# खण्डकाव्यं गद्यकाव्यं च

## (KHANDAKAVYA AND GADYAKAVYA)

**III SEMESTER**

## BA SANSKRIT

**CORE COURSE : SKT3 B03**

**(2019 Admission onwards)**

**CBCSS**

***UNIVERSITY OF CALICUT***

***School of Distance Education,***
***Calicut University P.O.,***
***Malappuram - 673 635, Kerala.***

**19210**

# UNIVERSITY OF CALICUT

## SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

**Study material**

**III SEMESTER**

**B.A SANSKRIT**

**CORE COURSE**

**SKT3 B03- KHANDAKAVYA AND GADYAKAVYA**

**Prepared by:**

***Dr. K. Indira,***
*Assistant Professor on contract in Sanskrit,*
*School of Distance Education, University of Calicut.*

**Scrutinized by:**

***Smt. Sruthy P.A.,***
*Asst. Professor,*
*VTB College, Mannampatta, Palakkad.*

# SKT 3B 03- KHANDAKAVYA AND GADYAKAVYA

**MODULE I:** General introduction of Sanskrit Sandesakavya – Life and works of Kalidasa – Appreciation of Sandesakavya in the light of Meghaduta

**Module II:** Meghaduta of Kalidasa –Purvamegha only

**Module III:**General introduction of Sanskrit prose literature, Banabhatta's life, style, works and poetic excellence

**Module IV :**Sukanasopadesa from Kadambarisangraha

**MODULE I: General introduction of Sanskrit Sandesakavya – Life and works of Kalidasa – Appreciation of Sandesakavya in the light of Meghaduta**

## खण्डकाव्यानि

महाकाव्यस्यैकदेशानुवर्ति खण्डकाव्यं भवति। महाकाव्ये हि एकस्य वा एकाधिकानां नायकस्य नायकानां समग्रमेव जीवनं चित्रितं भवति काव्यसम्बद्धम्। खण्डकाव्ये तु तस्यैकदेश एव चित्रितो भवति। तेन खण्डकाव्यं हि वस्तुतो लघुकाव्यमेव। यत्र हि महाकाव्ये जीवनस्य समग्रताया प्रसारस्तत्र खण्डकाव्ये जीवनस्यैकस्यैव पक्षस्य तन्मयता भवति। तेन हि खण्डकाव्यमाकारेण प्रकारेण च महाकाव्याल्लघुतरं तु भवत्येव। अपि च महाकाव्ये जीवनस्यैकाधिकमपि पक्षं प्रस्तोतुं शक्यते खण्डकाव्ये तु एक एव पक्ष उन्नीयते। अतो विस्तृतकलेवरान्महाकाव्याल्लघुकलेवरं हि खण्डकाव्यं सशक्ततरं प्रभावितरञ्च भवति। खण्डकाव्येऽत एव महाकाव्यापेक्षया समधिकमेव लालित्यं माधुर्यञ्च भवति।

खण्डकाव्यं हि मुख्यतश्चतुर्विधं दृश्यते शाङ्गारिकं, धार्मिक, नैतिकं साङ्ग्रहिकञ्च। प्रथमोऽपि भेदः गीति प्रस्तुति स्फुटभेदेन

विविधः। द्वितीयो हि स्तुतिकाव्यमेवेष तृतीयस्तु नीतिपरको वोपदेशपरकः अन्योक्तिरूपश्च। चतुर्थभेदस्तु सङ्ग्रहपरकः सुभाषितसङ्ग्रहः कोषश्चास्य भेदी।

**खण्डकाव्यस्योत्पत्तिः**

यद्यपि लौकिकसाहित्ये खण्डकाव्यस्योद्धाटनं कालिदासेनैव कृतं तथापि नैतावता तस्य तस्मादपि प्राचीनतरत्वं व्याहन्यते। ऋग्वेदादावपि खण्डकाव्यस्य स्वरूपमुपलभ्यते। कमनीयार्थद्योतकं वाक्यमेव भवति काव्यम्। यत्र हि किञ्चिदपि वाक्यं तथारूपेणोपन्यस्तं भवति तत्र खण्डकाव्यस्य विषय उत्पद्यते एव। तेन हि वाक्यस्य काव्यत्वेऽन्तस्तत्वमेव हेतुर्न तु बाह्यम्। वाक्यौदौ वा एकमेवापि वाक्यं काव्यं भवति यदि तत्कमनीयमर्थं प्रकाशयति। ऋग्वेदादौ सन्ति एतादृशानि वचनानि यानि खलु काव्यत्वं बिभ्रति। यथा हि उषसूक्तं विपाशाशुनद्रीसूक्तं सुदासविजयसूक्तं . भूमिसूक्तञ्चेत्या- दिसूक्तौथे।

हंसराजप्रभृतयः समालोचकाः खण्डकाव्यं पञ्चविधं मन्यन्ते सूक्तमयं भक्तिरसमयमैतिहासिक रूपकान्तर्गत सङ्कीर्णञ्च। तेषु हि वेदेषु समुपन्यस्तं सूक्तमयं यथोषसूक्तम्, भक्तिरसमयं यथोपनिषत्सु बौद्धादिग्रन्थेषु च, ऐतिहासिकं यथा रामायणे महाभारते प्रस्तुतं प्रकृतप्रकृतिवर्णनम्, रूपकान्तर्गत यथा रूपकान्तरुपस्थापितपद्यानि, सड़कीर्णञ्च श्रृङ्गारप्रधानं मेघदूतादिकमिति।

## शागरिककाव्यानि

शाङ्गरिकगीतिकाव्यमपि दूतकाव्य प्रस्तुतिकाव्य-मुक्तककाव्यभेदादनेकविधं भवति। तत्र दूतकाव्यं यथा मेघदूतं कालिदासस्य, जिनसेनस्य पार्श्वभ्युदयः, विक्रमकवेर्नैमिदूतं, धोयिकवेः पवनदूतं वेदान्तदेशिकस्य हंससन्देशः, उद्दण्डकवेः कोकिलसन्देशः, वामनभट्टबाणस्य हंससन्देशः, रूपगोस्वामिनो हंसदूतं, उद्धवसन्देशः, रामशास्त्रिणः मेघप्रतिसन्देशः, पूर्णसरस्वत्याः हंससन्देशः, 'विष्णुत्राता' इत्यस्य कोकसन्देशः, वासुदेवस्य भृङ्गसन्देशः, विनयप्रभस्य इन्दुद्रुतं विष्णुदासस्य मनोदूतं, रामरामस्य मनोदूर्त तथाच घटकर्परस्य घटकर्परकाव्यञ्च ।

प्रस्तुतिकाव्येषु कालिदासस्येत्यभिमतं श्रृङ्गारतिलकं, कालिदासस्य ऋतुसंहारम, पुष्पबाणविलासः, राक्षसकवेः राक्षसकाव्यं, अमरुकस्य अमरुशतकं भर्तृहरे श्रृङ्गारशतकं, बिल्हणस्य चौरपञ्चाशिका, जयदेवस्य गीतगोविन्द, . रायभट्टस्य श्रृङ्गारकल्लोलश्च प्रसिद्धग्रन्थाः।

स्फुटपद्यानां तु सङ्ख्या गणनातीतव स्फुटपद्यमेव मुक्तकमपीत्युच्यते। अस्य स्वरूपं प्रस्तुतिकाव्येष्वपि दृश्यते ।

## धार्मिककाव्यानि

धार्मिकगीतिकाव्येषु हि कालिदासस्य श्यामलादण्डकं अश्वघोषस्य गण्डीस्तोत्रगाथा, सिद्धसेनदिवाकरस्य

कल्याणमन्दिरस्तोत्रं, श्रीहर्षस्य सुप्रभातस्तोत्रं, अष्टमहाश्रीचैत्यस्तोत्रं, बाणस्य चण्डीशतकं, मयूरकवेः सूर्यशतकं, मातृतुङ्गस्य भक्तामरस्तोत्रं, सर्वज्ञमित्रस्य स्रग्धरास्तोत्रं, शङ्कराचार्यकृतित्वेन प्रसिद्धानि विविधस्तोत्राणि, सौन्दर्यलहरी, अन्नपूर्णादशकं,अन्नपूर्णाष्टकं, कनकधारास्तवः, दक्षिणामूर्त्यष्टक, रामभुजगस्तोत्रं, लक्ष्मीनृसिंहस्तोत्रम्, विष्णुपादादिकेशान्त- वर्णनं, शिवभुजगस्तोत्रं, शिवानन्दलहरी, शिवमानसपूजास्तोत्रम्, कुलशेखरस्य मुकुन्दमाला, मूककवेर्मुकपञ्चशती, काश्मीरस्य पुष्पदन्तस्य महिम्नःस्तवः, रत्नाकरस्य वक्रोक्तिपञ्चाशिका, आनन्दवर्धनस्य देवीशतकं, उत्पलदेवस्य स्तोत्रावली, यामुनस्य चतुःश्लोकीस्तोत्ररत्नञ्च, रामानुजस्य शरणागतिगद्यं, वैकुण्ठगद्यं, श्रीरङ्गगद्यं, पञ्चाङ्कस्य पञ्चस्तवः श्रीस्तवोऽतिमानुषस्तवो वरदराजस्तवः सुन्दरबाहुस्तवो वैकुण्ठस्तवश्च, पराशरभट्टस्य श्रीरङ्गराजस्तकः, श्रीगुणरत्नकोश, जयदेवस्य गङ्गास्तवः, गीतगोविन्दञ्च, कृष्णलीलांशुकस्य कृष्णकर्णामृतं, मध्वाचार्यस्य द्वादशस्तोत्रम् वेदान्तदेशिकस्य पादुकासहस्रं, गरुडदण्डकं, रघुवीरगद्यं, अच्युतशतकं, अप्पयदीक्षितस्य वरदराजस्तवः, नारायणभट्टस्य नारायणीयम्, मधुसूदनस्य आनन्दमन्दाकिनी, रूपगोस्वामिनो गन्धर्व-प्रार्थनाष्टकं, मुकुन्दमुक्तावली, जगन्नाथस्य सुधालहरी, अमृतलहरी, लक्ष्मीलहरी, करुणालहरी, गङ्गालहरी च। नीलकण्ठदीक्षितस्य आनन्दसागरस्तवः शिवोत्कर्षमञ्जरी, वेङ्कटाध्वरिणः लक्ष्मीसहस्रम्, रामभद्रस्य रामबाणस्तवः अद्भुतसीतारामस्तोत्रं, नारायणतीर्थस्य कृष्णलीलातरङ्गिणी,

लोकमणिदाहालस्य सूर्यमहिम्नस्तोत्रं देवीमहिम्नःस्तोत्रञ्च प्रसिद्धा ग्रन्थाः ।

## नीतिकाव्यानि

### १. नीत्युपदेशपरककाव्यानि

नीतिपरककाव्येषु चाणक्यशतकं, सुन्दरपाण्ड्यस्य नीतिद्विषष्टिका, शान्तिदेवस्य बोधिचर्यावतारः, शिक्षासमुच्चयः, सूत्रसमुच्चयश्च भर्तृहरेनीतिशतकं, वैराग्यशतकं, शङ्कराचार्यस्य मोहमुद्गरः, दामोदरगुप्तस्य कुट्टिनीमतं (शम्भलीमतम्), अमितगतेः सुभाषितरत्नसन्दोहः, धर्मपरीक्षा, क्षेमेन्द्रस्य चारुचर्या, चतुर्वर्गसङ्ग्रहः सेव्यसेवकोपदेशः समयमातृका, कलाविलास, दर्पदलनं, हेमचन्द्रस्य योगशास्त्र, जल्हणस्य मुग्घोपदेशः, शिल्हणस्य शान्तिशतकं, सोमप्रमस्य श्रृङ्गारवराग्यतरङ्गिणी, वेदान्तदेशिकस्य सुभाषितनीवी, वैराग्यपञ्चकम्, कुसुमदेवस्य दृष्टान्तशतकं, धाद्विवेदस्य नीतिमञ्जरी, जगन्नाथस्य भामिनीविलास, नीलकण्ठस्य कलिविडम्बनं, सभारञ्जनशतकं, शान्तिविलास वैराग्यशतकं, गुमानिकवेः उपदेशशतकम्, वेङ्कटाध्वरिणः सुभाषितकौस्तुभश्च ।

### २. अन्योक्तिकाव्यानि

भल्लटस्य भल्लटशतकं, शम्भुकवेः अन्योक्तिमुक्तालता, जगन्नाथस्य भामिनीविलासः, नीलकण्ठस्य अन्योक्तिशतकं, वीरेश्वरस्य अन्योक्तिशतकं च।

## साङ्ग्रहिककाव्यानि

## १. सुभाषितकाव्यानि

सातवाहनस्य गाथासप्तशती, अज्ञातसङ्ग्रहीतृकः, कवीन्द्रवचनसमुच्चयः, सोमेश्वरस्य अभिलषितार्थचिन्तामणिः, गोवर्धनस्य आर्यासप्तशती, श्रीधरदामस्य सदुक्तिकर्णामृतं, जल्हणस्य सूक्तिमुक्तावली, कलिङ्गरायसूर्यस्य सूक्तिरत्नहार, सायणस्य सुभाषितसुधानिधिः, शाङ्र्गधरस्य शाङ्र्गधरपद्धतिः, सकलकीर्तेः सुभाषितावली, पोतयार्यस्य प्रसङ्गरत्नावलिः, श्रीधरस्य सुभाषितावलिः, वल्लभदेवस्य सुभाषितावलिः, रूपगोस्वामिनः पद्यावलिः, पोड्डभट्टस्य सूक्तिवारिधिः, हरिकवेः सुभाषितहारावलिः, शम्भुकवेर्बुधभूषणं, वाटलिकस्य भारतीयसूक्तिसङ्ग्रहः हरिभास्करस्य पद्यामृततरङ्गिणी, शिवदत्तस्य सुभाषितरत्नभाण्डागारश्च ।

## २.कोशग्रन्थाः

यास्कस्य निरुक्तम् व्याडेः उत्पलिनी, काव्यस्य नाममाला, भागुरेस्त्रिकाण्डकोषः, अज्ञातकर्तृका रत्नमाला, अमरदत्तस्य अमरमाला, वाचस्पतेः शब्दार्णवः, धन्वन्तरवैद्यकनिघण्टुः क्षपणकस्य अनेकार्थ-ध्वनिमञ्जरी, अनेकार्थमञ्जरी, अमरसिंहस्य अमरकोषः, शाश्वतस्य अनेकार्थसमुच्चयः, धनञ्जयस्य नाममाला, पुरुषोत्तमदेवस्य त्रिकाण्डशेषः, हारावलि, वर्णदेशना, हलायुधस्य अभिधारत्नमाला यादवप्रकाशस्य वैजयन्तीकोशः महेश्वरस्य

विश्वप्रकाशकोषः, अजयपालस्य नानार्थसडग्रह,मेदिनिकरस्य मेदिनीकोषः, मङ्खस्य अनेकार्थकोषः, हेमचन्द्रस्य अभिघानचिन्तामणिः, अनेकार्थसङ्ग्रहः, निघण्टुकोषः, देशीनाममाला च, केशवस्वामिनो नानार्णवसंक्षेपः केशवस्य कल्पद्रुमकोषः, शाहस्य शाहरत्नसमन्वयकोषः, हर्षकीर्ते शारदीयाभिधानमाला च। एवमेव शब्दकल्पद्रुमः सुखानन्दनाथस्य शब्दार्थचिन्तामणिः, तारानाथतर्कवाचस्पतेः वाचस्पत्यम्, तारानाथस्य शब्दस्तोममहानिधिः, रायबोथलिकयोः संस्कृतकोषः, वामनसदाशिवस्य संस्कृतकोष, रामावतारस्य वाङ्मयार्णवः, विद्वन्मण्डलसम्पादितो बृहद्वदिकशब्दकोषः, द्वारकाप्रसादस्य संस्कृत शब्दार्थकौस्तुभः, लोकमणिदाह्रालस्य मणिसंस्कृतकोषश्च।

## शागरिकगीतिकाव्यानि

शागरिकगीतिकाव्यं हि प्रायः श्रृङ्गारवर्णनपरमेव । यद्यपि तत्र सम्भवन्तीतरे प्रसङ्गगता विषया अपि तथापि तस्य मुख्यं प्रयोजनं तु श्रृङ्गारजन्यानन्द एव। शाङ्गारिक हि गीतिकाव्यं दूतकाव्यं प्रस्तुतकाव्यस्फुटकाव्यभेदेन त्रिविधं दृश्यते ।

## दूतकाव्यानि

संस्कृतसाहित्ये दूतकाव्यपरम्पराऽतिप्राचीना काव्यशास्त्रस्याद्याचार्यो भामहो निर्दिशति-

अयुक्तिमद्यथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः ।

तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ।।

अवाचोऽयुक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।

कथं दूत्यं प्रपद्येरन् इति युक्त्या न युज्यते ।। इति ।

पुराकाले हि अद्यतनीनपत्रप्रेषणादिव्यवस्था नैवासीत्। तेन हि दूरदेशस्था वियोगिनः स्वावस्थाद्योतकं सन्देशं मेघ वायु-चन्द्र-काक-शुक-पारावतादिभ्यः कथयित्वाऽपि सन्तेषं कुर्वन्ति स्म। न केवलं काव्येऽपि तु लोकेऽपि पारावतदौत्यघटना काकसन्देशहारिता च कर्णपरम्परया श्रूयते एव। लोकगीतेष्वपि एतादृशं वृत्तं बहुशो दृश्यते। इदमेव लोकवृत्तं काव्ये कवयो वदन्ति चमत्कारिण्या वाण्या प्रकरणेऽस्मिन् वैदिकमन्त्रा अपि साक्षिणो भवन्ति। अप्रतिरथसूक्ते वायुः अगसैनिकत्वेन प्रयुक्तोऽस्ति।

वायुरिन्द्रस्य दूत इति सर्वत्र प्रसिद्धिः। परम्परामिमामनुसरन्ति कवयः काव्येषु कमनीयत्वेन। रामायणे हि हनुमान् रामेण दौत्ये नियुक्त इति दृश्यते तथैव रावणेन शुकः। कुमारसम्भवेऽग्निर्दौत्येन देवैः प्रहितो रुद्रस्य पार्श्वं गच्छति। महाभारते स्वयमेव श्रीकृष्णः पाण्डवानां दौत्यं करोति। इत्थं प्रचलितामेव परम्परामाश्रित्य इति भामहीयकथनमनुसरन् कालिदासो मेघदूतं नाम गीतिकाव्यं प्रणयति। ततश्च प्रवर्तते लौकिकदूतकाव्यपरम्परा मेघदूतमिन्दुदूतं मनोदूतं पवनदूतं हंसदूतं पिकदूतमित्यादिकाव्यानि कविभिः प्रणीतानि।

## १. कालिदासः मेघदूतम्

कालिदासस्य उज्जयिनीविशेषपक्षपातिनो मेघदूतं नाम गीतिकाव्यं स्वप्रकृत्यन्यकाव्यानि नितान्तमतिशेते। मेघदूतं हि काव्यं पूर्वोत्तरभागयोर्विभक्तम्। पूर्वभागे मिता उत्तरभागे मिता इति कृत्वा समष्ट्या १२१ मितश्लोकाः सन्त्यत्र। किन्तु सङ्ख्यैषा नैव निर्विवादा। मल्लिनाथेन १२१ मिताः पूर्णसरस्वतिना ११० मिता, वल्लभदेवेन १११ मिताः दक्षिणावर्तनाथेन ११० मिताः भरतसेनेन ११४ मिताः श्लोका अस्य व्याख्याता दृश्यन्ते।

काव्यमिदं कालिदासस्य मनोज्ञतमा कृतिर्यद्धि कविना स्वीयैर्हार्दिकभावैः पूरितम्। एतद्धि कवेर्मानवहृदयगतभावानां समग्राध्ययनस्य साक्षित्वेनास्ति। अत्र हि मानवहृदयं प्राकृतिकवस्तुना सह सम्बद्धं तथा कल्पितं यत्र न लेशमात्रमपि शङ्कावसः। परिष्कृतवाचा कमनीयत्वेन गुम्फितोऽयं ग्रन्थो न कस्य सहृदयस्यामोदायैव भवति। काव्येऽस्मिन् व्यवहृता मन्दाक्रान्ता क्षेमेन्द्रेणेत्थं प्रशस्यते-

सुयशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता विराजते।

सदश्वदमकस्येव काम्बोजतुरगागना।।इति ।

कुबेरस्य वर्षभोग्येन शापेन रामगिरिं परिव्राजितो यक्षः प्रावृट्काले गिरिशिखरं मेघाच्छन्नं दृष्ट्वा कान्तास्मृत्या विह्वलश्चेतनातेचेतनेषु प्रकृतिकृपणः सन् प्रत्यासन्ने नभसि

दयिताजीवितालम्बनार्थी मेघद्वारेण प्रियायौ सन्देश हारयिष्यंस्तं सम्पूज्य नवैः पुष्पैः कथयितुमुपक्रमते तत्कथने प्रथमं स मार्गनिर्देशनं करोति येन मेघेन गन्तव्यम्। तत्क्रमे क्रमेण माल आम्रकूट-नर्मदा-दशार्ण-विदिशा- वेत्रवती-नीलगिरि-निर्विन्ध्या-सिन्धु-अवन्ति- विशाला-उज्जयिनी। शिप्रा-गम्भीरा-देवगिरि चर्मण्वती- दशपुर-ब्रह्मावर्त कुरुक्षेत्र सरस्वती कनखल-गगानदी - हिमालय क्रौञ्चरन्ध्र-कैलाश-मासरोवर - अलकाश्च निर्दिष्टा।

उत्तरभागे यक्षोऽलका वर्णयति परिचाययति च स्वगेहं स्वप्रेयस्याः परिचयनिमित्तकलक्षणान्यपि कथयति। ततश्च कथयति सन्देशम्। सन्देशे स प्रथमं स्वीयां विरहजनितावस्थां निर्वर्ण्य तदनुस कथयति यत्सा नैवोद्विग्ना भवितुमर्हति । तत आरभ्य चतुर्मासानन्तरं तयोः संयोगोऽवश्यम्भावी। सोऽपि तच्चिन्तयैव कथमपि कृच्छ्रादेव दिनानि यापयन्नस्ति। सुखदुःखचक्रं तु सततं भ्रमणशीलमेवेति ।

इदं विचिन्तयति समालोचका यन्मेघदूतस्याघारेणावश्यमेव कवेः स्वकीयजीवनेन सह सम्बद्धेन भाव्यम्। तदनुसारेण नितान्तमसम्बद्धे विषये न कोऽपि तथा भावमग्नो भवति। प्रियतमाया वियोगेन यदा कश्चित्भावमग्नो भवति तदैव तथा कश्चिदपि विचिन्तयितुं प्रभवति। वियोगस्य तथाविधकाष्ठा, भावाना-मुत्कटता प्रेम्णस्तन्मयता च यन्मेघदूते दृश्यते तेनावश्यमेवानुभूतेन भाव्यम् इदमपि निश्चेतुं शक्यते यत्तदा कालिदास उज्जयिनीतोः विप्रकृष्टदेशे वसन्नासीत्। प्रेम्ण

इयमेवोपनिषद् यत्संयोगापेक्षया विप्रयोग एव तस्य प्राकर्ण्य वर्धते ।

कालिदासः केनाऽपि कार्येण उज्जयिनीतो दूरदेशे राज्ञा प्रेषितः सम्भवति, सम्भवति च कुन्तलेषु तदा हि प्रावृषि प्रियाविरहेण तप्तहृदयः स उज्जयिनीस्थितां स्वां प्रियां विचिन्त्य काव्यमिदं कृतवानित्यपि। केचिदस्य बीजं रामायणे विचिन्वन्ती। यथाऽऽह मल्लिनाथोऽपि 'सीतां प्रति रामस्य हनुमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवानिति आहुः इति। ब्रह्मवैवर्तपुराणे आषाढकृष्णस्य योगिन्येकादशीव्रतप्रसङ्गे कुबेरस्य यक्षं प्रति वर्षभोग्यस्य शापस्योल्लेखो दृश्यते, किन्तु कालिदासब्रह्मवैवर्तपुराणयोः पौर्वापर्य सम्प्रत्यपि अनिर्णीतमेव सम्भवति कविना मानवेतरदृत्यकल्पना महाभारतस्य नलोपाख्याने हंसदूत्याद्गृहीतमपि भवेत्किन्तु काव्यस्वरूप कवेर्नितान्तमेव मौकिलमविच्छिन्नञ्च।

केचिदत्र मेघं कामं महाकालं तन्नियन्तारं यक्षमात्मानं तत्प्रेयसी परमात्मानं कल्पयित्वा अक्षरब्रह्म-साक्षात्कार एव कवेस्त्राभिप्राय इत्यपि विचिन्तयन्ति। वयं तु तत्कोमलया मानवभावनया सह पण्डितः कृतं महान्तमन्यायमेव मन्यामहे। सर्वत्र दर्शनस्य परुषं बीजं पश्यन्त एते पण्डिता नैव सहृदयकथनार्हा काव्यस्यास्य सन्ति पञ्चाशदधिकाष्टीकाः तासु मल्लिनाथस्य प्राचीनासु शेषराजरेग्मीमहोदयस्य नवीनासु प्रसिद्धा।

पश्चाद्वर्तिसाहित्ये मेघदूतस्य प्रभावः स्पष्टमेव लक्ष्यते। एतदनुकृत्य बह्वो हि काव्यग्रन्थाः प्रणीताः। तदनुकरणमपि द्विविधं दृश्यते रूपानुकरणं भावानुकरणञ्च रूपानुकरणे हि मेघदूतगतपद्यानामेकां वा एकाधिका पङ्क्ति गृहीत्वाऽवशिष्टभागः स्वकीयपद्येन पूर्यते। जिनसेनस्य पार्श्वाभ्युदयः विक्रमकवे-नमिदूतञ्चास्योदाहरणम्। भावानुकरणे हि भावमात्रमनुक्रियते न तु शब्दावल्यपि। पवनदूत-प्रभृतयोऽस्योदाहरणानि।

## घटकर्परः घटकर्परकाव्यम्

अज्ञातविशेषपरिचयस्य घटकर्पराख्यस्य कृतित्वेन सम्मतं यत्र कुत्र तु कालिदासस्यैव कृतित्वेनापि गृहीतं घटकर्पराख्य काव्यं मेघदूतस्य भावानुकरणेन प्रणीतं तद्विपरीतकाव्यम्। अत्र हि काचित्सद्यः परिणीता किन्तु देवाद्विप्रकृष्टस्थपतिका युवतिः स्वं प्रियं मेघद्वारैव सन्देशं प्रेषयति। अत्र हि केवलं द्वाविंशच्छ्लोकाः। प्रतिश्लोकमत्र यमकस्य चमत्कारः।

कवेरस्यैतिह्यं न मनागपि ज्ञातम्। एताबदेवोच्यते तद्विषये यत्स विक्रमादित्यस्य नवरत्नेष्वेक आशीत्। ग्रन्थस्यास्य सन्त्यष्टाधिकाष्टीका यासु महामाहेश्वराभिनवगुप्तप्रणीताप्येका कुलकवृत्तिसंज्ञिता। कथ्यते यत्स हि काव्यमिदं कालिदासप्रणीतमेव मन्यते।

## धोयी कवेन्द्रः पवनदूतम्

धोयी कविः लक्ष्मणसेनाख्यस्य वगेशस्य सभाकविरासीत्। तं हि जयदेवो गीतगोविन्दे श्रुतिधरो धोयी कविक्ष्मापतिः' इति स्मरति । लक्ष्मणसेनो हि १२२६ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे अङ्गभुवं शशासेति तदाश्रितस्य घोयिनः तन्निकटवर्त्येव स्थितिकालः ११९०-१२६० मितवैक्रमान्तरालगः। काव्येऽस्मिन् काचिद्गन्धर्वकन्या लक्ष्मणसेनं पवनद्वारेण प्रणयसन्देश प्रेषयति।

## वेदान्तदेशिकः हंससन्देशः

काञ्चीपुरीनिवासी १३२५-१४२६ मितवैक्रमाब्दान्तरालस्थितिमान् वेदान्तदेशिको हंससन्देशसंज्ञकं दूतकाव्यं प्रणीतवान्। अत्र हि हनुमत्कथितसीतावृत्तान्तो रामस्तां हंसद्वारा सन्देशं प्रेषयति। अत्र हि कतिपयेषां दाक्षिणात्यतीर्थस्थलानामपि वर्णनं लभ्यते। काव्येऽस्मिन् ११० पद्यानि सन्ति। प्रत्येकमेवास्य पद्यं मेघदूतपद्येन सह संवदते भावभाषाप्रस्तुतीकरणदृष्ट्या। ग्रन्थस्यास्य सन्ति बह्वष्टीकाः।

## उद्दण्ड कोकिलसन्देशः

१४६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता तामिलाभिजनेन मालावारनिवासिना केनचिदुद्दण्डाख्येन कविना मेघदूतं हि भावभाषादिभिरनुकृत्य कोकिलसन्देशनामकं काव्यं प्रणीतमस्ति यत्र हि प्रेमी प्रेमिकायै कोकिलद्वारेण सन्देशं प्रेषयति।

## प्रस्तुतिकाव्यम्

प्रस्तुतिकाव्यस्येदमेव लक्षणं यदत्र कश्चिदपि विषयः प्रबन्धरूपेण प्रस्तूयते किन्तु स्वरूपेण महाकाव्यलक्षणं नैव सगृह्ह्णाति। कानिचितप्रस्तुति- काव्यान्यत्र प्रस्तूयन्ते।

## १. ऋतुसंहारम्

ऋतुसंहार नाम काव्यं षड्तुवर्णनपरम्। अत्र हि ग्रीष्मत आरभ्य वसन्तपर्यन्तं क्रमेण षड्तवो वर्णिताः सन्ति। अत्रसन्ति षडध्यायाः प्रत्यध्यायमेकर्तुवर्णनञ्च। अत्र हि समष्टौ १४४ पद्यानि सन्ति। अस्य कर्तृत्वमादाय पण्डिता वैमत्यंभजन्ते। केचिद्धि मल्लिनाथस्य-

मल्लिनाथः कविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया।

व्याचष्टे कालीदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ।।

इत्युक्तिमनुसृत्य ऋतुसंहारं कालिदासस्य कृतिं न मन्यन्ते। ते हि कथयन्ति यन्मल्लिनाथसदृशे रुच्चस्तरीयटीकाकृद्भिरस्य डीका नैव प्रणीता, नैव च साहित्यशास्त्रिभिरस्यैकमपि पद्यं कुत्रापि समुद्धृतम्। तेन नासौ कालिदासस्य कृतिरिति। अपरे कथयन्ति यत्सत्यपि तथा भावभाषादिदृष्ट्यैषा कृतिः कालिदासीयैव इतरग्रन्थापेक्षया ग्रन्थस्यास्य सरलतया टीकाकृघ्निनैवैष टीकितः। साहित्यशास्त्रिणस्तु सरलग्रन्थेन उद्धरणं कदापि नैव गृह्णन्ति

सन्त्यत्रैतादृशानि लक्षणानि यैरिदं कालिदासीयमेव सूचयन्ति। किन्तु सन्त्यन्येऽपि ग्रन्था एतादृशानि चिह्नानि सन्ति किन्तु ते कालिदासस्य नैव। अपरञ्च ग्रन्थेऽस्मिन् 'सोऽयं वो विपरीतरीतु वितनुर्भद्रं वसन्तान्वितः' इत्यत्र यदप्रचलितरूपप्रयोगः कृतः तादृशः प्रयोगः कालिदासस्यान्यासु कृतिषु नैवोपलभ्यते। तेन नासी कालिदासस्य कृतिः। यद्येषा कालिदासस्यैव तर्हि स्यात्कस्यचिदपरस्य कालिदासाख्यस्य कवेरिति विदुषां संहतिः।

## २. श्रृङ्गारतिलकम्

श्रृङ्गारतिलकं नाम एकत्रिंशच्छलोकात्मिका कृतिः। अत्र हि श्रृङ्गारस्य विविधरूपाणां सजीव चित्रणमुपलभ्यते। अस्य हि कतिपयं वैशिष्ट्यं ह्यस्य कालिदासकृतित्वं समर्थयति। काव्येऽस्मिन् त्रयोविंशत्पद्यानि लभ्यन्ते सम्प्रति। पण्डितेषु कृतिरियं कालिदासस्यैवेति प्रसिद्धिः, किन्तु न किमपि तत्र प्रमाणम् तथापि अत्रत्या प्रसादगुणसम्पन्नता स्वाभाविकी चोक्तिश्च तथा समर्थयत्यपि। कालिदासस्तेयतरस्य वाऽपि किं न स्यात्कृतिरिय प्रसादमनोहरा कस्यचिदपि रससिद्धस्यैव कवेरेव।

गीतगोविन्दम् हि जयदेवस्य कृतिः जयदेवो हि वगनरेशस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत्। तस्य च स्थितिकालः १२२६ मितवैक्रमाब्दमभितः। तेन जयदेवोऽपि १२००-१२८० मितवैक्रमादानभितः स्थितिमान् उत्कलस्यबिन्दुबिल्वग्रामे

तस्य जन्म कथ्यते। अद्यापि तत्र तत्पुण्यस्मृतौ प्रतिवर्षं समारोह आयुज्यते गीयन्ते च गीतगोविन्दपद्यानि।

गीतगोविन्दं १२ सर्गेषु विभक्तं गीतिकाव्यम्। अत्र हि नायकस्याचरणानुसारेणाध्यायनाम अक्लेश-केशवः, मुग्धमधुसूदनः इत्यादिः। अत्र राधाकृष्णयोः प्राञ्जलं प्रेम वर्णितमस्ति। इदमष्टपदीसंज्ञयाऽपि ज्ञायते। अत्र सङ्गीतगानवर्णनभाषणानां सुन्दरसमन्वयो दृश्यते। कथ्यते हि कृष्णो ब्रह्म राधिका तु जीवात्मा। तेन ह्यत्र ब्रह्मजीवात्मनो नायकनायिकासम्बन्धोऽत्र कल्पितः। शृङ्गारात्मकगीतिकाव्येष्विदं नृपायते ।

ग्रन्थस्यास्य सन्ति बवष्टीकाः। कथ्यते हि यदि अननूद्यता खलु उत्कृष्टकाव्यस्य लक्षणं तर्हि तद्गीतगोविन्दमेव।

## शृङ्गारकल्लोल

शृङ्गारकल्लोलो हि रामभट्टस्य कृतिः। रामभट्टस्य समयः १६६० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः।

## स्फुटकाव्यानि

स्फुटकाव्येषु सर्वाण्यपि मुक्तकानि समाविष्टानि भवन्ति। तेन नाऽस्य गणना सम्भवा सामान्यतः प्रबन्धासम्बद्धकाव्यमेव स्फुटकाव्यम्।

## धार्मिकगीतिकाव्यानि

धार्मिकगीतिकाव्यानामपि सुदीर्घा पङ्क्तिर्विद्यते। सर्वाण्यपि स्तोत्राण्यस्मिन् समाविष्टानि भवन्ति। शागरिकगीतिकाव्यापेक्षया धार्मिकगीतिकाव्यानां प्रभावोऽधिकतरो जनमानसे एतानि हि भक्त्युद्बोधनेन भावविशोधनाय समर्थानि भवन्ति। एतानि हि बुद्धेर्वैशद्याय कल्पन्ते। काव्यानीमानि प्रायः पद्यमयानि कानिचित्तु गद्यमयान्यपि। एतेषां ह्युत्पत्तिरपि अनादिरेव दृश्यते। ऋग्वेदस्य 'अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् होतारं रत्नधातमम्।' इत्यारभ्य प्रवर्तितेयं काव्यपरम्परा साम्प्रतिकयुगेऽपि तथैव विलसन्ती दृश्यते। समग्रमेव वैदिकसाहित्य सङ्गीतमयं दृश्यते। अथाऽत्रोपस्थाप्यन्ते कानिचिदेव धार्मिकगीतिकाव्यानि स्तुतिकाव्यत्वेन सम्मतानि

**श्यामलादण्डकम्-** स्तुतिकाव्यमिदं कालिदासप्रणीतत्वेन सम्मतम् अत्र हि श्यामा देवी स्तुताऽस्ति ।

**गण्डिस्तोत्रगाथा** - अश्वघोषस्य कृतावस्यां धार्मिकसंवादो दर्शितः ।

**कल्याणमन्दिरस्तोत्रम्** - सिद्धसेनदिवाकरप्रणीते स्तोत्रेऽस्मिन् जैनतीर्थङ्कराणां स्तुतिर्विद्यते।

**चण्डीशतकम्-** बाणभट्टप्रणीते स्तोत्रेऽस्मिन् भगवती चण्डी शतमितः पद्यैः स्तुताऽस्ति ।

**सूर्यशतकम्-** मयूराख्येन कविना प्रणीते स्तोत्रेऽस्मिन् भगवान् सहस्ररश्मिः सादरं स्तुतोऽस्ति शतमितपद्यैः। कथ्यते हि मयूरो

बाणभट्टस्य श्वसुरो वा ज्येष्ठश्यालक आसीत्। स ह्येकदा पुत्र्या वा भगिन्या गृहं गत आसीत् । बहिः स्थितः स रात्री दम्पत्योः प्रणयकलहं श्रुतवान् तामनुलालयता बाणेनोक्तं तत्र-

गतप्राया रात्रिः कृशतनु शशी शीर्यत इव।

प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णित इव।

प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो।।

इति। प्रयतमानोऽपि बाणश्चतुर्थ चरणं नैव पूरयितुमशकत्। तदेव पुनः पुनः कथयन्नेव स्थितः एतच्छ्रुत्वोदबुद्ध-भावो मयूरःकुत्रास्मीति विस्मृत्य चतुर्थ चरणमित्थमुक्तवान् कुचप्रत्यासक्त्या हृदयमपि ते चण्डि कठिनम्।' इति ।प्रणयकलहविघ्नाज्जातमन्युर्बाणपत्नी सके इत्यविचिन्त्यैव तं 'कुष्ठाक्रान्तो भव' इति शशापेति एका परम्परा अपरजनश्रुत्यनुसारतु प्रणयकलहविघ्नेनजातमन्युर्बाणो बहिरागत्य तं 'क्रुष्ठाक्रान्तो भव' इति शशाप निरर्थकशापेन क्रुद्धः सोऽपि बाणं'क्षयरोगाक्रान्तो भव' इति शशाप। ततश्च जातपश्चात्तापी तौ परस्परमाशिषा संयोजयामासुः। अथ च कुण्ठाक्रान्तो मयूरःसूर्यशतकं प्रणीय तत्प्रसादान्मुक्तरोगो बभूव, बाणश्च चण्डीशतकं निर्मायेति।काव्यस्यास्य सन्त्येकादशाधिकाष्टीकाः। तासु वल्लभदेवकृता सूर्यानुवादिनी प्राचीनतमा।

**सौन्दर्यलहरी-** शङ्कराचार्यस्य ६८९ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमानित्यनुमितस्य सौन्दर्यलहरी स्तोत्रकाननेन पुष्पायते। स्तोत्रमिदं शाक्तपरम्परापोषकं शङ्करश्च ब्रह्मसूत्रभाष्ये शाक्तागमस्य प्रामाणिकत्वं खण्डयतीति ग्रन्थस्यास्य तत्कर्तृकत्वं ससन्देहमिति केचिद्वदन्ति। धार्मिकगीतिकाव्येष्वस्य काव्यस्य महत्त्वपूर्ण स्थानम्।

**त्रिपुरामहिम्नः स्तोत्रम्-** स्तोत्रमिदमपि शङ्कराचार्यकृतित्वेन प्रसिद्धम्। अत्र हि दशमहाविद्यास्वेका त्रिपुरास्तुताऽस्ति।

**मुकुन्दमाला-** वैष्णवेषु लोकप्रियमिदं गीतिकाव्यं कुलशेखरप्रणीतम्। कुलशेखरो हि विक्रमस्याष्टमशतकेकेरलान्शासति स्म। केचिद्वासुदेवमस्यैव सभाकविं कथयन्ति। काव्यस्यास्य शैली परिष्कृता प्राञ्जला च।

**पञ्चशती-** मूककृते कृतित्वेन ख्यातमिदं काव्यं रचनासौष्ठवेऽद्वितीयम्। अत्र हि पञ्चशतमित श्लोकैर्देवी स्तूयते। कविरसी शङ्कराचार्यसमकालीन इति पण्डिता वदन्ति। असौ काञ्चीनिवासी।

**शिवमहिम्नः स्तोत्रम्-** पुष्पदन्तप्रणीतमिदं शिवमहिम्नः स्तोत्रं स्तोत्रराजत्वेन प्रसिद्धम् अत्र भगवान् शिव सर्वतोभावेन स्तुतोऽस्ति। पुष्पदन्तस्य स्थानस्थितिकालादि सम्प्रत्यपि अज्ञातमेव। केचिदमुं काश्मीरं वैक्रमनवमशतकभवं मन्यन्ते। केचित्तु कविममुं विक्रमादपि सुदूरं पूर्ववर्तिनमामनन्ति। श्लोका-

श्चास्य श्रुतिकल्पा इति केषाञ्चिन्मतम्। परिष्कृतशैल्यां भावगाम्भीर्येण प्रणीतमिदं काव्यं सर्वत्र संस्तुतम्। अत्र वृत्तं शिखरिणी अन्त्यमागे वृत्तान्तरमपि। काव्यस्यास्य मधुसूदनप्रणीता हरिहरपक्षीया टीका प्रसिद्धा तथैव लोकमणिदाहालस्य हरपक्षीया टीका च बालाख्या।

**वक्रोक्तिपञ्चाशिका-** इयं हि रत्नाकरस्य कवेः कृतिः वक्रोक्तिप्रदर्शक काव्यमिदं गौरीशिव-संवादात्मकम्। रत्नाकरो हि ८५०-९४० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमानिति तु अवन्तिवर्मणः समकालिकत्वेन ज्ञायते।

**देवीशतकम्-** आनन्दवर्धनस्य (९०७ वै.) कृतिरियं काव्यात्मकतया नितान्तमेवोत्कृष्टम्। अत्र शब्दालङ्काराणां छटा दर्शनीयाऽस्ति।

**स्तोत्ररत्नम्-** विष्णुस्तुतिसम्बद्धं पञ्चषष्टिमितश्लोकात्मकं काव्यमिदं यामुनाचार्यस्य कृतित्वेन प्रसिद्धम्। इदं हि भावानामनुभूतेरुत्कृष्टतया सर्वोत्कृष्टं मतम्। अस्यैव चतुःश्लोकी अपि प्रसिद्धा लक्ष्मीस्तवनपरा चतुःश्लोकात्मिका। यामुनाचार्यस्य स्थितिकालो हि १०७० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः।

**गद्यत्रयम्-** रामानुजप्रणीते गद्यत्रये शरणागति-वैकुण्ठ-श्रीरङ्गाख्यानि त्रीणि गद्यानि सन्ति। अस्य हि कालः १०७२-११८२ मितवैक्रमाब्दान्तराले।

**पञ्चस्तवः-** श्रीवत्साङ्कस्य पञ्चस्तवः उत्कृष्टतमः स्तुतिकाव्येषु गण्यते। अत्र हि श्री अतिमानुष वरदराजसुन्दरबाहु-वैकुण्ठस्तवाः सन्ति।

**कृष्णकर्णामृतम्-** कृष्णलीलाशुकाख्यस्य बिल्वमङ्गलस्य कृतित्वेन ख्यातमिदं काव्यं त्रिषु विभागेषु विभक्तम्। अत्र हि सन्ति ३१० सङ्ख्याकश्लोकाः। चैतन्यान्दोलनस्योत्पत्तौ विकासे चारय महान् प्रभावः।

**पादुकासहस्रम्-** पादुकासहस्रं हि वेदान्तदेशिकस्य (१३२५-१४२६ वै.) कृतिः। तस्य हि सन्ति पञ्चविंशतिमितानि गीतिकाव्यानि। पादुकासहस्रे हि सहस्रश्लोकः रामपादुका स्तुताऽस्ति रचनादृष्ट्या काव्यमिदं सर्वोत्कृष्टमतीव सरसम्। अस्य अच्युतशतकमपि तथैव।

**वरदराजस्तवः-** अप्पयदीक्षितस्य (१६११-१६८३ वै.) काञ्चीनिवासिनो वरदराजस्तवोऽपि काव्यस्यौत्कर्ष- मावहति। अत्र हि शतं पद्यानि सन्ति। अस्योपरि ग्रन्थकर्तुरेव स्वोपज्ञा टीकाऽपि वर्तते।

**नारायणीयम्-** केरलवास्तव्यो नारायणभट्टोऽस्य प्रणेता प्रणयनकालश्च १६४२ मितवैक्रमाब्दः। नारायणीय हि भागवतस्य सङ्क्षेपः। अत्र हि द्वादशस्कन्चाः १०३६ श्लोकाश्च ग्रन्थोऽयं मालावारादिप्रदेशे बहु मतः।

**आनन्दमन्दाकिनी-** मधुसूदनस्य (१६५० वै.) कृतित्वेन ख्यातमिदं काव्यं श्रीकृष्णस्य नखशिखवर्णनपरम् ।

**गङ्गालहरी-**पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य (१६४७-१७२२ वै.) गङ्गालहरी गङ्गायाः स्तवनपरा सन्त्यस्य ५२ श्लोकाः। अस्यैव सुधालहरी सूर्यस्तुतिपरा ३० श्लोकात्मिका, यमुनास्तवपरा दशश्लोकात्मिका अमृतलहरी, अन्वर्थनाम्नी एकचत्वारिंशच्छलोकनिबद्धा लक्ष्मीलहरी, विष्णुस्तवनपरा ४३ पद्यात्मिका करुणालहरी च काव्यानीमानि भावभाषादृष्ट्या उत्कृष्टानि।

**आनन्दसागरस्तवः-** नीलकण्ठदीक्षितस्य (१७०७ वै.) आनन्दसागरस्तवः पार्वतीस्तवनपरः। अस्यैव शिवोत्कर्षमञ्जरी च उभेऽपि काव्ये भावभाषादिदृष्ट्या उत्कृष्टे।

**लक्ष्मीसहस्रम्** - वेङ्कटाध्वरिणः (१७०७ वै.) कृतित्वेन प्रसिद्धेऽस्मिन् काव्ये लक्ष्मी विष्णुश्च स्तूयेते।अत्र हि सहस्रं पद्यानि सन्ति। कवेः कल्पनाऽतीवोत्कृष्टा। अतीवकठिनमिदं काव्यं प्रयत्नसाध्यमपि सरसमेव ।

**देवीमहिम्नः स्तोत्रम्** - लोकमणिदाहालस्य कृतित्वेन ख्यातमिदं काव्यं चत्वारिंशत्पद्यात्मकम्। काव्येऽस्मिन् देव्याः सर्वतोमुखी महिमा वर्णिताऽस्ति शिखरिणीवृत्ते। अस्यैव सूर्यमहिम्नः स्तोत्रमपि तथैव।

धार्मिकगीतिकाव्यानामिदं तु केवलमेकदेशमात्रमेव। सन्त्यनेकानि शतकानि, विविधानि महिम्नः स्तोत्राणि, अनेकानि पञ्चकानि, अष्टकानि, दशकानि, पञ्चाशतानि, सहस्रकाणि च येषां सङ्ख्यापि ग्रहीतुं नैव शक्या किमुत वर्णनम्। तानि हि तत्र तत्र स्तोत्ररत्नाकरप्रभृतिसङ्ग्रहग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि।

## नीतिकाव्यानि

## नीत्युपदेशकाव्यानि

नीतिपरकाव्यं हि अनुभवसिद्धतथ्ये समाधृतं भवति। सामान्यतः तानि आचारसम्बद्धविषयं वर्णयन्ति। तथैवोपदेशात्मककाव्यानि उपदेशपराणि। किन्त्वेतयोर्मार्ग- विभेदो न सुकरो यतो हि एकस्मिन्नपरस्य सन्निवेशोऽपरिहार्यः।

नीतिपरकाणां वोपदेशपरकाणाञ्च काव्यानामति-प्राचीनकालादेवास्तित्वमासीत्। एतेषां हि विकासे धर्मस्य दर्शनस्य च सुस्पष्टः प्रभावो लक्ष्यते। पुनः पुनर्जन्ममरणकष्टज्जीवात्मनो मुक्त्यर्थं सत्यान्वेषणेच्छा समुद्भूता। प्रसङ्गेऽस्मिन् सुखदुःखयोरध्ययनं विहितं जीवने तयोः स्थानञ्च निर्धारितम्।

सद्गुणदुर्गुणयोर्मूल्यमपि निर्धारितम्। जीवनस्य भव्यत्वमभव्यत्वञ्चावधारितम्। भव्याभव्यजनस्य लक्षणमपि पठितम् सदाचारदुराचारविषयाश्च निर्धारिताः। एते एव विषया एतादृशे काव्ये सन्निवेशिताः। एतानि काव्यानि मानवजीवनस्य सर्वतो विकासाय प्रयतन्ते खलु | मनुष्येन सफलजीवनयापनाय किं कर्तव्यमिति विषय उपदेशपरककाव्यानाम्। एतादृशानि काव्यान्यपि कानिचिद्धर्मसम्बद्धानि अन्यानि कानिचिदर्थपराणि, कानिचित्तु कामपराणि, इतराणि मोक्षपराण्यपि। किन्तु सर्वत्र सर्वेषामेव समष्टित्वमपि नैव खण्डितम्। धर्माविरुद्धेनार्थोपार्जनमर्थाविरुद्धेन कामोपभोग एव तत्र तत्र वर्णितः। एवमेव सर्वाविरुद्धेन मोक्षसिद्धिश्च। सज्जनपूजा, दुष्टनिन्दा, न्यायः शीलमार्जवं सत्यं धर्मश्चेषां नित्यसन्देशः काव्यानीमानि सदाचारे एव बलं ददति।

गीतिकाव्यमिव नितिकाव्यमपि बहुविधम्। एषामधिकांशो भागः पद्यमयो यत्र कुत्र गद्यमयश्च। एकस्माच्छलोकादारभ्य बहूनां श्लोकानामपि तत्र संस्थितिः।

**१. चाणक्यशतकम्-**

चाणक्यशतकं हि चाणक्यनाम्ना विदुषा प्रणीतत्वेन ख्यातेऽस्मिन्नीतिकाव्ये सन्ति ३४० मिताः श्लोकाः। अत्र हि सामान्येन आचारविषयकपक्षस्य समावेशः। यथाऽनुमीयते

ग्रन्थस्यास्य सङ्ग्रहीता कश्चिदपर एव कविन तु चाणक्यः। सैव स्थितिः राजनीतिसमुच्चयस्य वृद्धचाणकस्य च।

### २. नीतिद्विषष्टिका

एषा हि सुन्दनपाण्ड्यस्य कृतिः । सुन्दरपाण्ड्यो हि मधुराया निवासी कथितः। तस्य स्थितिकालः ५६० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः कश्चित्। अरिकेसरिराज- शासनेष्वयं पाण्ड्यराज्यव्यवस्थापको मतः। यदि तथा तदा त्वस्य स्थितिकालो नृपविक्रमार्कादपि पूर्ववर्ती सम्पद्यते। कालिदाससमये एव पाण्ड्यानां ख्यातिरासीत्। अत्र हि ११६ मिताः श्लोकाः सन्ति नीतिनिर्देशकाः।

### ३. बोधिचर्यावतारः

शान्तिदेवस्य (६५८. वै.) कृतित्वेन ख्याते काव्येऽस्मिन् बोधिसत्त्वकर्तव्यानि निरूपितानि सन्ति। अत्र हि मनुष्यमात्रेण सह प्रेमभावो निर्दिष्टः शिक्षासमुच्चयः सूत्रसमुचयश्चास्यैव ग्रन्थौ पूर्वापक्षयाऽल्पमहत्त्वौ।

### ४. नीतिशतकम्, वैराग्यशतकम्

भर्तृहरेः शतकत्रयेषु द्वितीयमिदं नीतिशतकम् अत्र हि जीवनोपयोगिनीतयः सङ्कलिताः सन्ति। तृतीयं वैराग्यशतकमपि अस्यैव कृतिः। उभयोरेव प्रत्येकं शतं पद्यानामस्ति। नीतिशतके

हि नीति रीति-सदाचार- धैर्य-शौर्यसाहसौदार्य-परोपकाराद्यनेकविषयाः सप्रपञ्चं निरूपिताः एकाधिकशतश्लोकेषु ।

शतकत्रयमालक्ष्य समालोचकाः कथयन्ति यत्काव्यप्रतिभायाः दार्शनिकतया सह यादृशोऽनन्यः प्रसङ्गोऽत्र दृश्यते न तथा क्वचिदप्यन्यत्रेति ।

## ५. मोहमुद्गरः

शङ्कराचार्यस्य कृतित्वेन ख्यातं काव्यमिदं सांसारिकविषयं त्यक्त्वा मायाजालच्छेदनाय मार्गमुपदिशति। सन्त्यन्येऽपि शङ्कराचार्यकृतित्वेन सम्मता ग्रन्था यत्र हि दार्शनिको भावः स्पष्टमेव व्यज्यते।

## ६. कुट्टिनीमतम्

कुट्टिनीमतं हि दामोदरगुप्तस्य कृतिः। कविरसौ काश्मीरस्य जयापीडस्य (८३६-८७० वै.) राजसभासत्। यथोक्तं राजतरङ्गिण्याम्

तं दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टिनीमतकारिणम् ।
कविं कविं बलिरिव धूर्यधीसचिवं व्यधात् ।।

ग्रन्थेऽस्मिन् ९७० श्लोकाः सम्प्रति लभ्यन्ते। ग्रन्थोऽयमपूर्ण एवम् इदं हि शम्मलीमतमित्यप्युच्यते। अत्र वेश्यानां कृते शिक्षासहिता सङ्कलिताऽस्ति। कथं हि वेश्या पुरुषं मोहयेत्कथं वा ततोऽधिकमर्जयेदित्यत्र सप्रपञ्चं निरूपितम्। अस्य हि बहवः श्लोकाः सुभाषितग्रन्थेषु समुद्धृता दृश्यन्ते। क्षेमेन्द्रः कविकण्ठाभरणे मम्मटश्च काव्यप्रकाशे कुट्टिनीमतश्लोकानुद्धरतः।

**७. सुभाषितरत्नसन्दोहः**

काव्यमिदं कविवरस्यामितगतिनाम्ना ख्यातस्य इदं हि १०५९ मितवैक्रमाब्दे प्रणीतमासीत्। अस्यैवापरो ग्रन्थो धर्मपरीक्षनाम प्रथमे ३२ मिता अध्याया यत्र जैनसाधूनामाचरव्यवहारविषया उपदिष्टाः। द्वितीये सनातनधर्मापेक्षया जैनधर्मस्योत्कर्षः प्रतिपादितः सप्रपञ्चम्।

**८. चारुचर्या, चतुर्वर्गसङ्ग्रहः, सेव्यसेवकोपदेशः, समयमातृका कलाविलास, दर्पदलनम्**

क्षेमेन्द्रो हि काश्मीरजन्मा महाकवि ११०७ मितवक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमान् नीतिविषयकाणि उपदेशपराणि काव्यान्यपि प्रणीतवानासीत्। अस्य हि चारुचर्या शतपद्यात्मिका सद्व्यवहारनिमित्तकनियमानां सोदाहरप्रतिपादिका। चतुर्वर्गसङ्ग्रहे जीवनोद्देश्यभूतानां धर्मार्थकाममोक्षाणां सिद्धेरुपाया प्रदर्शितः। सेव्यसेवकोपदेशे एकषष्टिमितश्लोकाः सन्ति यत्र

स्वामिसेवकाभ्यामुभाभ्यामेव व्यङ्ग्यात्मकध्वन्या उपदेशः प्रदत्तोऽस्ति ।

**९. योगशास्त्रम्**

योगशास्त्रं हि हेमचन्द्राचार्यस्य (११४५-१२२९ पै.) कृतिः। अत्र हि जैनसाधूनां तपोविधयोजैनानां कर्तव्याणि च निरूपितानि ।

**१०. मुग्धोपदेशः**

काश्मीरजनुषा १२०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता जल्हणाख्येन विदुषा प्रणीते काव्येऽस्मिन् वेश्यानां छलप्रपञ्च निरूप्य ततो मोक्षोपायोऽपि वर्णितः।

**११. शान्तिशतकम्**

शान्तिशतकं हि शिल्हणस्य (१२६२ वै.) काश्मीरस्य कृतिः। भर्तृहरेः शतकत्रयीपद्धत्या प्रणीतमिदं काव्यं मानसिकशान्त्युपायान् निर्दिश्य तत्साधनायोपदिशति सदुक्तिकर्णामृतेऽस्योद्धरणानि दृश्यन्ते ।

**१२. श्रृङ्गारवैराग्यतरङ्गिणी-**

इदं हि सोमप्रभस्य (१३३३ वै.) कृतिः। अत्र हिस्त्रीसंसर्गसम्भविदोषानुद्धाट्य वैराग्यस्य प्रशंसा कृताऽस्ति।

## १३. सुभाषितनीवी, वैराग्यपञ्चकम्

भर्तृहरेरेवनीतिशतकपद्धत्यां प्रणीतमिदं काव्यं वेदान्त-देशिकस्य (१३२५ -१४२६ वै.) कृतिः। अत्र हि द्वादश पद्धतयः १४५ सुभाषितश्लोकाश्च सन्ति। तस्यैव वैराग्यपञ्चके स्वानुभूतवैराग्यस्य रहस्योद्घाटनं कृतमस्ति।

## १४. दृष्टान्तशतकम्

कुसुमदेवाऽऽख्येन विदुषा (१५०० वैक्रमाब्दपूर्व) दृष्टान्तशतकं प्रणीतम् अत्र हिजीवनसाफल्यायावश्यका आदर्शाः सद्दृष्टानां निरूपिताः। वल्लभदेवः (१५५५ वै.) ग्रन्थमिमं स्मरति।

## १५. नीतिमञ्जरी

धाद्विवेदाख्येन विदुषा १५५९ मितवैक्रमाब्दे प्रणीतायां नीतिमञ्जर्या नीतिविषयः सप्रपञ्च निरूपितोऽस्ति। स हि वेदादिभ्योऽपि उदाहरणं गृह्णाति।

## १६. भामिनीविलासः

पण्डितराजजगन्नाथ (१६४७-१७२२ वै.) प्रणीतेभामिनीविलासे सन्ति चत्वारो विलासा। तत्र प्रथमो हि अन्योक्तिविलासो यत्र एकाधिकशतश्लोकाः सन्ति। द्वितीयस्तु श्रृङ्गारविलासो यत्र शतं श्लोकाः सन्ति। तृतीयो हि करुणविलासो

यत्र १९ श्लोकाः सन्ति। चतुर्थस्तु शान्तरसविलासो यत्र सन्ति द्वात्रिंशच्छलोकाः। श्लोका इमे भावेनीजसा च आप्लाविताः सन्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् कविर्जीवात्मानं शान्तरसावलम्बनाय सन्दिशति।

**१७. कलिविडम्बनम्, समारञ्जनशतकम्, शान्तिविलासः, वैराग्यशतकम्**

काव्यानीमानि नीलकण्ठदीक्षितप्रणीतानि।स हि १७०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमान्। कलिविडम्बने कलियुगघटनोपरि व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यम्। यथा हि-

यत्र भार्यागिरो वेदा यत्र धर्मोऽर्थसाधनम्।

यत्र स्वप्रतिमा मानं तस्मै श्रीकलये नमः।

इत्यादि। समारञ्जनशतके हि सभासद्रञ्जनोपाया वर्णिताः सन्ति। निभाल्यतामत्र व्यङ्ग्योक्तिः -

जानाते यन्न चन्द्राको जानते यन्न योगिनः।

जानीते यन्त्र भर्गोऽपि तज्जानाति कविः स्वयम्।। इति ।शान्तिविलासे हि ५१ मितश्लोकाः सन्ति । अत्र मानसिक शान्तेर्लाभः सप्रपञ्चे निरूपितः। वैराग्यशतके हि वैराग्येन सम्भवी लाभो वर्णितः।

**१८. उपदेशशतकम्**

गुमानिकवेः कूर्माचलीयस्य उपदेशशतके मानवजीवन-सम्बद्धोपदेशपराः शतमितश्लोकाःसन्ति। कवेरस्य समयः वैक्रमाष्टादशशतकपूर्वार्द्धोऽनुमितः।

**१९. सुभाषितकौस्तुभः**

वेङ्कटाध्वरिणः (१७०७ वै.) सुभाषितकौस्तुभो हि व्यवहारोपयोगिनीतीनामेव सङ्ग्रहः। एतानि अन्यान्यानि च नीत्युपदेशपरकाव्यानि सन्ति नयनपथमनागतान्यपि वा दृष्ट्वाऽप्युपेक्षितानि तान्यपि क्रमशोऽन्वेष्टव्यानि सन्ति।

## अन्योक्तिकाव्यानि

तादृशं काव्यमन्योक्तिकाव्यं भवति यत्र जीवनसम्बद्धतथ्यमन्यमिषेणाप्रत्यक्षतया कथ्यते। एतदेव अन्यापदेशकाव्यमित्यप्युच्यते संस्कृतवाङ्मये एतादृशानामपि काव्यानां नास्त्यभावः। अथाऽत्र कानिचिदन्योक्तिकाव्यान्युपस्थाप्यन्ते।

**१. भल्लटशतकम्-**

भल्लटशतकं हि अन्योक्तिपरम्परायाः प्रथमं काव्यम्। अस्य प्रणेता मल्लटाख्यः कविः। स हि काश्मीरस्य शङ्करवर्मणः (९४३-९५९ वै.) राजकविरासीत्। तेन तस्य कालः ९१०-९८० मितवैक्रमाब्दान्तरालेऽनुमितः। सरलया रीत्या रसवत्त्वेन

प्रणीतस्यास्य काव्यस्य सन्त्यनेके श्लोकाः सङ्ग्रहग्रन्थादी समुद्धृताः ।

२. अन्योक्तिमुक्तालता

काश्मीरस्य हर्षस्य राज्ञः (११४६-११५८ व.) सभाकविना ११२०-१२०० मितवैक्रमाब्दान्तरालस्थितिमता शम्भुकविना अन्योक्तिमुक्तालताख्यं काव्यं प्रणीतमस्ति। अत्र ह्यन्योक्तिपद्धत्या प्रणीता १०८ मिताः श्लोकाः सन्ति।

**३. भामिनीविलासः, अन्यापदेशशतकम्**

पण्डितराजजगन्नाथप्रणीतस्य भामिनी-विलासस्य प्रथमो विलासःअन्यापदेशशतकाख्यः। अत्र हि १०१ मिताः श्लोकाः सन्ति।

**४. अन्यापदेशशतकम्**

नीलकण्ठदीक्षितेन प्रणीतं हि अन्योक्तिशतकमेत-द्विधकाव्येषु नितान्तमुत्कृष्टतमम्। एतद्धि कवेः प्रतिभायाः निदर्शनमेव वीरेश्वरस्य अन्योक्तिशतकमपि तत्स्तरीयमेव एतान्यन्यान्यपि अन्यापदेशकाव्यानि विलसितं संस्कृतवाङ्मये।

**साग्रहिककाव्यानि**

साङ्ग्रहिककाव्यानि हि परप्रणीतकाव्यादिभ्यः सुभाषितादीन्यादाय वा शब्दान् गृहीत्वा सम्पादितानि भवन्ति। तानि हि खलु द्विविधानि सुभाषितासङ्ग्रहाः कोषग्रन्थाश्च।

## सुभाषितसङ्ग्रहाः

सुभाषितसङ्ग्रहे हि विविधकविविरचितश्लोकानां विषयक्रमेण सङ्ग्रहः कृतो भवति। तादृशा हि श्लोकाः काव्यग्रन्थेभ्यो गीतिकाव्येभ्यः सामान्यसङ्ग्रहेभ्यश्च गृहीता भवन्ति। तादृशोद्धरणे कविपर्येषां कवीनां तत्प्रणीतग्रन्थानाञ्च नामान्यपि स्मृतानि भवन्ति। यद्यपि कतिपये तादृशाः श्लोकाः सम्प्रति समुपलब्धसंस्करणेषु नवोपलभ्यन्ते तथापि एभ्यः कविग्रन्थादीनां परिचयान्वेषणाय विशेषतः कालनिर्धारणाय सौकर्य किमपि सञ्जायत एव सातवाहनस्य गाथासप्तशती, एषु प्रथमो ग्रन्थः। अथैतेषां संक्षेपेण परिचयोऽत्र प्रस्तूयते।

### १. गाथासप्तशती

गाथासप्तशती हि हालकविना सङ्ग्रहिता इति प्रसिद्धिः। किन्तु बाणभट्टस्तु कृतिमिमांसातवाहनस्येति मन्यते। अत्र हि सन्ति महाराष्ट्रीलिखिताः सप्तशतश्लोकाः, श्लोका इमे श्रृङ्गारसम्बद्धाः। तत्र प्रवरसेन मायुराज-हालप्रभृतिकवीनां श्लोकाः गृहीताः सन्ति। सातवाहनो हि शालिवाहन एव। सातवाहनो हि

आन्ध्रामृत्यनृपाणां पारिवारिक नाम सातवाहनराजानो हि महाराष्ट्रे षोडशमितवक्रमवर्षादारभ्य २७५ मितवैक्रमवर्षपर्यन्तं सत्तासीनां आसन्। वंशेऽस्मिन् हालो नाम राजाप्यासीत् यो हि विक्रमसमकालीन आसीत्। गाथासप्तशत्यां हालस्यापि सन्ति केचन श्लोकाः उद्धृताः। तेन ग्रन्थस्यास्य सङ्ग्रहो हि वैक्रमद्वितीयशतकपूर्वार्द्धे सम्पन्नः सम्भवति। अनेनैव शालिवाहनेन प्रवर्तितः शक्रयुगे १३५ मितवैक्रमवत्सरादारब्धो भवति प्रचलितोऽस्ति च शाकेनाम्ना। प्रायशः ज्योतिषग्रन्थेषु अस्य प्रयोगो दृश्यते। शिलालेखेष्वपि 'शकानामपि भूभुजाम्' इत्युक्तं दृश्यते।

२. **कवीन्द्रवचनसमुच्चयः-** अयं हि संस्कृतश्लोकानां प्रथमः सङ्ग्रहः। अत्र हि राजशेखरः (९५७ वै.) पर्यन्तानां कवीनां श्लोकाः सगृहीताः सन्ति। तथैवास्य वैक्रमद्वादशशतकोत्तरार्धे नेपालीभाषायामनुवादः कृतो लभ्यते। तेनैवास्य सङ्ग्रहकालो वैक्रमकादशशतकमभितोऽनुमीयते। सङ्ग्रहेऽस्मिन् ५२५ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति। अत्र ग्रन्थकारनाम तु नैव गृहीतो दृश्यते।

**३. मानसोल्लास**

मानसोल्लासश्चालुक्यवंश्यस्य सोमेश्वरभूपस्य (११८ वै.) कृतिः। अयमेव अभिलषितार्थचिन्तामणिरित्यप्युच्यते यद्यप्ययं नैव सुभाषितानामेव सग्रहोऽपि तु निखिलानामेव

ज्ञानविभागानामयं सङ्ग्रहः। अत्र हि सर्वोऽपि विषय उपस्थापितो दृश्यते।

## सदुक्तिकर्णामृतम्

वटुदासात्मजेन श्रीधरदासेन १२६२ मितवैक्रमाब्दमभितः सङ्ग्रहितेऽस्मिन् ग्रन्थे ४४६ कवीनां २३३८ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

## आर्यासप्तशती

कृतिरेषा गोवर्धनस्य वगभूपलक्ष्मणसेनसभाकवेः १२२६ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतः। अत्र हि वर्णक्रमेण आर्याच्छन्दोनिबद्धाः श्रृङ्गारसम्बद्धा सप्तशतमितश्लोकाः सन्ति ।

## सूक्तिमुक्तावली

यादवराजस्य कृष्णाख्यस्य (१३०४-१३१७ वै.) मन्त्रिणा जल्हणेन १३१४ मितवैक्रमाब्दे सङ्ग्रहितेऽस्मिन् ग्रन्थे २४३ कवीनां २७९० मितश्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

## ७. सूक्तिरत्नहार

सूक्तिरत्नहारः कलिङ्गरायसूर्यस्य कृतिः। अस्य सङ्ग्रहकालः वक्रमचतुर्दशशतकोत्तरार्द्धाऽनुमितः।

## ८. सुभाषितसुधानिधिः

१४०७ मितवैक्रमाब्दपर्यन्तं जीवितेन सायणाचार्येण विजयनगरराज्यमन्त्रिणा सङ्ग्रहितेऽस्मिन् ग्रन्थे सर्वेषामेव प्रसिद्धकवीनामुद्धरणानि दत्तानि सन्ति।

## ९. शाङ्र्गधरपद्धतिः-

दामोदराख्यस्य सुतेन १४२० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता शाङ्र्गधरेण सङ्ग्रहितेऽस्मिन् ग्रन्थे १६३ विभागेषु २६४ कवीनां ४६८९ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति । सन्ति तस्यापि स्वप्रणीतश्लोकास्तत्र समावेशिताः।

## १०. सुभाषितावलिः

ग्रन्थोऽयं सकलकीर्तिकवेः। इदं नैव ज्ञातं यत्स स एव जैनविद्वान्सकलकीर्तिर्यः १५०७मितवैक्रमाब्दपर्यन्तं जीवति आसीद्वा नेति।

## ११. प्रसङ्गरत्नावलिः

पोतवार्यस्य कृतिरियं १५२३ मितवैक्रमाब्दे प्रणीता अर विभिन्नविषयकश्लोकानां सङ्ग्रहः कृतोऽस्ति ।

## १२. सुभाषितावलिः

जोनराजस्य शिष्येण श्रीघरेण १५३७ मितवैक्रमाब्दे सङ्ग्रहिते ग्रन्थेऽस्मिन् ३८० तोऽप्यधिककवीनां श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

## १३. सुभाषितावलिः

१५३० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता वल्लभदेवेन सङ्ग्रहिते ग्रन्थेऽस्मिन् १०१ विभागाः सन्ति, यत्र ३५० कवीनां ३५२७ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति ।

## १४. पद्यावली

कृष्णचैतन्यशिष्येण रूपगोस्वामिना १५६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थेकृष्णस्तवनपराः १२५ कवीनां ३८६ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

## १५. सूक्तिवारिधिः

१५६० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णवर्तिना पेड्डभट्टेन सङ्ग्रहितोऽयं ग्रन्थः सूक्तिसरिदेव।

## १६. सुभाषितहारावली

१७६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतो हरिवकवेरस्यां कृती पूर्ववर्तीनां समकालीनानाञ्च कवीनां श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति। तत्र पण्डितराजजगन्नाथप्रणीतश्लोका अपि दृश्यन्ते।

## १७. बुधभूषणम्

शिवाजीपुत्रेण शम्भुना १७४७ मितवैक्रमाब्दमभितः सङ्ग्रहिते ग्रन्थेऽस्मिन् त्रिषु भागेषु ८८३ श्लोका सन्ति।

## १८. पद्यामृततरङ्गिणी

अज्ञातस्थितिकालस्य हरिभास्करस्य कृतावस्यां सन्ति विविधानि सरसपद्यानि सङ्कलितानि ।

## १९. सुभाषितरत्नभाण्डागारः

ग्रन्थोऽयं शिवदत्तेन सङ्कलितः। अत्र हि सर्वेऽपि कवयः समुद्धृता विषयानुसारेण। ग्रन्थेऽस्मिन् एकादशसहस्रश्लोकाः १६०० लोकोत्तयश्च सन्ति सङ्कलिताः। अस्य प्रणयनकालः २००९ मितवैक्रमाब्दः।

## २०. सूक्तिमुक्तावली

ग्रन्थोऽयं नरेन्द्रदेवसङ्कलितः। अस्य च प्रणयनकालो वैक्रमैकविंशतिशतकपूर्वार्द्धः।

## २१. संस्कृतसूक्तिरत्नाकरः

रामजी उपाध्यायेन २०२५ मितवैक्रमाब्दे सम्पादितेऽस्मिन् ग्रन्थे सन्ति १२६२सुभाषितानि ।

एतदतिरिक्तं जर्मनदेशीयविपश्चिता वाटलिकाख्येन ८००० सङ्ख्याकपद्यानां सङ्कलनं कृत्वा जर्मनभाषायां गद्यमयमनुवादञ्च विरचय्य 'इण्डिशेस्पुखे' नाम्ना ग्रन्थरत्नं प्रकाशितमस्ति।

**कोषग्रन्थाः**

कोषाः सामान्यतो द्विविधाः नानार्थककोषाः पर्यायवाचककोषाश्च नानार्थककोषेषु एकस्य शब्दस्य एकाधिका अर्था उपस्थाप्यन्ते पर्यायवाचककोषे एकस्यैवार्थस्य वाचकशब्दा निर्दिश्यन्ते। केषुचित्कोषेषु उभय्येव गतिरपि दृश्यते। तत्र हि परिशिष्टरूपेण नानार्थकोषोऽपि प्रस्तुयते। विषयेऽस्मिन वयं प्रथमेत निरूपयिष्यामः।

**कालिदासः**

कविकुलगुरुः कालिदासः प्राचीनकालस्य राष्ट्रकविः उच्यते। कालिदासस्य जन्मस्थानं काश्मीरं वा वगभूमिर्वा राजस्थानं वा उज्जयिनी वेति निश्चितं वस्तुं न शक्यते। न चास्य महानुभावस्य जीवनकालविषये कश्चित् निर्णयः। महाराजविक्रमादित्यस्य राजसभायां अयं प्रतिष्ठितो विद्वान् इति सर्वः स्वीक्रियते।

कालिदासेन अभिज्ञानशाकुन्तलम्, विक्रमोर्वशीयम्, मालविकाग्निमित्रम् च इति त्रीणि रूपकाणि, रघुवंशम्, कुमारसम्भवम् च इति द्वे महाकाव्ये, ऋतुसंहारम्, मेघदूतम् च

इति द्वे खण्डकाव्ये विरचितानि। तस्य प्रतिभावैशिष्ट्यं यथा पद्यरचनायां तथैव नाटकेषु वर्तते।

महाकवेरस्य काव्यसौष्ठवं दृष्ट्वा विद्वांसः विविधाः उद्गाराः उद्घोषितवन्तः। ते सूक्तयः उक्तयश्च दीपशिखा कालिदासः, उपमा कालिदासः, वैदर्भीरीतिसन्दर्भे कालिदासो विशिष्यते। मेघदूतं कविकुलगुरोः कालिदासस्य आद्यकृतिरिति बहूनां प्रतिभारतां विपश्चितां परामर्शः दृश्यन्ते ।

**मेघदूतम्**

कालिदासेन विरचितस्य मेघदूतखण्डकाव्यस्य प्रमेयविभजनसौकर्याय भागद्वयं राजते- पूर्वमेघ उत्तरमेघश्च।ग्रन्थेऽस्मिन् स्वप्रियाविरहेण खिन्नस्याज्ञातनामधेयस्य रामगिर्याश्रमे वसतः यक्षस्य स्वकान्तायां सन्देशप्रापणार्थं मेघं प्रति विनिर्वेदनं रामगिरिपर्वतात् अलकापुरीपर्यन्तं मेघमार्गस्य वर्णनं, कुबेरनगर्याः सुष्टुनिरूपणं, यक्षसन्देशश्च सम्यग्प्रकारेण महाकविना प्रतिपादितम्। एवं मेघदूतस्य सूक्ष्मपरीक्षणेनेदं वक्तुं शक्यते यत् पूर्वमेघभागे स्वामिनः शापेन प्रियावियुक्तस्य यक्षस्य अम्बुदं प्रति स्ववल्लभायै सन्देशनयनार्थं याचनाप्रकारञ्च उपवर्ण्य मेघमार्गवर्जनव्याजेन रामगिरितः आकैलासं भारतीयप्रकृतिरमणीयतां समुपवर्णयन् बाह्यप्रकृतेः मनोरमं वर्णनं विहितमनेन कविकुलगुरुणा कालिदासेन। तथैवोत्तरवेघभागे अलकानगर्याः स्वभवनस्य रमणीयं चित्रणं विधाय

स्वसन्देशकथनव्याजेन मानवीयान्तःप्रकृतेः अभिनवमलौकिकञ्च समु□बृंहणं कृतं तेन। मन्दाक्रान्तावृत्तनिबद्धं भवति कालिदासकृतिरित्यतः प्रायेण सर्वाण्य□ सन्देशकाव्यानि अनेनैव वृत्तेन संबद्धानि।

## □ूर्वमेघस्य कथासारः

महाकविकालिदासप्रणीतस्य मेघदूतमिति खण्डकाव्यस्य □ूर्वमेघभागे आत्मनियोगे विहिता□राधः कश्चिदज्ञातनामधेयो यक्षः प्रियाविप्रयोगरू□ैकवर्षभोग्यात् स्वामिनः शा□ात् रामगिरि□र्वताश्रमेषु निवासं चकार। कान्तावियुक्तः सः कामुको यक्षोऽष्टौमासान् व्यतीत्याषाढस्य प्रथमेऽह्नि गिरिशिखरसंलग्नं मेघमवलोकितवान्। दयिताविप्रयुक्तानां कृते मेघदर्शनमभीष्टजनस्मरणोद्दी□कं भवतीत्येतावता तस्याग्रेऽतीव प्रयासेन स्थित्वा चिरं स्वप्रियां चिन्तयामास तदनन्तरं निजवल्लभायाः प्राणधारणो□ाय चिकीर्षुः स्वकुशलवार्ता प्रेषणकामः कुबेरानुचरो यक्षोऽम्बुदं गिरिमल्लिका□ुष□ैः समर्च्य तस्य चेतनाचेतनत्वमविचारयन् मत्सन्देशं मद्दयिता□ार्श्वे नय' इत्येवंरू□ेण प्रार्थितवान्। जलदं प्रति प्रियाचिन्तकः स यक्षः कथयति – भो मेघ! त्वं जगत्प्रथिते □ुष्करावर्तकानां कुले जनितोऽसि। धर्म□ीडितानां विरहसतप्तानां कृते भवान् एव रक्षकः। अतः भाग्यवशाद्वियुक्त□त्नीकोऽहं दयिता□ार्श्वे सन्देशप्रा□णायालका□ुरीं प्रति गन्तुं त्वां प्रार्थये। अध्वनि आकाशचारिणं भवन्तं प्रोषितभर्तृकाः कामिन्यः सत्करिष्यन्ति।

अनुकूलोवायुः शब्दायमानश्चातको गगने बद्धपङ्क्तयः बलाकाश्च यात्राकरणायेदानीं प्रेरयन्ति। एवं कृते सति अविहतगति सन् त्वं पतिव्रतां जीवनं धारयन्तीं मत्पत्नीमवश्यं द्रक्ष्यसि। नमसि कैलासपर्वतपर्यन्तं राजहंसास्तव सहचराः भविष्यन्ति। अतः प्रियमित्रमुन्नतं रामगिरिपर्वतमाश्लिष्य यात्रार्थमनुज्ञां याचस्व साम्प्रतं मत्तः गमनानुकूलं मार्गमाकर्ण्य तदनुश्रोत्रसुखदं प्रियायै सन्देशं कथयिष्यामि।

**मेघमार्गवर्णनम्**

हे पयोद! सचकिताभिः सिद्धागनाभिः विलोकितस्त्वमेतस्मात् स्थानात् गगने उत्तराभिमुखत्वेन व्रजन मालं नामकं क्षेत्र प्राप्स्यसि तत्र सस्यादीनां त्वदधीनत्वादकृत्रिमरनेहैः ग्रामीणललनानयनैः सादरसमवलोक्यमानस्त्वं जलवर्षणेनानुगृह्य पुन-रप्युत्तरमार्गेणोत्पतन् धारासम्पातेन निवारितदावानल स्याम्रकूटाख्यपर्वतस्यातिथ्यमगीकुरुष्वमार्गश्रम-मपनोदनार्थं किरातकामिनीभुक्तलतासदने किञ्चित्क्षणं विश्रम्य जलवर्षणञ्च विदघन ततोऽग्रे विन्ध्यप्रत्यन्तपर्वते प्रसृतायाः नर्मदायाः जलेनात्मानं प्रपूर्य धुरि एधस्व।

इतः परं कुटजपुष्पसुरभितान् नैकान् शैलानतिक्रम्य दशार्णदेशस्य राजधानीं विदिशां प्राप्नुहि तत्र वेत्रवत्या नाम नद्याः पानीयं कस्याश्चिन्नायिकाया अधरमिवास्वाद्यान्तिक एव

नीचर्नामके गिरौ मार्गश्रमशान्त्यर्थं वासं विधेहि विश्रामानन्तरं यूथिकाकुसुममुकुलानि सिञ्चन् सन् पुष्पावचायिनीश्छायादानेनानुगृह्यालकापुरीं प्रति प्रस्थितस्य तव वक्रे मार्गे सत्यपि उज्जयिनीमवश्यं व्रज।

हे मित्र! उज्जयिनीं प्रति गच्छतस्तव मार्गमध्य एव प्रवहन्त्याः नाभिसदृशं जलभ्रम दर्शयन्त्याः स्तोकजलेन कृशशरीरायाः कामिनोसदृश्याः निर्विन्ध्यायाः नद्याः रसमनुभूय जलवर्षणेन तस्याः कार्यमपाकुरुष्व। ततो वत्सराजोपाख्यानयुतामवन्तीं नगरीमतिलङ्घ्य स्वर्गनिवासिनामवशिष्टैः सुकृतीरानीतं स्वर्गस्यैकं खण्डमिव प्रचुरसम्पत्तियुतामुज्जयिनीं याहि।

**उज्जयिनीवर्णनम्**

उज्जयिन्या सुखस्पर्शः शिप्रानदीवायुः रतिक्रीडायां पुनः प्रवृत्यर्थमनुनयशीलः प्रियतम इव कामिनीनां रतिपरिश्रममपनयति। पण्यवीथिकाप्रसारितान्यपरिमितानि रत्नान्यालोक्य रत्नाकराः जलमात्रशेषाः सञ् यते। त्या सूर्याश्च स्पर्धाशालिनः, गजाः मदजलवर्षणात् वृष्टिमन्तः, भटश्रेष्ठाश्च युधि रावणाभिमुखमपि स्थायिनः सन्ति। भो सुहृद ! एवंविधायाः उज्जयिन्याः प्रमदालाक्षारसचिह्नितेषु धनिकभवनेषु विश्रम्य तदीयसुषमाञ्चावलोकयन् शिवगणैः सादरं दृश्यमानः सन् गन्धवत्याः नद्याः वायुभिः प्रकम्पितोद्यानं त्रैलोक्यनायकस्य

भगवतः शिवस्य स्थानं प्रति भवद्भिः गन्तव्यम्। तत्र महाकालेश्वरं प्राप्तस्त्वं शिवस्य सायङ्कालिके पूजावसरे गर्जनेन पटहभावमासाद्याशेषं पुण्यं प्राप्स्यसि। चरणविक्षेपैश्चामरसञ्चालनेन क्लान्ताः गणिकास्त्वत्तः सुखशान्तिप्रदान् वर्षाग्रविद्रुतवाप्य त्वयि कटाक्षान् परित्यक्ष्यन्ति। एतेन शिवार्चनस्य कामिनीकयक्षरूपं सघः फलं भवान् प्राप्स्यति। हे मेघ! तत्रोज्जयिन्यां रजन्यां कान्तसदनं यान्तीनामभि सारिकाणां जलवर्षण गर्जनञ्चाकृत्यैव विद्युत्प्रकाशेन मार्गं दर्शयन् चिरं स्फुरणात् क्लान्ततडिद्भार्यस्त्वं कस्मिंश्चिद्गृहाच्छादनो- परिभागे रात्रिमतिवाह्य सूर्योदये सति स्वनायिकायाः कमलिन्याः कमलरूपा-मुखाद्धिमरूपमश्रुनिवारयितुं प्रवृत्तस्य भानोः पन्थानं परिहरन् स्वमित्रकार्यसाधनायाश्चशेषमतिक्रामय।

अनुभूतरसः कोऽपि मानवः प्रदर्शितजघनां कामिनीं त्यक्तुं समर्थो न भवतीत्येतावता त्वमपि त्यक्ततटरूपनितम्बं नीलजलरूपवसनमपनीय गम्भीरायाः नद्याः समुपभोगं विधाय देवगिरिं प्रति प्रस्थान विधेहि तत्र देवगिरौ पुष्पमेधीकृतशरीरो भवान् सूर्याऽतिशायिनं भगवन्तं कार्तिकेयं मन्दाकिनीजलार्द्रैः पुष्पसम्पातरभिषिञ्च्य तद्वाहनं मयूरं स्वगर्जनः नर्तित्वा रन्तिदेवस्य कीर्तिमूर्त्याः चर्मण्वत्या नद्याः जलमादातुं नीचैरवतरतु। तदनु तां चर्मण्वतीमुत्तीर्य दशपुरकामिनीनां नयनकुतूहलं संवर्धयन् ब्रह्मावर्तदेशस्थितं कुरुक्षेत्रमवाप्य सरस्वतीनद्याः जल पीत्वा निर्मलान्तःकरणः सन् तदग्रे

कनखलतीर्थसमीपे स्थितां स्वर्गसोपानभूतां जाह्नवीमनुसर। ततः परं भागीरथ्याः उत्पत्तिकारणं हिमाचलमासाद्य मार्गश्रमनिवारणाय तच्छिखरोपविष्टः सन् भवत्समक्षं वनानलः हिमालयं पीडयेत्तर्हि त्वया जलधारावर्षणः वनाग्निः निर्वापणीयः। तत्रत्याः शरभास्तेषामुड्डयनमार्गं त्यजन्तमपि भवन्तं लङ्घयितुं प्रयतेरन् तदा तान् करकानां तुमुलवृष्टिभिः क्षतविक्षतांश्च विधाय कस्मिंश्चित् पाषाणे प्रकटितं भगवतः शिवस्य पादन्यासं भक्त्या प्रदक्षिणीकुरुष्व शिवदर्शनान्निष्कल्मषाः भवन्तः हिमालयस्य तटसमीपे तानि तानि द्रष्टव्यवस्तूनि विलोक्य मानसरोवरं प्रति गच्छतां हंसद्वारेण क्रौञ्चाख्यपर्वतविवरेणोदीच्यां स्थितस्य सुरसुन्दरीमुकुर- भूतस्य कैलासस्यातिथ्यमङ्गीकुर्वन्तु। धवलवर्णस्य कैलासस्य शिखरे मसृणकज्जलकान्ती त्वयि मेघे स्थिते सति स्कन्धन्यस्तनीलाम्बरो गौरवर्णबलराम इव शोभां धारयन् भवान् शिवदत्तहस्तावलम्बायाः गौर्याः संचरणकाले मणितटारोहणाय सोपानत्वं स्वीकरोतु।हे मेघ! कैलासे सुरकामिन्यः कङ्कणाग्रप्रहारेरुत्सृष्टजलं त्वां कृत्रिमजलधारागृहत्वं विधास्यन्ति। निदाघप्राप्तस्य तव मेघस्य ताभ्यः सुरयुवतिभ्यः यदि मुक्तिर्न स्यात्तर्हि स्वगर्जनैः त्रासयित्वा स्वर्णपद्मोत्पत्तिस्थानभूतं मानससरोवरजलं यथाकामं पिबन् कैलासस्य समुपभोगः भवद्भिः विधातव्यः। हे मित्र! प्रियतमस्य क्रोडे च्युतवसनां नायिकामिव प्रियतमस्येव कैलासाचलस्य शिखरे अपगतगगावसनामवलोक्य त्वमवश्यमवगमिष्यसि या अलका

सप्तोन्नतभवना सती वर्षतौ जलवर्षकं मेघवृन्दं कोपरह्निता रमणीयमुक्तासमूह्गुम्फितं केशपाशमिव धारयति ।

एवं मेघदूतमिति खण्डकाव्यस्य पूर्वमेघभागे रामगिरिपर्वतादारभ्यालकापुरीं यावत् मेघस्य पन्थानं सम्यगुपवर्ण्य मह्ाकवेः कालिदासस्य लेखनी विश्रान्तिं लभते ।

## मेघदूतस्य काव्यशैली

संस्कृतवाङ्मये गीतिमयं खण्डकाव्यं मेघदूतं निश्चप्रचेन काव्यपारावारे समुपगतं परमोज्ज्वलं रत्नमिव विभाति। खण्डकाव्येऽस्मिन् प्रियावियोगसन्तप्तस्य यक्षस्यान्तरिकी व्यथा अतीव मार्मिकतया कविकुलगुरुणा समुपवर्णिता। आज्ञाभंगापराधकुपितेनालकाधीश्वरेण कुबेरेण कामुको यक्षः वर्षमात्रकालाय निर्वासितः। रामगिर्याश्रमे वसन्नष्टौ मासान् व्यतीत्य वर्षर्तौ सानुगतमम्बुदमवलोक्य प्रियाविरह्कातरः स्वकान्तायाः प्राणधारणोपाय चिकीर्षुः सन् स यक्षः मेघद्वारा निजप्रेयसीं हृदयवल्लभां प्रति प्रणयसन्देशं प्रेषयामास।

गीतिमयेषु खण्डकाव्येषु वा सर्वश्रेष्ठस्थानं भजतोऽस्य काव्यस्य मेघदूतस्य भाषा प्रसादगुणशालिनी, सुमधुरा, प्रवाह्वाह्निी, अतीव प्राञ्जला च वर्तते। प्रियाविप्रयुक्तस्य यक्षस्याम्बुद प्रति प्रणयसन्देशनयनार्थं याचनाप्रकार कियान रोचकोऽत्र सुधिय एव विभावयन्तु। यथा-

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशात् दूरबन्धुर्गतोऽहं

याच्या मोघा वरमधिगुणे नाघमे लब्धकामा ।।

अन्यदपि

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः

संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाऽचेतनेषु ।।

कुबेरशापान्वितस्य यक्षस्य तादृगौचितीं कियच्चारुतया कविवरः उपपादयतीति विद्वद्भिर्विचारणीयम्।

अस्मिन् मेघदूते विरहशालिनो युवजनस्य मनस्थितेस्सादृशं सुस्पष्टं चित्रं प्रस्तुतं विद्यते यत् तदधीयानो जनः स्वचित्रमत्र प्रदर्श्यमानः कामप्यात्मविस्मृतिगह्वरनिमग्नमिवात्मानं मन्यते। मन्मते मेघदूतस्येदमेव हि वैशिष्ट्यं यद् यत्रकुत्रचिदपि वर्णनप्रवृत्तानि पद्यान्यपि मनोगतान् विरहिजनभावानेवाभिव्यञ्जयन्ति। यथा मेघमार्गवर्णना- वसरे उज्जयिनी प्रति प्रस्थितस्य मेघस्य मध्य

एवापतिताया निर्विन्ध्याख्याया नद्याः क्षीणत्वं प्रतिपादयन् यक्षः ब्रूते-

वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धु

पाण्डुच्छायातटरुहसरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः।

सौभाग्य ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ।।

श्लोकेऽस्मिन् ग्रीष्मकाले स्वल्पजलयुतायाः सिन्धोर्दशादूरं व्रजति, विरहिणा दशैव पुर उपेत्य विरहिणो स्वान्ते कामपि विरहजनितां पीडामवतारयति, याऽध्ये रसिकानां चित्ते विप्रलम्भश्रृङ्गां प्रवाहयति ।

मेघदूतस्योत्तरमेघभागे यक्षमुखेन तत्पन्याः सौन्दर्याऽतिशयत्वं वर्णयता महाकवि कालिदासेन सौन्दर्यसृष्टेः पराकाण्ठाप्रदर्शिता-

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी

मध्येक्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।

श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां

या तत्र स्याधुवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ।।

अत्र सर्वाणि विशेषणान्युपन्यस्याप्यपरितुष्यता सृष्टिराद्येव धातुः इति निगद्य सौन्दर्यस्य प्रकर्षः प्रकटीकृतः। काव्येऽस्मिन् भौगोलिकं वैज्ञानिकं ज्ञानमपि विद्यत इत्याधुनिकाऽपि स्वीकुर्वन्ति।

वाल्मीकिरामायणं मनसि निघायैव मेघदूतं विरचितवान् कालिदास इति नास्त्यविदितं विदुषाम्। वाल्मीकिना निगदितोप्यर्थोऽनेन कविकुलगुरुणा कथं चमत्कारिशैल्यां प्रदर्शित इत्यत्र सुधीजनानां प्रीतये निदर्श्यते।

वाल्मीकिरामायणे जनकतनयां सन्तोषयितुं धैर्य धारयितुञ्च-

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।।

इतीत्थं प्रतिपादितं विद्यते। तदेव कथनं प्रियाविरहखिन्नो यक्षः स्वप्रियां सान्त्वयितुं धैर्यमाधातुञ्चोक्तवान् कया रीत्येत्यत्र महाकवेः कालिदासस्य लेखन्याश्चमत्कारं सुधियोऽवलोकयन्तु-

इत्यात्मानं बहुविगणयन्नात्मनैवावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ।।

सन्देशप्रेषणप्रसंग एव यक्षस्य देवः स्वप्नेऽप्यावयोः संगम न सहते' इति कथनमपि विदुषां प्रमोदमावहति यथा-

स्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागः शिलाया-

मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।

असैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे

क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगम नौ कृतान्तः ।।

अत्र मानवीयान्तः प्रकृतेः मार्मिकं स्नेहस्यन्दनं चित्रार्पितमिव प्रतिभातीत्यत्र विद्वांस एव प्रमाणम्। महाकवि कालिदासः श्रृंगाररसस्याद्वितीयः कविः। श्रृंगारे नान्यः कोऽपि कविः तस्य तुलां स्पृशति। अस्य मेघदूतमित्याख्यं खण्डकाव्यमपि किमप्यलौकिक मादक तत्वं स्वस्मिन् रक्षतीत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः। अयमेव हेतुः यदस्य काव्यस्य सहृदयाः सुधियः यावज्जीवमध्ययनं कुर्वन्तः 'माघे मेघे गतं वयः' इत्याख्यभणितेरपि सार्थकतां नयन्तीति शम्।

**मेघदूतस्य वैशिष्ट्यम्**

कल्पनायाः विविधविलासेन, भावानां कोमलव्यञ्जनया, माधुर्यस्यानवच्छिन्न- प्रवाहसमन्वितमिदं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यं महाकवेः कालिदासस्य सुधाधवलितं कीर्तिकौमुदीमशेषविश्वस्य दिक्कोणेषु प्रसारयामास इत्यत्र नास्ति कश्चन सन्देहः। याथातथ्येनेदं मेघदूतं समेषां प्रियावियोगपीडितानां मानवानामाशायाः, निराशायाः, वा हर्षस्य विषादस्य वाऽशेषानां भावानां चित्रणमस्माकं समक्षमुपस्थापयति! मेघदूतस्य प्रतिश्लोकं प्रतिशब्दञ्च कान्ताविप्रयुक्तस्य चित्तस्य सूक्ष्मस्पन्दनमिव भाति महाकविना तदनुकूलस्य मन्दाक्रान्ताख्यस्य वृत्तस्यापि समुपयोगं विहितमस्मिन्।साहित्यदर्पणकाराः श्रीविश्वनाथमहोदया स्वस्मिन् ग्रन्थे -

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देहकारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ।। (३.५८)

इति निगद्य दूतस्य त्रयो भेदा अगीकुर्वन्ति ।

प्रसङ्गतोऽत्र समेषां सोदाहरणं लक्षणं विदुषां प्रीयते प्रस्तूयते - निसृष्टार्थः

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुश्लिष्टं कुरुते कायं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ।। (३, ५९)

द्वयोर्पक्षयोः (येन दूतः प्रेष्यते, यस्य सविधे दूतः गच्छतीति तयोः) भावं विज्ञाय स्वयमात्मना सन्देशं कथयेत्, संपृष्टे सति तदनुकूलं प्रत्युत्तरं दत्त्वा कार्य साधयेत् स निसृष्टार्थदूतः जनैर्कथ्यते। वाल्मीकिरामायणे जनकतनयापार्श्वे रामसन्देशहारको वातात्मजः श्रीमद्भागवते भगवतः श्रीकृष्णस्य सविधे रुक्मिणीसन्देशवाहको विप्रश्चास्य निसृष्टार्थदूतस्योदाहरणभूते स्तः।

मितार्थः -

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धकारी मितार्थका (सा. द. ३.६०)

न्यूनातिन्यून शब्दप्रयोगं विधाय योऽभीष्ट साधयति सः मितार्थभाषी दूतः इति सुधीभिर्विज्ञायते। यथा अभिज्ञानशाकुन्तले "मिश्रकेशी मितार्थदूती विद्यते।

**सन्देशहारकः**

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः (सा. द. ३.६०)

यः प्रेषकस्य निगदितवचनमात्रं प्रोच्याभिलषितकार्य विदधाति सः सन्देशहारको दूत इति बुधैर्गण्यते। मालतीमाधवे नन्दनेन प्रेषितः पुरुषः सन्देशहारको दूतोऽस्ति।

अस्यां स्थिती संप्रस्तुते मेघदूते काव्ये महाकविः कालिदासो योऽचेतनमम्बुदं दूतरूपेणाङ्गीकृतवान् तस्य दूतानां

प्रदर्शितभेदेषु कस्मिन्नपि सामञ्जस्य भवितुं न शक्नोति। यतो ह्यचेतनो मेघः वक्तुर्वाक्यं स्वस्मिन् धारयितुं बोद्धव्यस्यान्तिके तस्य भावं प्रापयितुं वा सक्षमो नास्ति, कार्यसाफल्यस्य का वार्ता ? एनमनुपपत्तिमभिलक्ष्यैव महाकविना पूर्वमेघे निगदितम्-

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ?

सन्देशार्थाः क्व पटुकरणः प्राणिभिः प्रापणीयाः ?

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाऽचेतनेषु ।। (पू. मे. ५)

अत्रेदं विचारणीय विद्यते यदस्मिन् लोके एकतः सामान्यो जनोऽभिधावृत्त्या स्वमनोगतमावमभिधायाभीष्ट साधयत्यपरतो मध्यमो जनः लक्षणावृत्त्या स्वकीयान् भावान् प्रदर्श्य निजकार्य विद्धाति परमलौकिकप्रतिभाशालिनो जनाः व्यञ्जनावृत्त्या आत्मनोऽभिलाषं निष्पादयन्ति। अनेन प्रकारेणेह काव्ये महाकविः कालिदासः व्यङ्ग्यप्रधानवाक्यमाघारीकृत्य व्यञ्जनया वृत्त्या सन्देशाभिव्यक्ति कारयित्वा स्वकीयाद्भुतकल्पनायाः सौष्ठवं प्रदर्शितवान्नित्यत्र नास्ति सन्देहः ।

# Module II: Meghaduta of Kalidasa -Purvamegha only

## मेघदूतकाव्यम्

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु ।। १ ।।

**पदच्छेदः**- शापेन + अस्तङ्गमितमहिमा शापेनास्तङ्गमितमहिमा यक्षः + चक्रे यक्षश्चक्रे रामगिरि + आश्रमेषु - रामगिर्याश्रमेषु ।

**अन्वयः**- स्वाधिकारात् प्रमत्तः कान्ताविरहगुरुणा वर्षभोग्येण भर्तुः शापेन आस्तङ्गमितमहिमा कश्चित् यक्ष जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु रामगिर्याश्रमेषु वसतिं चक्रे।

**अन्वयार्थः**- स्वाधिकारात् - आत्मनियोगात्, प्रमत्तः – असावधानः, कान्ताविरहगुरुणा -प्रेयसीवियोगदुःसहेन, वर्षभोग्येण– संवत्सरभोगयोग्येन, भर्तुः - अलकाधिपस्य कुबेरस्येति यावत्, शापेन - दुरेषणया, अस्तङ्गमितमहिमा - अक्षममहत्त्वः, कश्चित् - कोऽपि, यक्षः - देवयोनिविशेषः, जनकतनयास्नान- पुण्योदकेषु - सीतामज्जनपवित्रजलेषु, स्निग्धच्छायातरुषु - निबिडच्छायावृक्षेषु, रामगिर्याश्रमेषु– रामगिरिनामकपर्वता- श्रमेषु, वसतिं - वासं, चक्रे - चकार।

**भावार्थः** - आत्मनियोगो कृतापराधः असावधानः कश्चिदज्ञातनामधेयोः यक्षः स्वामिनः कुबेरस्य प्रियावियोगरूपकवर्षभोग्यात् शापात्. (तमभिशप्तसमयमतिवाहयितुम्) गहनच्छायायुक्तवृक्षेषु रामगिरि पर्वतकुटीरेषु स्वनिवासं कृतवान्।

**समासः**- कान्ताविरहगुरुणा कान्तायाः विरहः कान्ताविरहः (षष्ठीतत्पुरुषः), कान्ताविरहेण गुरु (तृतीयातत्पुरुषः), कान्ताविरहगुरुस्तेत कान्ताविरहगुरुणा। स्वाधिकारात् स्वस्य अधिकारः स्वाधिकारः (षष्ठीतत्पुरुषः), अथवा स्व अधिकारः स्वाधिकारः (कर्मधारयः)। अस्तंगमितमहिमा अस्तंगमितो महिमा यस्य (बहुव्रीहि). स अस्तंगमितमहिमा। वर्षभोग्येण – वर्ष भोग्यः वर्षभोग्यः, जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु जनकतनयायाः स्नानं जनकतनयास्नानम् (षष्ठीतत्पुरुषः)जनकतनयास्नानः पुण्यानि

उदकानि येषु (बहुव्रीहि), जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छाया स्निग्धा च सा छाया स्निग्धच्छाया (कर्मधारयः)।

**कोशः**- प्रमादोऽनवधानता इत्यमरः। गुरुस्तु गीष्पते श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति शब्दार्णवः शापाक्रोशौ दुरेषणा इत्यमरः। विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः इत्यमरः। वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् इत्यमरः स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे इति शब्दार्णवः छाया वृक्षो नमेरुः स्यात्।

**अलङ्कारः**- काव्यलिङ्गम्, परिकरम्।

**वृत्तम्**- मन्दाक्रान्ता। 'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगम्भा नती ताद्गुरू चेत् ।

(इतोऽग्रे सर्वेषु श्लोकेषु च मन्दाक्रान्तावृत्तमित्यवधेयम्)

**तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी**

**नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः।**

**आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं**

**वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २॥**

**पदच्छेदः**- तस्मिन् + अद्रौ तस्मिन्नद्रौ। कतिचित् + अबलाविप्रयुक्त कतिचिदबलाविप्रयुक्तः । मेघं +आश्लिष्टसूनुं मेघमाश्लिष्टसूनुम् ।

**अन्वयः** - तस्मिन् अद्रौ अबलाःविप्रयुक्तः कनकवलमंशरिक्त प्रकोष्ठः कामी सः कतिचित् मासान् नीत्वा आषाढस्य प्रथमदिवसे आश्लिष्टसानुम् वप्रक्रीडा परिणतगजप्रेक्षणीयम् मेघम् ददर्श ।

**अन्वयार्थः**- तस्मिन्- पूर्वोक्ते, अद्रौ- पर्वते रामगिरी इति यावत्, अबलाविप्रयुक्तः - कान्तावियोगी,कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः – स्वर्णकटकपातशून्य- कक्षान्तरः, कामी –कामुकः, कतिचित् - कतिपयान्, मासान् - त्रिंशद्दिवससमूहात्मकमासाभिधेयान्, अष्टौ मासानित्यर्थः, नीत्वा - व्यतीत्य, आषाढस्य - एतन्नामकस्य मासस्य, प्रथमदिवसे – आद्याह्नौ, आश्लिष्टसानुम्– समालिङ्गितश्रृङ्गम्,वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयम् - उत्खातकेलिः, संलग्नतिर्यग्दन्तप्रहारहस्तिविलोकनीयम्। मेघम् - वारिदम् ददर्श - अवलोकयामास ।

**भावार्थः**- वल्लभावियुक्तः स कामुको यक्षः, अत्यन्तकार्श्यात् यस्य मणिबन्धतः कनक-कटकोऽपि भ्रष्ट स पूर्वोक्त रामगिरी अष्टा मासान् व्यतीत्य आषाढस्य प्रारम्भ एव दिने पर्वतश्रृङ्गसंलग्नं, यस्यां क्रीडायां हस्तिनः तिर्यग्भूय दन्तैः

उच्चस्थानेषु प्रहारं कुर्वन्ति (मृतिकादिकमुत्खनन्ति) तस्यां क्रीडायां सलग्नं दर्शनीयं हस्तिनमिव मेघं ददर्श।

**समासः-** अबलाविप्रयुक्तः - अबलया विप्रयुक्तः अबलाविप्रयुक्तः (तृतीयातत्पुरुषः), कनकस्य वलयः कनकवलयः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य भ्रंशेन रिक्तप्रकोष्ठो यस्य स कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः (बहुव्रीहि), वप्रक्रीडासु परिणतः - वप्रक्रीडापरिणतः (सप्तमीतत्पुरुषः) स चासौ गजश्च इति वप्रक्रीडापरिणतगजः (कर्मधारयः), तद्वत् प्रेक्षणीयम् वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयम् (उपमान कर्मधारयः) कोशः स्त्री योषिदबला इत्यमरः। कटकं वलयोऽस्त्रियाम् इत्यमरः। कक्षान्तरं प्रकोष्ठः स्यात् इति शाश्वतः। तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः इति हलायुधः। उत्खातकेलि श्रृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते इति शब्दार्णकः। अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः इत्यमरः अनं मेघो वारिवाहः इत्यमरः ।

**अलङ्कारः** - लुप्तोपमा

**तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो**

**रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ।**

**मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः**

**कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।। ३।।**

**पदच्छेदः**- कथम् + अपि कथमपि कौतुकाधानहेतोः + अन्तर्बाष्पाः + चिरं अनुचरः - कौतुकाधानहेतोरन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो सुखिनः + अपि + अन्यथावृत्तिः सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिः । पुनः + दूरसंस्थे पुनर्दूरसंस्थे।

**अन्वयः**- राजराजस्य अनुचरः अन्तर्वाष्पः (सन्) कौतुकाधानहेतोः तस्य पुरः कथमपि स्थित्वा चिरं दध्यौ । मेघालोकेसुखिनः अपि चेतः अन्यथावृत्ति भवति, कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने दूरसंस्थे (सति) किं पुनः ।

**अन्वयार्थः**- राजराजस्य –कुबेरस्य, अनुचरः - सेवकः स यक्ष इत्यर्थः, अन्तर्बाष्पः - निरुद्धाऽश्रुः (सन्), कौतुकाधानहेतोः– उत्कण्ठोत्पत्तिकारणस्य, तस्य –मेघस्य, पुरः - सम्मुखे, कथमपि - येन केनाऽपि प्रकारेण, बहुप्रयासानन्तरमिति भावः। स्थित्वा - आत्मानं स्थिरीकृत्य, चिरं –बहुसमयपर्यन्तम्, दध्यौ - ध्यानं कृतवान्, निजवल्लभां चिन्तयामासेति भावः। मेघालोके - जलदविलोकने, सुखिनः अपि –प्रियापार्श्वस्थस्यापि, चेतः - चित्तम्, अन्यथावृत्तिः - विचितप्राय इव, भवति - जायते, कण्ठाश्लेषप्रणयिनि- गलाऽऽलिङ्गनाभिलाषिणि, जने - प्रियारूपे जने, दूरसंस्थे - असमीपस्थे (सति), किं पुनः - किं कथनीयम् ।

**भावार्थः**– धनाधिपस्य सोऽनुचः निजोत्कण्ठोत्पादकस्य जलदस्य सम्मुखं बहुप्रयासेन स्थित्वा निजवल्लभां बहुकालपर्यन्तं

चिन्तयामास । यतो हि मेघसमालोकनेन प्रियासमीपस्थस्यापि जनस्य चित्तं विकृतं भवति, तस्य जनस्य पुनः का कथा यः खलु प्रियागलश्लेषाभिलाषी वर्तते अथ च दूरस्थोऽपीति ।

**समासः**- राज्ञां राजा राजराज (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य राजराजस्य, अन्तः स्तम्भितं बाष्पं यस्य स अन्तर्वाष्प (मध्यमपदलोपी बहुव्रीहि), कौतुकस्य आधानम् कौतुकाधानम् (षष्ठीतत्पुरुषः), कौतुकाधानस्य हेतुः तस्य कौतुकाधानहेतोः मेघस्य आलोक मेघालोकः (षष्ठीतत्पुरुषः). अन्यथा वृत्तिर्यस्य सः अन्यथावृत्तिः (बहुव्रीहि ) दूरे संस्था यस्य (बहुव्रीहि), सः दूरसंस्थः तस्मिन् दूरसंस्थे। कण्ठस्य आश्लेषः कण्ठाश्लेषः (षष्ठीतत्पुरुषः), तस्य प्रणयी कण्ठाश्लेषप्रणयी (षष्ठीतत्पुरुषः), तस्मिन् कण्ठाश्लेषप्रणयिनि ।

कोशः राजराजो धनाधिपः इत्यमरः। असुनेत्राम्बुरोदनञ्चास्रमश्रु चेत्यमरः। कौतुकं चाभिलाषो स्युदुत्सवे नर्महर्षयोः इति विश्वः। कथमादि तथाप्यन्तं यत्न-गौरव-बाढयोः इत्युज्ज्वलः। चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनःइत्यमरः। आलोको दर्शनोद्योती इत्यमरः।

**अलङ्कारः**- अर्थान्तरन्यासः, अर्थापत्ति, संसृष्टि ।

**प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी**

**जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम्।**

**स प्रत्यः कुटजकुसुमैः कल्पितार्धाय तस्मै**

**प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ।। ४ ।।**

**अन्वयः**- सः नभसि प्रत्यासन्न (सति) दयिताजीवितालम्बनार्थी (सन्) जीमूतेन स्वकुशलमयी प्रवृत्ति हारयिष्यन् प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घायतस्मै प्रीतः (सन्) प्रीतप्रमुखवचनं स्वागतम् व्याजहार।

**अन्वयार्थः**- सः –यक्ष, नभसि - श्रावणे मासि, प्रत्यासन्ने - बहुनिकटवर्तिनि (सति), दयिताजीवितालम्बनार्थी - प्रियाप्राणधारणाभिलाषी, (सन) जीमूतेन - मेघेन, स्वकुशलमयीं – निजक्षेममुख्याम्, प्रवृत्तिं –वार्ताम्, हारयिष्यन् - वाहयिष्यन्, प्रत्यग्रैः – नवीनैः, कुटजकुसुमैः– वासकसुमनैः, कल्पितार्घाय – विहितानुष्ठानविधये, तस्मै - दूतत्वेन सम्प्रेष्यमानाय जीमूताय। प्रीतः - प्रहृष्टः (सन्), प्रीतिप्रमुखवचनम् -स्नेहप्रधानोक्तिम्, यथास्यात्तथा, स्वागतम् - शुभागमनम्, व्याजहार - उवाच ।

**भावार्थः**- ध्यानं विधाय सः यक्षः श्रावणे मासे समीपे आगते सति प्रियाया प्राणधारणामिलाषया मेघेन निजकुशुलपूर्णावार्ता प्रेषणकामः सन् नूतन-गिरिमल्लिकापुष्पैः तमर्चयित्वा प्रसन्नः सन् प्रेमपूर्णवाणिभिः तस्य स्वागतं चकार ।

**समासः**- दयितायाः जीवितं दयिताजीवितं (षष्ठीतत्पुरुषः), तस्य आलम्बनं (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य अर्थी (षष्ठीतत्पुरुषः),

दयिताजीवितालम्बनार्थी, कुटजस्य कुसुमम्- कुटजकुसुमम् (षष्ठीतत्पुरुषः), तैः कल्पितः अर्धो यस्मै स कल्पितार्घः (बहुव्रीहि) तस्मै कल्पितार्घायः प्रीतिप्रमुखानि वचनानि यस्मिन् यथा स्यात्तथा इति प्रीतिप्रमुखवचनम् (बहुव्रीहि)।

**कोशः-** नभाः श्रावणिकश्च सः, नमः खं श्रवणे नभा इत्यमरः। भावुकं भविकं भव्यं कुशल इत्यमः कुटजः शक्रो

वासको गिरिमल्लिका इति हलायुधः। मूल्ये पूजाविधावर्धः इत्यमरः। मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः इत्यमरः।

**धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ?**

**सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ?**
**इत्यौत्सुक्यादपरिहृणयन् गुह्यकस्तं ययाचे**

**कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ।। ५ ।।**

**पदच्छेदः-** इति + औत्सुक्यात् + अपरिहृणयन् इत्यौत्सुक्यादपरिहृणयन् गुह्यक + तं गुह्यकस्तम्। प्रकृतिकृपणाः + चेतनाचेतनेषु प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु। अन्वयः धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः मेघः क्व ? पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः सन्देशार्थाः क्व ? इतिऔत्सुक्यात अपरिगणयन् गुह्यकः तं ययाचे, हि कामार्ताः चेतनाऽचेतनेषु प्रकृतिकृपणाः ।

**अन्वयार्थः-** धूमज्योतिः सलिलमरुतां – घूमतेजोवारिवायूनाम्, सन्निपातः –समूहः, मेघः– वारिदः, क्व - कुत्र, पटुकरणैः –कार्योपयुक्तेन्द्रियवद्भिः, प्राणिभिः–चेतनैः, प्रापणीयाः –वासनीयाः, सन्देशार्थाः –वाचिकाभिधेयाः, क्व - कुत्र, इति उभयोर्महदन्तरम्, इति –एवमन्तरम्, औत्सुक्यात् - इष्टार्थोद्युक्तत्वात्, अपरिगणयन् –अविवेचयन्, गुह्यकः - यक्षः, तं मेघम्, ययाचे –याचयामास। हि –यतः, कामाऽऽर्ताः - माराऽऽकुलाः, चेतनाऽऽचेतनेषु - सजीवनिर्जीवेषु, प्रकृतिकृपणाः - औत्सर्गिककदर्याः (भवन्ति)।

**भावार्थः-** घूमाग्निजलमरुतां समवायरूपोऽयमचेतनः जलदः कुत्र? कार्यसमर्थेन्द्रिययुक्तैश्चेतनैः वाहनीयाः सन्देशवचनाः कुत्र? इत्युभयोर्मध्ये महदन्तरं वर्तते, तथापि औत्सुक्यादेवमन्तरं यक्षः अविचारयन् 'मत्सन्देशं मत्प्रियापार्श्वं नया इति ययाचे, अर्थान्तरन्यासेन तं द्रढयति यतो हि कामपीडिताः जनाः 'अयं चेतनः अयमचेतनः' इति विवेकशून्याः स्वभावेनैव भवन्ति।

**समासः-** धूमश्च ज्योतिश्च सलिलश्च मरुच्च धूमज्योतिःसलिलमरुतः तेषाम् (द्वन्द्व)। पटूनि करणानि येषां त पटुकरणः (बहुव्रीहि)। सन्देशा एव अर्थाः सन्देशार्थाः (कर्मधारय)। कामेन आर्ताः कामार्ताः (तृतीयातत्पुरुषः)। चेतनाश्च अचेतनाश्च चेतनाऽचेतनाः (द्वन्द्व) तेषु।कोशः प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः इत्यमरः। करणं साधकतमं क्षेत्रमात्रेन्द्रियेष्वपि इत्यमरः। इष्टार्थोद्युक्त इत्यमरः। सलिलं कमलं जलम् इत्यमरः।

यक्षराड़गुह्यकेश्वर इत्यमरः। कामः पञ्चशरः इत्यमरः। अलङ्कारः सङ्करालङ्कारः, विषम, अर्थान्तरन्यासः।

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं

याच्या मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा।।६ ।।

**पदच्छेदः**- तेन + अर्थित्वम् तेनार्थित्वम्। विधिवशात् + दूरबन्धुः + गतः + अहं विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहम् । न+ अधमेनाघमे।

**अन्वयः**- त्वां भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां वंशे जातं कामरूपं मघोनः प्रकृतिपुरुषं जानामि तेन विधिवशात् दूरबन्धुः अहं त्वयि अर्थित्वं गतः। अधिगुणे मोघा याच्या वरम्, अघमे लब्धकामा अपि न (वरम्)।

**अन्वयार्थः** – (हे मेघ!) त्वाम् - भवन्तम्, भुवनविदिते - लेक विख्याते, पुष्करावर्तकानां - पुष्करावर्तकाऽख्यानां मेघानां, वंशे - कुले, जातम् - उत्पन्नम्, कामरूपं - यथेच्छविग्रहम्, मघोनः - इन्द्रस्य, प्रकृतिपुरुषम् - प्रधानपुरुषम्, जानामि - वेद्मि। तेन - उच्चकुलोत्पन्नो भवानतः, विधिवशात् - दैवदुर्विपाकात्, दूरबन्धुः –वियुक्तप्रियः, अहं - यक्षः, त्वयि - भवति, भवत्समीपे इत्यर्थः,

अर्थित्वम् - याचकत्वम्, गतः –प्राप्तः, अधिगुणे - गुणशालिनि पुरुषे, याच्ञा- याचना, मोघा अपि - व्यर्था अपि, वरम् - श्रेष्ठा, अधमे - गुणरहिते पुरुषे, लब्धकामा अपि - पूर्णमनोरथा अपि (याच्ञा) न (वरम्) इति।

**भावार्थः**- हे जलद ! भुवनविख्याते, पुष्करावर्तकाभिधेयानां मेघानां वंशे उत्पन्नं यथेच्छविग्रहधारिणमिन्द्रस्य प्रधानपुरुष भवन्तमहं जानामि अत एव दैवदुर्विपाकात् प्रियायाः दूरस्थोऽहं भवत्सकाशं याचकत्वेनागतः। भवादृशे गुणशालिपुरुष निष्फला अपि याचना श्रेष्ठा भवति, अघमे पुरुषे पूर्णाभिलाषा अपि न श्रेष्ठा भवति।

**समासः**- भुवनेषु विदित इति भुवनविदितः (सप्तमीतत्पुरुषः), तस्मिन्, पुष्कराश्च आवर्तकाश्च इति पुष्करावर्तका (द्वन्द्व) इति मल्लिनाथमतानुसारम् अन्ये तु एतन्नामकैक एव मेघः। प्रकृतिषु पुरुषः प्रकृतिपुरुषः (सप्तमीतत्पुरुषः ), तम्। कामकृतानि रूपाणि यस्य तम्। (मध्यमपदलोपी बहुव्रीहिः)। दूरे बन्धुर्यस्य स (बहुव्रीहि)। लब्धः कामः यया सा लब्धकामा (बहुव्रीहि)।

**कोशः**- जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् इत्यमरः पुष्करं करिशुण्डाग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले इत्यमरः। इन्द्रो मरुत्वान् मघवा इत्यमरः। प्रकृतिर्गुण साम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः इति मेदिनी दैवं दिष्टं भागधेय भाग्यस्त्री नियतिर्विधिः इत्यमः। सगोत्र

बान्दवज्ञाति बन्धु स्व-स्वजनाः समाः इत्यमरः बनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनी इत्यमरः।

**अलङ्कारः**- अर्थान्तरन्यास।

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद! प्रियायाः
सदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणाम्
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ।। ७।।

**पदच्छेदः**-त्वं + असि त्वमसि । वसतिः + अलका वसतिरलका ।

**अन्वयः**- हे पयोद! त्वं सन्तप्तानां शरणम् असि तत् धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य मे सन्देश प्रियाय हरबाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या अलका नाम यक्षेश्वराणां वसतिः ते गन्तव्या।

**अन्वयार्थः** - हे पयोद! - हे जलद!, त्वम् सन्तप्तानाम् - आतपेन विरहेण वा पीडितानाम्, शरणं- रक्षक, असि - वर्तसे, आतपपीडितं जलदानेन, विरहपीडितं स्वस्थान-प्रेरणया वा रक्ष्यसे इति भावः। तत् - तस्माद्धेतो, रक्षकत्वादिति भावः। धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य - कुबेरकोपवियुक्तस्य, मे - मम यक्षस्य, सन्देशम्- वार्ता, प्रियायाः –प्रेयस्याः, पार्श्वम् इति शेषः। हर -

नय ,सा मत्प्रिया, कुत्र वर्तते, तस्य स्थानस्य किन्नामेतिजिज्ञासायामाह। बाह्योद्यानस्थितहरशिर-श्चन्द्रिकाधौतहर्म्या बाह्योद्याने –बहिरारामे, स्थितस्य -वर्तमानस्य, हरस्य –शम्भोः, शिरसि- मस्तके या, चन्द्रिका –ज्योत्स्ना, तथा धौतहर्म्या- प्रक्षालिताट्टालिका अलका, नाम –एतन्नामिका, यक्षेश्वराणाम् - गुह्यकाधिपतीनाम्, वसतिः –स्थानम्, ते - मेघस्य, गन्तव्या यातव्या।

**भावार्थः**- हे मेघ! धर्मपीडितानां विरहसन्तप्तानां वा त्वं रक्षकोऽसि, अतः कुबेरकोपवियुक्तस्य मे यक्षस्य सन्देशमप्रियाया पार्श्व प्रापय यत्र मे प्रिया वसति तत्स्थानं कथयामि तथाहि यस्याः नगर्या हर्म्यानि नगरबहिरारामस्थशिवशिरश्चन्द्रमसःकान्तिभिः सततं प्रक्षाल्यन्ते, सा अलका नाम्नी कुबेरस्य निवासभूमिरेव त्वया गन्तव्या तत्रैव मत्प्रिया वर्तते इति भावः ।

**समास**ः-धनपतेः क्रोषः धनपतिक्रोधः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेन विश्लेषितः तस्य (तृतीयातत्पुरुषः), धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य, बाह्यञ्च तदुद्यानं बाह्योद्यानम् (प्रथमातत्पुरुषः), स्थितश्चासी हरस्थितहरः (कर्मधारयः), बाह्योद्याने स्थितहरु बाह्योद्यानस्थितहरः (सप्तमीतत्पुरुषः) तस्य शिरः (षष्ठीतत्पुरुषः), तस्मिन् या चन्द्रिका (सप्तमीतत्पुरुषः), तया धौतानि हरम्याणि यत्र सा (बहुव्रीहि ) ।

**कोशः-** सन्ताप सञ्ज्वः सभी इत्यमरः शरणं गृहरक्षित्रोः इत्यमरः। चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना इत्यमरः। सन्देशवाग वाचिकं स्यात् इत्यमरः। हर्म्यादि घनिनां वासः इत्यमरः। नाम प्रकाश्य सम्भाव्य क्रोधोपगमकुत्सने इत्यमरः।

**त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः**

**प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः |**

**कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां**

**न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः।।८।।**

**पदच्छेदः-** त्वां + आरूढं त्वामारूढम् त्वयि उपेक्षेत त्वय्युपेक्षेत स्यात् + अन्यः + अपि + अहं + इव स्यादन्यऽप्यहमिव ।

**अन्वयः** - पवनपदवीम् आरूढम् त्वाम् पथिकवनिताः प्रत्ययात् आश्वसन्त्यः उद्गृहीतालकान्ताः प्रेक्षिष्यन्ते। त्वयिसंनद्धे (सति) अहम् इव यो जनः पराधीनवृत्ति स्यात् का अन्यः अपि विरहविधुराम जायाम् उपेक्षेत।

**अन्वयार्थः** - पवनपदवीम् - वायुमार्गम्। आरूढम् –प्राप्तम्, त्वाम् – भवन्तं, पथिकवनिताः - पान्थप्रियाः प्रोषितभर्तृका इत्यर्थः, प्रत्ययात् - विश्वासात्, आश्वसन्त्यः – प्राप्तविश्वासाः, उद्गृहीतालकान्ताः - उद्धृतकेशप्रान्ताः (सत्यः), प्रेक्षिष्यन्ते -

विलोकयिष्यन्ति। त्वयि - जलदे, संनद्धे - वृष्टये समुद्यते, अहमिव - मत्समानः यः जनः -यो नरः ,पराधीनवृत्तिः – पराधिकृतजीवनः, न स्यात् - न भवेत्, कः – प्रियाविलासानभिज्ञः, अन्योऽपि - अपरोऽपि, विरहविधुराम् – विप्रलम्भव्यग्राम्, जायाम् - प्रियाम् उपेक्षेत - उपेक्षां कुर्यात् ।

**भावार्थः-** आकाशे विद्यमानं त्वां प्रोषितभर्तृकाः नार्यः विश्वासात आश्वसन्त्यः सत्यः केशाग्रभागमुन्नमय्य अवलोकविष्यन्ति। वर्षणाय समुद्यते त्वयि आगते को जन ईदृग् स्यात् यः खलु मत्सदृशः पराधीनजीवनः न स्यात् विरहव्याकुलायाः प्रियायाः उपेक्षां कुर्यात्। न कोऽपि कुर्यादिति भावः।

**समासः** - पवनस्य पदवी-पवनपदवी ताम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। उद्गृहीताः अलकानामन्ताः याभिस्ताः उद्गृहीतालकान्ताः(बहुव्रीहि)। पथिकानां वनिताः पथिकवनिताः (षष्ठीतत्पुरुषः)। विरहेण विधुरा विरहविधुरा (तृतीयातत्पुरुषः) विगताः धू यस्याः सा विधुरा (बहुव्रीहि)। परस्मिन्नधीना वृत्तिर्यस्य स पराधीनवृत्तिः (बहुव्रीहि)। कोशः पन्थानः पदवी सृतिः इत्यमरः। प्रत्ययोऽधीनशपशज्ञानविश्वासहेतुषु इत्यमरः। अलकाश्चूर्णकुन्तलाइत्यमरः। परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि इत्यमरः। विधुरं तु प्रविश्लेषे इत्यमरः। वृत्तिर्वर्तन जीवने इत्यमरः। अलङ्कारः अर्थान्तरन्यासः।

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां

वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः। गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः

सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ।। ९।।

**पदच्छेदः**- पवनः +च+ अनुकूल पवनश्चानुकूलः। वामः +च+अयं वामश्चायम्। चातकः + ते चातकस्ते।गर्भाधानक्षणपरिचयात् + नूनं + आबद्धमालाः गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः। अन्वयः अनुकूलः पवनो मन्दं यथा त्वां मन्दं नुदति। अयं सगन्धः ते वामः चातको मधुरं नदति। गर्भाधानक्षणपरिचयात् आबद्धमाला बलाकाः खे नयनसुभगं भवन्तं नूनं सेविष्यन्ते।

**अन्वयार्थः** – अनुकूलः - अनुगुणः, पवनः - वायुः मन्दं यथा - स्थिरमिव त्वाम् भवन्तं, मन्दं - शनैः शनैः यथा स्यात्तथा, नुदति - चोदयति। अयं - पार्श्वस्था, सगन्धः – सगर्वः, ते –भवत, वामः - अपसव्यभागे (सुन्दरो वा), चातकः –पक्षिविशेषः, मधुरं - मनोरमं यथा स्यात्तथा, नदति –वक्ति। गर्भाधानक्षणपरिचयात् - रतिसमयजातसंस्तवात्,आबद्धमालाः - रचितपङ्क्तयः, बलाकाः – बकप्रियाः, खे - गगने, नयनसुभगम् -दर्शनप्रियम्, भवन्तम्- मेघम्, नूनम् – अवश्यं, सेविष्यन्ते –समुपचारयिष्यन्ति। यात्राकाले पवनानुकूल्यं चातकध्वनिः बलाकादर्शनं शुभसूचकमिति वदन्ति दैवज्ञाः।

**भावार्थः**- हे पयोद! तव यात्रासमये इमानि शुभसूचकानि शकुनान्यपि दृश्यन्ते यथा त्वदनुरूप एवं मन्दगतिर्वायुः शनैः शनैस्त्वां प्रेरयति एवञ्च त्वद्वामभागे सुन्दरश्चातकः कर्णप्रियं शब्दकरोति । अन्यदपि वर्तते शकुनम्। यथा संभोगसमये भवता सह परिचयजननात् बद्धपङ्क्तयः बकाङ्गनाः नयनसुभगं भवन्तमवश्यमेव सेविष्यन्ते।

**समासः**- गन्धने सहतिः सगन्धः (तृतीयाबहुव्रीहि)। गर्भस्य आधानं गर्भाधानम् (षष्ठीतत्पुरुषा), तदेव क्षणः गर्भाधानक्षणः (रूपकसमासः) तस्मिन् परिचयः गर्भाधानक्षणपरिचयः (सप्तमीतत्पुरुषः) तस्मात् । आबद्धा माला याभिस्ता आबद्धमालाः (बहुव्रीहि)।

**कोशः**- यथा सादृश्ययोग्यत्वं वीप्सा स्वार्थानतिक्रमे इति यादवः। गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः इति विश्वः। वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात् सव्ये वामगतेऽपि च इति शब्दार्णकः सारङ्गाः स्तोश्चातकः समाः इत्यमरः। गर्भोपकारके ह्यग्नौ मुखे पनस-कष्टके कुक्षी कुक्षिस्थजन्तौ च इति यादवः क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः इत्यमरः। संस्तवः स्यात्परिचयः इत्यमरः। बलाका विसकण्ठिका इत्यमरः। लोचनं नयन नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी दृग्दृष्टी इत्यमरः।

**तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-**

**मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।**

**आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां**

**सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ।।१०।।**

**पदच्छेदः**- च + अवश्यं चावश्यम्। दिवसगणनातत्परां + एकपत्नी अव्यापन्नां + अविहृतगतिः + द्रक्ष्यसिदिवसगणनातत्परामेकपत्नी- मव्यापन्नामविहृतगतिर्द्रक्ष्यसि हि + अङ्गनानां ह्यगनानाम्। अन्वयः (हे मेघ) दिवसगणनातत्पराम् अव्यापन्नाम् एकपत्नीम् भ्रातृजायाम् ताम् अविहृतगतिः (त्वम्) अवश्यंद्रक्ष्यसि। आशाबन्धः प्रणयिकुसुमसदृशम् विप्रयोगे सद्यः पाति अङ्गनानां हृदयं प्रायशो रुणद्धि।

**अन्वयार्थः** - हे मेघ! दिवसगणनातत्पराम् - अवशिष्टदिनसंख्यानाऽसक्ताम्, अव्यापन्नाम् - जीविताम् (अनेन स न मृता इति द्रढयति यक्षः), एकपत्नीम् –पतिव्रताम्, भ्रातृजायाम् –बन्धुप्रियाम्, ताम् - मत्प्रियाम् अविहृतगतिः - अव्याहृतगमनः (सन् त्वम्), अवश्यम् –नूनम्, द्रक्ष्यसि –अवलोकयिष्यसि। आशाबन्धः -तृष्णाबन्धनम्, प्रणयि - प्रेमपूर्णम्, कुसुमसदृशम् - पुष्पतुल्यम्। विप्रयोगे –विरहे, सद्यः पाति -तत्क्षणविनाशशीलम्, अगनानाम् - वधूनाम्, हृदयम् -जीवनम्, प्रायशः –प्रायेण, रुणद्धि - प्रतिबध्नाति ।

**भावार्थः-** हे मेघ विरहाविष्टदिवसगणनासंलग्नाम्, प्रियागमनाशयाप्राणा-न्धारयन्तीमपासुलां मत्प्रिया-

मविरुद्धगतिस्त्वमवश्यं विलोकयिष्यसि। आशारूपं बन्धनं प्रेमपूर्ण कुसुमतुल्यमृदु प्रेमास्पदविरहे सद्योविनाशशालि बन्धूनां जीवितं प्रायशः रुणद्धि ।

**समासः** - दिवसानां गणना दिवसगणना (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्या तत्परा दिवसगणनातत्परा (सप्तमीतत्पुरुषः) ताम्। भ्रातुः जायाम् भ्रातृजायाम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। आशा एव बन्धः आशाबन्धः (कर्मधारयः)। कुसुमैः सदृशं कुसुमसदृशम् (तृतीयातत्पुरुषः)।

**कोशः**- तत्परे प्रसितासक्तौ इत्यमरः। आशादिगति तृष्णयोः इति यादवः। आशाबन्धः समाश्वासे तथा मर्कटवासके इति मेदिनी विप्रलम्भो विप्रयोगः इत्यमरः। हृदयं जीविते चित्ते वृक्षस्याकृतहृद्ययोः इति शब्दार्णवः।

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आकैलासाविसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः।।११।।

**पदच्छेदः**- यत् + च यच्च महीं + उच्छिलीध्राम् + अवन्ध्यां महीमुच्छिलिन्ध्रामवन्ध्याम् । तत् + श्रुत्वातच्छ्रुत्वा।

**अन्वयाः**- यत् महीम् उच्छिलीन्ध्राम् अवन्ध्यां च कर्तुं प्रभवति तत् श्रवणसुभगं ते गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्का

विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः राजहंसाः नभसि आकैलासात् भवतः सहाया सम्पत्स्यन्ते ।

**अन्वयार्थः**- यत् - गर्जितं, महीम् - पृथ्वीम्, उच्छिलीन्ध्राम् - उद्गतकन्दलीम्, अवन्ध्याम् - उर्वराम्, कर्तु - रचयितुम्, प्रभवति - शक्नोति। तत् - तथाभूतम् (लोकानाम्), श्रवणसुभगम् - कर्णपेयम्, ते - तव मेघस्येति भावः। गर्जितं –निर्घोषम्, श्रुत्वा - आकर्ण्य मानसोत्काः - मानसरोवरं गन्तुमुन्मनाः, बिसकिसलय-च्छेदपाथेयवन्तः - मृणालाग्रभागशकलसम्बलवन्तः, राजहंसाः - श्रेष्ठहंसाः, नभसि - आकाशे, आकैलासात् -कैलासं यावत्, भवतः - मेघस्य, सहायाः सहगामिनः, संपत्स्यन्ते - भविष्यन्ति।

**भावार्थः**- हे जलद ! लोकानां श्रोत्रानन्ददं यद्भवदीयगर्जनं नहीं कन्दलिकायुक्तां सफलां च सम्पादयति तदाकर्ण्य मानसरोवरं गन्तुमुत्कण्ठिताः मृणालाग्रभागं मार्गभक्ष्यत्वेन गृहीताः राजहंसाः कैलासपर्वतपर्यन्तं भवतः सहगामिनो भविष्यन्ति।

**आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं**

**वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु।**

**काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य**

**स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम्।।१२।।**

**पदच्छेदः** - तुङ्गं + आलिङ्ग्य तुङ्गमालिङ्ग्य | रघुपतिपदैः + अङ्कितं रघुपतिपदैरङ्कितम्। संयोगं + एत्य - संयोगमेत्य स्नेहव्यक्तिः + चिरविरहजं स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजम्।

**अन्वयः**- पुंसां वन्द्यैः रघुपतिपदैः मेखलासु अङ्कितम् तुङ्गम् प्रियसखम् अमुम् शैलम् आलिङ्ग्य आपृच्छस्व।काले काले भवतः संयोगम् एत्य चिरविरहजम् उष्णम् बाष्पम् मुञ्चतः यस्य स्नेहव्यक्तिः भवति ।

**अन्वयार्थः** - पुंसाम् – मानवानाम्, वन्द्यैः –पूज्यैः, रघुपतिपदैः- रामचन्द्रचरणैः, मेखलासु- कटिप्रदेशेषु, अङ्कितम् - चिह्नितम्, तुङ्गम् - अत्युच्चम्, प्रियसखम् - मित्रवर्यम्, अमुम् - सम्मुखस्थम् रामिगिरिम्, शैलम् - पर्वतम्, आलिङ्ग्य –आश्लिष्य, आपृच्छस्व सभाजयस्व। काले काले - समये समये, भवतः - मेघस्य, संयोगम् –सान्निध्यम्, एत्य –प्राप्य, चिरविरहजम् - दीर्घकालिकविरहजन्यम्, उष्णम् - तप्तम्, बाष्पम्– अश्रु, मुञ्चतः - त्यजतः, यस्य –रामगिरेः, स्नेहव्यक्तिः –प्रेमप्राकट्यं, भवति - विद्यते।

**भावार्थः** - हे मेघ! मानवाराध्यैः रामचन्द्रचरणविन्यासैः मेखलासु चिह्नितमेनं प्रियमित्रमत्युन्नतं रामगिरिमाश्लिष्य ततः अनुमितिं गृहाण। तव संयोग प्राप्य समये समये यस्य गिरेः चिरवियोगोत्पन्नाश्रुभिः स्नेहाभिव्यक्तिः भवति। समासः रघूणां पतिः - रघुपतिः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य पदानि रघुपतिपदम्

(षष्ठीतत्पुरुषः) तैः। प्रियश्चासौसखा- प्रियसखः तम् (कर्मधारयः)। चिरं विरहः चिरविरह, चिरविरहात जातः तं चिरविरहजम् (उपपदम्)। स्नेहस्यव्यक्तिः स्नेहव्यक्तिः (षष्ठीतत्पुरुषः)।

**कोशः**- मेखला सङ्गकन्धेस्यात्काञ्ची- शैलनितम्बयोः इति मेदिनी मेखला श्रोणिस्थानेऽद्रि कटके कटिबन्धने इति यादवः। आमन्त्रणसभाजने आप्रच्छन्नम् इत्यमरः उष्ण उष्मागमस्तपः इत्यमरः। बाष्पं नेत्रजलोष्मणः विश्वः।

**मार्ग तावच्छृणु कथयतस्त्वत् प्रयाणानुरूपं**

**सन्देशं मे तदनुजलद ! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्।**

**खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र**

**क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य।।१३।।**

पदच्छेदः तावत् + श्रृणु तावच्छृणु च + उपभुज्य चोपभुज्य ।

**अन्वयार्थः**- हे जलद - हे मेघ, तावत् –प्रथमम्, कथयतः –वदतः, त्वत्प्रयाणानुरूपम् - भवदीययात्रानुकूलम्, मार्गम् - अध्वानम्, श्रृणु - आकर्णय, तदनु - पश्चात्, श्रोत्रपेयम् - कर्णप्रियम्, मे - यक्षस्य, सन्देशम् - वार्ताम्, श्रोष्यसि - श्रवणकरिष्यसि। यत्र - मार्ग, खिन्न खिनः - वारं वारं, क्षीणः – शक्तिभूय, शिखरिषु –गिरिषु, पद- पादम्, न्यस्य –स्थाप्य,

शक्तिसञ्चयार्थ - पर्वतेषु विश्रम्येत्यर्थः, क्षीणः क्षीणः - भूयानल्पशरीरू, सन् स्रोतसां –पर्वतनदीप्रवाहाणाम्,परिलघु-गौरवदोषहीनम्, पयश्च –जलश्च, उपभुज्य -पीत्वा, गन्तासि - यास्यसि।

**भावार्थः** - हे मेघ! प्रथमं मत्तः, निजयात्रानुकूलं मार्गं श्रृणु तदनन्तरं कर्णप्रियं मत्सन्देशं श्रोष्यसि। यत्र मार्गे त्वं वार वारे यात्राऽऽप्यासेन परिश्रान्तः सन् पर्वतेषु विश्रम्य तनुकायः (सन्) पर्वतीयनदीप्रवाहाणां जलमुपभुज्य यास्यसि ।

**समासः**- जलं ददाति इति जलद तत् सम्बुद्धौ हे जलद! तव प्रयाणस्त्वत्प्रयाणः (षष्ठीतत्पुरुषः), त्वत्प्रयाणस्यानुरूपम् त्वत्प्रयाणानुरूपम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। श्रोत्राभ्यां पेयम् श्रोत्रपेयम् (तृतीयातत्पुरुषः)।

**कोशः**- अयनं वर्त्म मार्गध्वः पन्थानः पदवी सृतिः इत्यमरः। सन्देशवाग्वाचिकं स्यात् इत्यमरः पयः क्षीरं पयोऽम्बुच इत्यमरः।

**अद्रेः श्रृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि**

**दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।**

**स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं**

**दिङ्नागानां पथि परिहरत् स्थूलहस्तावलेपान्।१४।।**

**पदच्छेदः**- किंस्वित् + उन्मुखीभिः + दृष्टोत्साहः + चकित चकितं किंस्विदित्युमुखीभिर्दृष्टो- त्साहश्चकितचकितम्।स्थानात् + अस्मात् स्थानादस्मात्। सरसनिचुलात् + उत्पत + उदङ्मुखः सरसनिचुलादुत्पतोदङ्गमुखः।

**अन्वयः**- अद्रे श्रृंगं पवनः हरति किंस्वित् इति उन्मुखीभिः मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः चकितचकितं दृष्टोत्साहः

सरसनिचुलात् अस्मात् स्थानात् पथि दिङ्नागानां स्थूलहस्तावलेपान् परिहरन् उदङ्मुखः खम् उत्पत।

**अन्वयार्थः**- अद्रेः –पर्वतस्य, श्रृङ्गम् - सानुम्, पवनः – वायुः, हरति किंस्वित्- कर्षति किम्, इति -एतादृश्याशंकयेति यावत्, उन्मुखीभिः - उन्नतास्याभिः, मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः – मूढसिद्धवधूभिः, चकितचकितम् - आश्चर्यसहितं यथा स्यात्तथा, दृष्टोत्साहः - प्रदर्शितोद्योग (सन्), सरसनिचुलात् - आर्द्रभूमिवेतसात्, अस्मात् - पुरोदृश्यमानात्, स्थानात् - आश्रमात्, पथि -अध्वनि, आकाशे इति भावः। दिङ्नागानां - दिग्गजानाम्, स्थूलहस्तावलेपान् - विशालशुण्डप्रहारान्, परिहरन् -परित्यजन्, उदङ्मुखः - उत्तराभिवदनः, ( सन्)। खम् –आकाशम्, उत्पत - उद्गच्छ।

**भावार्थः**- हे मेघ! अत्यधिकवेगेन गच्छतः भवत उद्योगमवलोक्य पवनः पर्वतश्रृङ्गं हरति किम् ? इत्याशङ्कया मूढाः सिद्धप्रियाः आश्चर्यान्विताः भविष्यन्ति। तत

आर्द्रस्थलवेतसात् पुरोदृश्यमानादस्मात् स्थानादाकाशमार्ग अन्तरायाणां दिग्गजानां पीवरशुण्डप्रहारान् परित्यजनलकागमनार्थमुत्तराभिमुखीभूय गगनुमुत्पत।

**समास**ः- उन्मुखीभिः उन्नतं मुखं यासां ताः उन्मुखाः ताभिः (बहुव्रीहि)। मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः सिद्धानाम् अङ्गनाः सिद्धाङ्गनाः (षष्ठीतत्पुरुषः), मुग्धाश्च ताः सिद्धागना मुग्धसिद्धागनाः (कर्मधारयः) ताभिः। दृष्टोत्साहः दृष्ट उत्साहो यस्य स दृष्टोत्साहः (बहुव्रीहि)। सरसनिचुलात् सरसा निचुला यस्मिंस्तत् सरसनिचुलम् (बहुव्रीहि) तस्मात्। दिङ्नागानां - दिशां नागाः- दिङ्गनागाः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेषाम्। स्थूलहस्तावलेपान् स्थूलाश्च ते हस्ताः स्थूलहस्तावलेपान् (षष्ठीतत्पुरुषः)। उदङ्मुखः- उदक् मुखं यस्य स उदङ्मुखः (बहुव्रीहि)।

**कोश**ः- कूटोऽस्त्री शिखरं श्रृङ्गम् इत्यमरः। वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे शब्दार्णवः। मदगजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी इत्यमरः।

**रत्नच्छायाऽऽव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात्**

**वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुष्खण्डमाखण्डलस्य ।**

**येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते**

**बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ।। १५।।**

**पदच्छेदः-** रत्नच्छाया + आव्यतिकरः रत्नच्छायाऽऽव्यतिकरः । प्रेक्ष्यं + एतत् प्रेक्ष्यमेतत् । वपुः + अतितरां - अपरतितराम्। बर्हेण + इव बर्हॆणेव।

**अन्वयः-** रत्नच्छायाऽऽव्यतिकर इव प्रेक्ष्यम् आखण्डलस्य एतत् धनुष्खण्डम पुरस्तात् वल्मीकाऽग्रात् प्रभवति। येनते श्यामं वपुः स्फुरितरुचिना बहेण गोपवेषस्य विष्णोः (श्यामं वपुः) इव अतितरां कान्तिम् आपत्स्यते ।

**अन्वयार्थः-** (हे मेघ) रत्नच्छायाऽऽव्यतिकर इव – पद्मरागादिमणिप्रभासम्मिश्रणमिव, प्रेक्ष्यम् - दृश्यम्, आखण्डलस्य –इन्द्रस्य, एतत् - पुरोवर्ति, धनुष्खण्डम् -चापशकलम्, पुरस्तात् – अग्रतः, वल्मीकाग्रात् -नाकुविवरात, प्रभवति - उद्गच्छति। येन – चापशकलेन, ते - तव मेघस्येत्यर्थः, श्यामम् –कृष्णवर्णम्, वपुः– शरीरम्, स्फुरितरुचिना - धवलकान्तिना, बर्हेण - पिच्छेन, गोपवेषस्य –ग्वालवेषस्य, विष्णोः–हरेः, कृष्णस्येति यावत्, इव – यथा, अतितराम् – सातिशयम्, कान्तिम् –श्रियम्, आपत्स्यते - प्राप्स्यते ।

**भावार्थः–** (हे मेघ!) पद्मरागादि मणीनां संमिश्रणमिव सुन्दरमेतदिन्द्रधनुः पुरस्तात् वल्मीकविवरादाविर्भवति, येनधवलकान्तिसंवलितेन, मयूरपिच्छेन गोपवेषस्य कृष्णस्येव तावकीनमपि श्यामं शरीरं सातिशयं शोभासम्पन्नं भविष्यति।

**समासः** - रत्नानां छाया रत्नच्छायम् (षष्ठीतत्पुरुषः) आसमन्तात् व्यतिकरः आव्यतिकरः (उपपदसमासः) रत्नच्छायस्य आव्यतिकरः रत्नच्छायाऽऽव्यतिकः (षष्ठीतत्पुरुषः)। वल्मीकस्य अग्रम वल्मीकाग्रम् (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मात्। धनुषः खण्डम् धनुष्खण्डम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। गोपानां वेषः गोपवेषः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य ।

**कोशः**- रत्नं मणिः द्वयोरश्मजाती मुक्तादिकेऽपि च, इत्यमरः आखण्डलः सहस्राक्ष इत्यमरः। कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्याममेचकाः इत्यमरः पिच्छ बर्हे नपुंसक, इत्यमरः । छाया सूर्यप्रिया कान्तिः इत्यमरः।

**अलङ्कारः**- संसृष्टि ।

**त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भूविलासानभिज्ञैः**

**प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।**

**सद्यः सोरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं**

**किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण।।१६।।**

**पदच्छेदः** - त्वयि + आयत्तम् त्वय्यायत्तम् । प्रीतिस्निग्धैः + जनपदवधुलोचनः –प्रीतिस्निग्धजनपद-

वधूलोचनः।क्षेत्र + आरुह्य क्षेत्रमारुह्य लघुगतिः + भूय लघुगतिर्भूयः।

**अन्वयः** - कृषिफलं त्वयि आयत्तम् भ्रूविलासानभिज्ञैः प्रीतिस्निग्धैः जनपदवधूलोचनैः पीयमानः सीरोत्कषणसुरभिमालं क्षेत्रं सद्यः आरुह्य किञ्चित् पश्चात् भूयः लघुगतिः (सन् ) उत्तरेण एव व्रज।

**अन्वयार्थः**- कृषिफलम् - सस्यादिकम्, त्वयि - मेघे, आयत्तम् - अधीनम्, भ्रूविलासानभिज्ञैः -कटाक्षवृत्त्यपरिचितैः, प्रीतिस्निग्धैः - स्नेहस्नपितैः। जनपदवधूलोचनैः – नीबृमहिलानयनैः, पीयमानः सादरमीक्षमाणः, सीरोत्कषणसुरभि - लाङ्गलविदारेण घ्राणतर्पण (यथा स्यात्तथा) मालम् - मालनामानम्, क्षेत्रम् - केदारम्, सद्यः- तत्क्षणम्, आरुह्य - आरोहणं विधाय, किञ्चित्पश्चात् - कियत्क्षणानन्तरन्, भूयः - पुनः, लघुगतिः - द्रुतगमन (सन) उत्तरेण, एव - उत्तरमार्गेण एव, व्रज - गच्छ।

**भावार्थः**- हे मेघ! कृषः फलं सस्यादिकं त्वदधीनमत एवं स्वाभाविकस्नेहस्नपितैः भ्रूविकारप्रदर्शनादक्षैः ग्राम्यवधूभिः सादरमवलोक्यमानस्त्वं लागलोत्कर्षणेन सुगन्धियुक्तं मालनामकमुन्नतं प्रदेशं दृष्ट्या सनाथीकृत्य कियत्कालानन्तरं द्रुतगत्या पुनरुत्तरेणैव मार्गेण गच्छ।

**समासः**- भुवः विलासः भ्रूविलासः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेभ्यः अनभिज्ञैः भूविलासानभिज्ञैः (षष्ठीतत्पुरुषः)। प्रीत्या स्निग्धैः - प्रीतिस्निग्धैः (तृतीयातत्पुरुषः)। जनपदस्य वधू- जनपदवधूः तासां लोचनः (षष्ठीतत्पुरुषः)। सीरः उत्कषणम्-सीरोत्कषणम् (तृतीयातत्पुरुषः) तेन सुरभि यथा स्यात् तथा क्रियाविशेषणम्।

**कोशः**- अधीनो निघ्न आयत्तः इत्यमरः। नीबृज्जनपदो देशः इत्यमः। लागलं हलम्, गोदारणञ्च सीरोंऽधइत्यमरः। सुरभिर्घाणतर्पणा इत्यमरः केदार क्षेत्रमस्यतु इत्यमरः। लघुक्षिप्रमरं द्रुतम् इत्यमरः।

**त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना**

**वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः।**

**न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय**

**प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः।।१७**

**पदच्छेदः**- वक्ष्यति + अध्वश्रमपरिगतं वक्ष्यत्यध्व श्रमपरिगतम्। सानुमान् + आम्रकूटः सानुमानाम्रकूटः। क्षुद्रः + अपि क्षुद्रोऽपि। पुनः + यः + तथा उच्चैः पुनर्यस्तथोच्चैः।

**अन्वयः**- आम्रकूटः सानुमान् आसारप्रशमितवनोपप्लवम् अध्वश्रमपरिगतं त्वाम् साघु मूघ्नो वक्ष्यति। क्षुद्रः अपि संश्रयाय

मित्रे प्राप्ते (सति) प्रथमसुकृताऽपेक्षया विमुखः न भवति यः तथा उच्च किं पुनः ।

**अन्वयार्थः**- आम्रकूटः - एतन्नामकः, सानुमान् –पर्वतः, आसारप्रशमितवनोपप्लवम् –धारासम्पातापसारित- दावानलं, अध्वश्रमपरिगतम् – मार्गपरिश्रमक्लान्तम्, त्वाम् - भवन्तं मेघमिति यावत्, साधु– समीचीनम्, मूर्ध्ना –शिरसा, वक्ष्यति - धारयिष्यति, क्षुद्रः अपि - कृपणः अपि, संश्रयाय - आश्रयाय, मित्रे - संख्यो, प्राप्ते - आगते (सति)। प्रथमसुकृतापेक्षया - कृतपूर्वोपकारसंस्मरणेन, विमुखः - पराङ्मुखः न भवति, यः - आम्रकूट पर्वताः, तथा उच्चैः- तथाविधो महान् (स), किं पुनः - विमुखो भविष्यति किम्? कदापि न भविष्यति।

**भावार्थः**- हे मेघ! धारासम्पातेन प्रशमितवनाग्नि मार्गजन्यपरिश्रमक्लान्तं त्वामाम्रकूटोऽद्रिः शिखरेण सम्यक् प्रकारेण धारयिष्यति। (यतोहि) नीचोऽपि आश्रयाय गृहागतं मित्रमवलोक्य पूर्वकृतोपकार स्मृत्य पराङ्मुखो न भवति, य आम्रकूटपर्वतस्तादृशे महान् स कथं भविष्यति। नैव भविष्यतीतिभावः।

**समासः**- आम्राणां कूटो यत्र स आम्रकूटः (बहुव्रीहि)। आसारेण प्रशमितो वनोपप्लवो येन तम् आसारप्रशमितवनोपप्लवम् (बहुव्रीहि)। अध्यनः श्रमः अध्वश्रमः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेन परिगतस्तम् (तृतीयातत्पुरुषः)।

**कोशः-** कूटोऽस्त्री शिखरं श्रृङ्गम् इत्यमरः। धारा-सम्पात असार इत्यमरः। सरणिर्वतम मार्गाध्व इत्यमरः। क्षुद्रो दरिद्रः कृपणे इति यादवः। अथ मित्रं सखा सुहृत् इत्यमरः पुंस्यादि पूर्वपौरस्त्य प्रथमाद्या इत्यमरः।

**अलङ्कारः-** सङ्कर।

**छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-**

**स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे।**

**नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां**

**मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः।।१८**

**पदच्छेदः-** काननाम्रः + त्वयि आरूढे काननाम्रैस्त्वय्यारूढे यास्यति + अमरमिथुनप्रेक्षणीयां + अवस्थां यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थाम् ।

**अन्वयः-** परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैः छन्नोपान्तः अचलः स्निग्धवेणीसवर्णे त्वयि शिखरम् आरूढे, मध्येश्यामःशेषविस्तारपाण्डुः भुवः स्तन इव अमरमिथुनप्रेक्षणीयाम्, अवस्थां नूनं यास्यति।

**अन्वयार्थः-** (हे मेघ!) परिणतफलद्योतिभिः – पक्वफलशोभिभिः, काननाम्रैः - वनचूतैः, छन्नोपान्तः – आवृतपार्श्वप्रदेशः, अचलः –पर्वतः आम्रकूटः इत्यर्थः।

स्निग्धवेणीसवर्णे - चिक्कणकेशपाशतुल्यवर्ण, त्वयि - मेघे, शिखरम् - श्रृङ्गम्, आरूढे - आरोहणं कृते सति, मध्येश्यामः - कृष्णान्तरः, शेषविस्तारपाण्डु –मध्यभागातिरिक्तपीतवर्णः, भुवः - पृथिव्याः, स्तनः - कुच, इव - यथा, अमरमिथुनप्रेक्षणीयाम् – देवयुगलावलोकनीयम्, अवस्थाम् - दशाम्, नूनम् - अवश्यम्, यास्यति - प्राप्स्यति ।

**भावार्थः-** (हे मेघ) पक्वफलकान्तिभिः वनामैराच्छादितपार्श्वभागः आम्रकूटोऽद्रिः कृष्णवर्णे त्वयि मेघे श्रृङ्गे सति मध्ये कृष्णः अन्तभागेषु पाण्डुरः पृथिव्या स्तन इव देवदम्पतीनां दर्शनीयामवस्थां निश्चयमेव यास्यति।

**समासः**- स्निग्धाया वेणी तस्याः सदृशः वर्णः यस्य सः स्निग्धवेणीसवर्णः तस्मिन् (बहुव्रीहि)। काननेषु भवाः आम्राः काननाम्राः (मध्यमपदलोपी) तैः परिणतः फलैः द्योतन्ते तैः (तृतीयातत्पुरुषः)। छन्नाः उपान्ताः यस्य सः छन्नोपान्तः(बहुव्रीहि)। शेषे विस्तारे पाण्डुः शेषविस्तारपाण्डु (सप्तमीतत्पुरुषः ।

**स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं**

**तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः।**

**रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा**

**भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ।। १९**

**पदच्छेदः** - तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः + तत्परं तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परम् द्रक्ष्यसि + उपलविषमे द्रक्ष्यस्युपलविषमे।भक्तिच्छेदैः + इव भक्तिच्छेदरिव भूर्ति + अगे भूतिमगे।

**अन्वयः**- (हे मेघ!) वनचरवधूभुक्तकुञ्जे, तस्मिन् मुहूर्त स्थित्वा, तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः (सन्) तत्परं वर्त्मतीर्णः उपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् रेवाम् गजस्य अङ्गे भक्तिच्छेदः विरचिताम् भूतिम् इव द्रक्ष्यसि। किञ्चित्क्षणम्, स्थित्वा विश्रम्य तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः- जलवर्षणेनातिशीघ्रगमनः, तत्परम् आम्रकूटानन्तरम्, वर्त्म

**अन्वयार्थः**- (हे मेघ!) वनचरवधूभुक्तकुञ्जे - किरातकामिनीभुक्तलतासदने, तस्मिन् - आम्रकूटे (पर्वते) मुहूर्तम् - मार्गम्, तीर्णः- अतिक्रान्तः सन्, उपलविषमे -पाषाणनिम्नोन्नते, विन्ध्यपादे - विन्ध्याचलप्रत्यन्तपर्वते, विशीर्णाम् - प्रसृताम्, रेवाम् - नर्मदाम्, गजस्य - हस्तिनः, अङ्गे - शरीरे, भक्तिच्छेदैः - रेखाभंगिभिः, विरचिताम् - निर्मिताम्, भूतिम् - मातङ्गश्रृगारं, इव यथा द्रक्ष्यसिविलोकयिष्यसि ।

**भावार्थः**- हे जलद! आम्रकूटपर्वतस्य किरातकामिनीभिः कृतसम्भोगे लतागृहे किञ्चित्क्षणं विश्रम्य तत्र जलवर्षणेन द्रुतगतिः सन् आम्रकूटात्परं मार्गमतिक्रम्य

प्रस्तरबहुलान्निम्नोन्नतभूमौ विन्ध्याब्रेस्तटे विस्तीर्णां नर्मदा गजमस्तके रचनामगिभिर्विरचितां भस्मरेखामिवावलोकयिष्यसि ।

**समासः** - वने चरन्तीति वनचराः (उपपदतत्पुरुषः) तेषां यध्वः ताभिः भुक्ताः कुञ्जाः यस्मिन्, तस्मिन् (बहुव्रीहि)।तोयस्य उत्सर्गः - तोयोत्सर्गः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेन द्रुततरगतिः- तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः (तृतीयातत्पुरुषः) द्रुततरा गतिर्यस्यस द्रुततरगतिः (बहुव्रीहि)। तस्मात्परं तत्परम् (सुप्सुपेतिसमासः)। उपलेन विषमः उपलविषमः तस्मिन् (तृतीयातत्पुरुषः)। विन्ध्यस्यपादे विन्ध्यपादे (षष्ठीतत्पुरुषः)।

**कोशः**- निकुञ्जकुञ्जी वा क्लीबे लतादि पिहितोदरे इत्यमरः मुहूर्त्तमल्पकाले स्याद् घटिका द्वितयेऽपि च इति शब्दार्णवः पादाः प्रत्यन्तपर्वतः इत्यमरः पादो बध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते इति मेदिनी रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा तुमेकलकन्यका इत्यमरः। भूतिर्मातङ्गश्रृगारे जातौ भस्मनि सम्पदि इति विश्वः।

**अलङ्कारः**- सङ्करः।

**तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-**

**र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः।**

**अन्तःसारं घन! तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां**

**रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ।।२०**

**पदच्छेदः** - तस्याः + तिक्तैः + वनगजमदैः + वासितं तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितम्। न + अनिल नानिलः।

**अन्वयः**- हे घन! वान्तवृष्टिः तिक्तः वनगजमदः वासितम् जम्बूकुञ्जप्रतिहृतरयम् तस्याः तोयम् आदाय गच्छेः। अन्तःसारम् त्वाम् अनिलः तुलयितुं न शक्ष्यति, हि रिक्तः सर्वः लघुः भवति पूर्णता गौरवाय ।।

**अन्वयार्थः** - हे घन! - हे जलद!, वान्तवृष्टिः -उद्गीर्णवर्षः, (सन्) तिक्तः –कटुभिः, वनगजमदैः -काननहस्तिदानवारिभिः, वासितम्- सुगन्धितम्, जम्बूकुञ्जप्रतिहृतरयम् – जाम्बनिकुञ्जप्रतिबद्धजवम्, तस्याः - नर्मदायाः, तोयम्– जलम्, आदाय– नीत्वाः, गच्छेः– व्रज, अन्तःसारम् –अन्तःस्थितत्वम्, बलमिति यावत् जलपरिपूर्णमिति भावः। त्वाम् - मेघम्, अनिलः –वायुः, तुलयितुम् - मापयितुम्, न शक्ष्यति - न समर्थो भविष्यति, हि - निश्चयेन, रिक्तः - निःसार शून्य इत्यर्थः, सर्वः – सकल, लघुः–न्यूनः, भवति –वर्तते, पूर्णता -सारवत्ता, गौरवाय - गरिम्णे भवति।

**भावार्थः** - हे मेघ! तत्र जलवर्षणानन्तरं सुगन्धिभिर्वन्यगजानां दानवारिभिः सुवासितं जम्बूनिकुञ्जावरुद्धवेगनर्मदाजलं गृहीत्वा व्रज! जलवत्वादन्तःसारं

त्वां पवनः प्रकम्पयितुं समर्थो न भविष्यति, यतो हि निःसार, सर्वोऽपि हेयःभवति, केवलं सारवतैव गौरवास्पदं भवति।

**समासः**- वान्ता वृष्टिर्येन स वान्तवृष्टिः (बहुव्रीहि)। वनस्य गजा वनगजा तेषां मदैः वनगजमदैः (षष्ठीतत्पुरुषः। जम्बूनां कुञ्जञ्जम्बूकुञ्जः (षष्ठीतत्पुरुषः) तः प्रतिहतो रयः यस्य तम् जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयम् (बहुव्रीहि)। अन्तः सारो यस्य तम् अन्तःसारम् (बहुव्रीहि)।

**कोशः** - वृष्टिर्वर्षम् इत्यमरः। तिक्तो रसे सुगन्धे च इति विश्वः।जम्बूस्त्री जम्बुजाम्बवम् इत्यमरः। सारो बले स्थिरांशे च इत्यमरः। सारो मज्जनि च स्थिरांशे, च नीरे च घने सारम् इति विश्वः भवेत् प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयः इति मेदिनी। मदो रेतसि कस्तूर्या गर्व हर्षेभदानयोः इति विश्वः।

**अलङ्कारः** - अर्थान्तरन्यासः।

**नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढैः-**

**राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्।**
**जग्ध्वाऽरण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्रायचोर्व्याः**

**सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यष्यन्ति मार्गम्।।21**

**पदच्छेदः**- केसरैः+अर्धरूढ +आविर्भूतप्रथममुकुला - केसरेरधरूढराविभूतप्रथममुकुलाः। कन्दली+चे+अनुकच्छम् -

कन्दलीश्चानुकच्छम्। जगध्या + अरण्येषु + अधिकसुरभि जब्यारण्येष्वधिकसुरभिम् गन्धं + आघाय+ च + उर्व्याः गन्धमाघ्रायचोर्व्याः।

**अन्वयः**- अर्थरूढैः केसरैः हरितकपिशम् नीपम् दृष्ट्वा अनुकच्छम् आविर्भूतप्रथममुकुला कन्दलीः च जग्ध्या अरण्येषु उर्व्या अधिक सुरभिम् गन्धम् च आघ्राय सारंगा जललवमुचा ते मार्गम् सूचयिष्यन्ति।

**अन्वयार्थः**- (हे मेघ!) अर्धरूढैः– अर्धोत्पनन्नैः, केसरैः – किज्जल्कैः, हरितकपिशम् - हरिदूसरम्, नीपम् -कदम्बम्, दृष्ट्वा - विलोक्य, अनुकच्छम् - मन्दनूपम् जलप्रायदेशसमीपे इत्यर्थः, आविर्भूतः प्रथममुकुलाः -सज्जातपूर्वकुमला, कन्दलीश्च - भूकन्दलीश्च, जग्ध्वा -भुक्त्वा, अरण्येषु - काननेषु, उर्व्याः - पृथिव्याः, अधिकसुरभिम् - उत्कटसुगन्धियुक्तम्, आघ्राय - घ्रात्वा, सारङ्गाः –कुरङ्गाः, जललवमुचः - सलिलबिन्दुवर्षका, ते - मेघस्य, मार्गम् - पन्थानम्, सूचविष्यन्ति - निर्देशं करिष्यन्ति।

**भावार्थः**- (हे मेघ!) हस्तिनमरमृगाः अर्थोत्पन्नकेसरी हरितसरं कदम्बकुसुमं विलोक्य, जलप्रायदेशे उत्पन्नपूर्वकुमला भूमिकन्दलीश्च भुक्त्वा अरण्येष्वत्यधिकसुरमिं भूमिगन्धमाघ्राय सलिलबिन्दुत्य- जतस्ते पन्थानमनुमापयिष्यति।

**समासः**- हरितञ्च कपिशम् हरितकपिशम् (कर्मधारयः)। कच्छस्यसमीपे अनुकच्छम् (अव्ययीभावः)। आविर्भूता प्रथमा

मुकुला यासां ताः आविर्भूतप्रथममुकुलाः (बहुव्रीहि)। साराण्यंगानि येषां ते मृगादयः (बहुव्रीहि)।

**कोशः-** पलाशो हरितो हरित्। श्यावः स्यात् कपिशो धूम्रचूमिलो कृष्णलोहिते इत्यमरः। अथ स्थलकदम्बके। नीप स्यात्पुलके इति शब्दार्णवः जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः इत्यमरः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् इत्यमरः। द्रोणपर्णी स्निग्ध कन्दा कन्दली भूकदल्यपि इति शब्दार्णवः सारंगश्चातके भृंगे कुरङ्गे च मतगजे इति विश्वः।

**अलङ्कारा** - अनुमानम् ।

**अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः**

**श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः।**

**त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः**

**सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि।।२२।।**

**पदच्छेदा-** अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरान् + चातकान् - अम्मोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्। त्वां + आसाद्य– त्वामासाद्य।

**अन्वयः-** अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरान् चातकान् वीक्षमाणा श्रेणीभूताः बलाकाः परिगणनया निर्दिशन्ता सिद्धाःस्तनितसमये सोत्कम्पानि प्रियसहचरी- सम्भ्रमाऽलिङ्गितानि आसाद्य त्वाम् मानविष्यन्ति।

**अन्वयार्थः**- अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरान् -वारिकणग्रहणपटून्, चातकान् –सारं□ान्, वीक्षमाणः -अवलोक्यमानः, श्रेणीभूताः -पंक्तिबद्धाः, बलाकाः- बकपंक्ती, परि□णनया - एका द्वे, तिस्रः इति क्रमपूर्वकेण संख्यानेन, निर्दिशन्त - अ□ुल्या निर्देश कुर्वन्तः, सिद्धाः देवयोनिविशेषा, स्तनितसमये - रतिसमये, त्वद्गर्जनकाले वा, सोत्कम्पानि - उत्कम्पसहितानि, प्रियसहचरीसंभ्रमालिं□तानि –स्निग्धप्रियात्वराश्लेषानि, आसाद्य –प्राप्य, त्वाम् –मेघम्, मानयिष्यन्ति -साधुवादान् वदिष्यन्ति।

**भावार्थः**- हे मेघ! वर्षणजलग्रहणनिपुणान् चातकान् पश्यन्तो बद्धपंक्तीः बलाका एका द्वे तिखा इत्यं संख्यानेन दर्शयन्ता सिद्धा रतिकाले त्वद्गर्जनेन भीतानां कामिनीनां स्वेच्छयाऽऽश्लेषं प्राप्य त्वां धन्यवादान् व्याहरिष्यन्ति ।

**समासः**- अम्भसो बिन्दवः अम्भोबिन्दवः (षष्ठीतत्पुरुषा) तेषां ग्रहणं (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मिन् चतुरास्तान् (सप्तमीतत्पुरुषः)। प्रियाश्च ताः सहचर्य (कर्मधारयः) तासां सम्भ्रमः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेन आलिं□तानि (तृतीयातत्पुरुषः)प्रियसहचरीसम्मा-मालिं□तानि ।

**कोशः**- पृषन्तिविन्दुपृषता इत्यमरः सारं□ा स्तोकश्चातकः समाः इत्यमः बलाका वकपंक्तिः स्यात्, इत्यमरा। स्तनितं □र्जितं मेघ निर्घोषे रसितादि च इत्यमरा।

**उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः**

**कालक्षेपं ककुभसुरभी पर्वते पर्वते ते।**

**शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्या**

**प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्।।२३ ।।**

**पदच्छेदा-** कथं अपि कथमपि गन्तुं + आशु गन्तुमाशु ।

**अन्वयः** - हे सखे! मत्प्रियार्थी द्रुतं विवासोः अपि ते ककुभसुरभी पर्वते पर्वते कालक्षेपम उत्पश्यामि। सजलनयना शुक्लापागै केका स्वागतीकृत्य प्रत्युद्याता भवान् कमपि आशु गन्तुं व्यवस्येत् ।

**अन्वयार्थः**- हे सखे - हे मित्र!, मत्प्रियार्थम् - मत्प्रियायै किं वा मदिष्टसम्पादनाय, द्रुतम् - शीघ्रम्, यियासोः - यातुमिच्छो अपि, ते - तव मेघस्येति यावत्, ककुभसुरभी – कुटजपुष्पसुगन्धिनि, पर्वते पर्वते - शैले शैले, कालक्षेपम् – समयविलम्बम्, उत्पश्यामि– उत्प्रेक्षे। सजलनयनैः – अश्रुपूर्णाक्षिभिः, शुक्लापागैः - मयूरैः, केकाः - मयूरवाणीः, स्वागतीकृत्य - स्वागतवचनं विधाय, प्रत्युद्यात - प्रत्युद्गत सन्, भवान् - मेघः, कथमपि -केनापि प्रकारेण, आशु - शीघ्रम्, गन्तुम् - यातुम् व्यवस्येत् - प्रयत्नं कुर्यात् ।

**भावार्थः-** हे मित्र! मद्वल्लभासमीपं किया मत्सन्देशार्थ सत्वरं गन्तुमिच्छोरपि भवतः कुटजपुष्पपरिमल सुवासिते शैले शैले समयविलम्बमनुमीये। तथापि आनन्दाश्रुपूरिता मयूर केकया

स्वागत प्राप्य प्रत्युद्गतो भवान् ततः यथाकथञ्चित् शीघ्र गन्तुमुधुञ्जीत।

**समासः** - मदीया प्रिया मप्रिया तस्यै, किंवा मदीयं प्रियम् मप्रियम् (नित्यसमासः)। कालस्य क्षेपम् कालक्षेपम(षष्ठीतत्पुरुषः)। न स्वागतम् अस्वागतम् (नसमासः) अस्वागत स्वागत सम्पद्यमानं कृत्वा इति स्वागतीकृत्य।

**कोशः**- अथ मित्रं सखा सुबत् इत्यमरा जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्र मरे द्रुतम् इत्यमरः ककुभः कुटजेऽर्जुन, इति शब्दार्णवः क्षेपो विलम्बे निन्दायाम् इति विश्वः मयूरो बर्हिणो वहीं शुक्लापाढ्गः शिखावलः इति यादवः।केकावाणी मयूरस्य इत्यमरः।

**पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-**

**र्नीडारम्भगृहवलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः।**

**त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः**

**सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः।।२४।।**

**पदच्छेदः**- सूचिभिन्नैः + नीडारम्भैः + गृहबलिभुजां + आकुलग्रामचैत्याः –सूचिभिन्नै - र्नीडारम्भैर्गृहबलिमुजामाकुलग्रामचैत्याः। त्वयि + आसन्ने – त्वय्यासन्ने।

**अन्वयः**- (हे मेघ!) त्वयि आसन्ने (सति) दशार्णाः सूचिभिन्न केतक पाण्डुच्छायोपवनवृत्तयः गृहबलिभुजाम् नीडारम्भैः आकुलग्रामचैत्याः परिणतफलश्याम- जम्बूवनान्ताः कतिपथदिनस्यायिहंसाः सम्पत्स्यन्ते।

**अन्वयार्थः**- (हे मेघ!) त्वयि - भवति, आसन्ने - समीपस्थे, सति, दशार्णाः - एतन्नामकाः देशा, सूचिभिन्नैः - मुकुलाग्रविकसितैः, केतकैः – केतकीकुसुमैः, पाण्डुच्छायोपवनवृत्तयः - हरितवर्णाऽऽरामप्रकारा, गृहबलिभुजाम् –गेहबलिमोक्तृणाम्, काकादीनामिति भावः, नीडारम्भैः – कुलायनिर्माणैः, आकुलग्रामचैत्याः -संकीर्णग्रामवृक्षाः, अश्वत्थादयः, परिणतफलश्याम –जम्बूवनान्ताः - परिपक्वफलकृष्णजम्बुकानन - प्रदेशाः, कतिपयदिनस्थायिहंसाः – किञ्चिदिवसस्थावि- हंसाः, संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति।

**भावार्थः**- हे मेघ! त्वयि समीपस्थे सति दशार्णदेशे गृहाऽऽरामाणां वृत्तयः किञ्चिद्विकसितकेतकी कुसुमानाकान्त्या पीतामा भविष्यन्ति, ग्राम्याः अश्वत्थादयो वृक्षाः बल्यन्नमोजीनां काकादीनां कुलाय निर्माणः सङ्कीर्णा भविष्यन्ति। तत्रस्थवनप्रान्तमागाः पक्वजम्बूफलैः कृष्णाः भविष्यन्ति, हंसाश्च कतिपयदिवसं यावत् स्थास्यन्ति ।

**समासः**- पाण्डवी छाया यासां ता पाण्डुच्छाया (बहुव्रीहि)। पाण्डुच्छायाः उपवनानां वृत्तयः येषु तेपाण्डुच्छायोपवनवृत्तयः

(बहुव्रीहि)। आकुलानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते आकुलग्रामचैत्याः (बहुव्रीहि) परिणतः फला श्यामानि यानि जम्बूवनानि (बहुव्रीहि ते अन्ता-परिणतः फलश्यामजम्बूबनान्ता (तृतीयातत्पुरुषः)। कतिपयेषु दिनेषु स्थायिनो हंसा येषु ते कतिपयदिनस्थायिहंसा (बहुव्रीहि) सूचीषु मिनानि सूधिभिन्नानि (सप्तमीतत्पुरुषः) ता नीडानामारम्भः नीडारम्भः (षष्ठीतत्पुरुषः) तैः गृह्णाणां बलयः (षष्ठीतत्पुरुष।

**कोशः-** समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् इत्यमरः केतकी मुकुलाग्रेषुसूचि इति शब्दार्णव हरिता पाण्डुरइत्यमः प्रकारी वरणा सालः प्राचीर प्रान्ततो वृत्तिः इत्यमरः। ध्वाक्षात्मपरवलिभुग्वायसा अपि इत्यमरः चैत्यमायतनेबुदवन्धे चोददेशपादवे इति विश्वः।

**तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानी**

**गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।**

**तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्**

**सभ्रू भगं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोमि।। २५ ।।**

**पदच्छेदः-** मुखं इव मुखमिव वेत्रत्याः + चलोर्मि वेत्रत्याश्चलोमि।

**अन्वयः**- दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणम् तेषां राजधानीम् गत्वा सद्यकामुकत्वस्य अविकलफल लब्धा यस्मात् स्वादु चलोर्मि वेत्रवत्याः पयः सभ्रूभङ्ग मुखम् इव तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि ।

**अन्वयार्थः**- दिक्षु – दिशासु, प्रथितविदिशालक्षणाम् – प्रसिद्धविदिशेतिनाम्नीम्, तेषां - दशार्णानाम्, राजधानीम् – प्रधाननगरीम्, गत्वा – प्राप्य, सद्यः - तत्क्षणम्, कामुकत्वस्य – विलासितायाः, अविकलम् – समग्रम्, फलम् - प्रयोजनम्, लब्धा - प्राप्स्यते भवतेति शेषः। यस्मात् - कारणात्, स्वादु - पेयम्, चलोर्मि - तरंगसहितम्, वेत्रवत्याः – वेत्रवतीनद्याः, पयः - जलम्, सभ्रूभंगम् – सकटाक्षम्, मुखमिव - आननमिव (अधरमिवेतिभावः), तीरोपान्ते - कुलप्रदेशे (यत्), स्तनितम् - गर्जितम् तेन, सुभगम् - सुन्दरम्, पास्यसि पानं करिष्यसि।

**भावार्थः**- हे मेघ! विदिशानामधेयां दशार्णानां प्रसिद्धां राजधानी गत्वा तत्र त्वं तत्क्षणमेव विलासिताया सकल फलं लप्स्यसे । यतस्तत्र वेत्रवत्याः नद्याः मधुरं तरंगयुक्तञ्च जलं कस्याश्चिन्नायिकायाः कटाक्षयुक्तमधुरमिव तटप्रान्ते गर्जनान्तरं पास्यसि।

**समासः**- प्रथितं विदिश इति लक्षणं यस्याः ताम प्रथितविदिशालक्षणम् (बहुव्रीहि)। विगता कला यस्य तद्विकलम् (बहुव्रीहि)। न विकलम् अविकलम् (नञसमासः)। चलाः ऊर्मयो

यस्याः तत् चलोमि (बहुव्रीहि)। नगेन सह वर्तमानम् सभ्रूमंगम् (बहुव्रीहि)। तीरस्य उपान्तः तीरोपान्तः (षष्ठीतत्पुरुषा) तस्मिन् स्तनितम् (सप्तमीतत्पुरुषः) तेन सुभगम् तीरोपान्तस्तनितसुभगम् (तृतीयातत्पुरुषः)।

**कोशः-** प्रतीते प्रथितव्यातवित्तविज्ञात विश्रुता इत्यमरा लक्षण नाम्नि चिने च इति विश्व विलासी कामुको कामी इति शब्दार्णवः स्तनितं गर्जित मेघनिर्घोषे रसितादि च इत्यमरः।

**अलङ्कारः** - समासोक्ति, उत्प्रेक्षा, संकरा।

**नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-**

**स्त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पः कदम्बेः।**

**यः पण्यस्त्री रतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा**

**मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यावनानि ।।२६ ।।**

**पदच्छेदा-** नीचैः + आख्यं – नीचैराख्यम्, गिरिं+ अधिवसेः + तत्र – गिरिमधिवसेस्तत्र, विश्रामहेतोः + त्वत्सम्पर्कात् - विश्रामहेतोस्त्वत्सम्पर्कात्। रतिपरिमलोद्गारिभिः + नागराणां + उद्दामानि रतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणामुद्दामानि, शिलावेश्मभिः + यौवनानि - शिलावेश्मभिर्यौवनानि।

**अन्वयः**- तत्र विश्रामहेतोः प्रौढपुष्पैः कदम्बः त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव नीचराख्य गिरम् अधिवसः। तत्र

पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिः शिलावेश्मभिः नागराणाम् उद्दामानि यौवनानि प्रथयति।

**अन्वयार्थः**- (हे मेघ!) तत्र - विदिशायाम्, विश्रामहेतोः – श्रमापनोदनाय, प्रौढपुष्पः – विकसितकुसुमैः, कदम्तैः - नीपवृक्षैः, त्वत्सम्पर्कात् - भवत्साहचर्यात्, पुलकितमिव - संजात रोमाञ्चमिव, नीचैराख्यम् - नीचैः नामानम्, गिरम् - पर्वतम्, अधिवसेः - अधिवास कुर्याः यः नीचे पर्वतः, पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिः- वेश्याकामक्रीडासौरभाविष्कुर्वद्भिः, शिलोवेश्मभिः – पाषाणसदनैः कन्दराभिरित्यर्थः, नागराणाम् - चतुरनगरवासिनाम्, उद्दामानि - निर्धन्धानि, उत्कटानीति भावः, यौवनानि - तारुण्यानि, प्रथयति - कथयति ।

**भावार्थः**- हे मेघ! विदिशायां श्रमापनोदनाय कुसुमित कदम्बवृक्ष, रोमाञ्चयुक्तमिव नीचैर्नामक पर्वतमधिवास कुर्याः यः पर्वतः वेश्यारम्भक्रीडाप्रषुक्तसुगन्धिताभिः कन्दराभिर्नागराणा-मुत्कटयौवनानि व्यनक्ति।

**समासः**- विश्रामस्य हेतु विश्रामहेतुः तस्य (षष्ठीतत्पुरुषा)। प्रौढानि पुष्पाणि येषु तैः प्रौढपुष्पैः (बहुव्रीहि)। तव संपर्कः तस्मात् त्वत्सम्पर्कात् (षष्ठीतत्पुरुषः)। नीचे आख्या अस्य तम् (बहुव्रीहि)। पण्या स्त्रियः तासां (बहुव्रीहि) रतिषु या परिमला (सप्तमीतत्पुरुषः)। यूनः भावः यौवनम् तानि यौवनानि ।

**कोश:-** वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्रीरूपजीवनी इति शब्दार्णवः विमदोत्थे परिमलो सन्धे जनमनोहरे इत्यमरः। पाषाणस्तरावोपलाश्मानः शिलादृषत् इत्यमरा उदामो बन्धरहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनी।

**विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानिसिञ्च-**

**न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि।**

**गण्डस्वेदापनयनरुजावलान्तकर्णोत्पलानां**

**छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम्।।२७**

**पदच्छेदैः-** नवजलकणैः + यूथिकाजालकानि – नवजलकणैर्वृथिकाजालकानि, वननदीतीरजातानि+सिञ्चन् + उद्यानानां - वननदीतीरजातानिसिञ्चन्नुधानानाम्।

**अन्वयः-** तत्र विश्रान्तः सन् वननदीतीरजातानि उद्यानानाम् यूथिकाजालकानि नवजलकणैः सिञ्चन् गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानाम् पुष्पलावी- मुखानाम् छायादानात् क्षणपरिचितः (सन्) व्रज।

**अन्वयार्थः-** तत्र - विदिशा स्थित नीचे गिरी, विश्रान्तः सन् - कृतविश्रामा सन्, वननदीतीरजातानि - वन्यसरित्कूलोद्भवानि, उद्यानानाम् – आरामाणाम्, यूथिकाजालकानि - मागधीपुष्पकुड्मलानि, नवजलकणैः –

नूतनसलिलबिन्दुभिः, सिञ्चत् - आर्द्रयन् गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानाम् – कपोलस्वेदा-पनयनपीडाक्षामश्रोत्रपद्मानाम्, पुष्पलावीमुखानाम् - पुष्पावचायिकावदानानाम्, छायादानात् - अनातपीकरणात्,

क्षणपरिचिता - किंचित्कालेन ज्ञाता, (सन) व्रज – गच्छ।

**भावार्थः-** (हे मेघ!) नीचैरद्री विश्रम्य नदीतटोत्पन्नानि आरामाणां मागधीकुसुमकुमलानि नूतनजलवैरागीकुर्वन् पुष्पावचयनपरायणानां नारीमुखानां गण्डघर्मजलदूरीकरणेन म्लानकर्णाऽऽमरणीभूतपमानां छायाप्रदानेन किञ्चित्कालाय परिचितः सन् गच्छ।

**समासः**- वने या नद्यः तासां तीरेषु जातानि वननदीतीरजातानि (बहुव्रीहि)। नवजलानां कणास्तैः (षष्ठीतत्पुरुषः) नवजलकणैः। गण्डयोस्वेदा गण्डस्वेदः (सप्तमीतत्पुरुषा) गण्डस्वेदस्य अपनयनम् गण्डस्वेदापनयनम् (षष्ठीतत्पुरुषा), तेन राजा (तृतीयातत्पुरुषः) तया क्लान्तानि (तृतीयातत्पुरुषा) गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तानि, कर्णयोः उत्पलानि कर्णोत्यलानि (सप्तमीतत्पुरुषः) गण्डस्वेदापनयन रुजाक्लान्तानि कर्णोत्पलानि येषां तानि तेषाम् (बहुव्रीहि)। पुष्पाणि लुलन्तीति पुष्पलाव्या तासो मुखानि पुष्पलावीमुखानि (षष्ठीतत्पुरुषः) तेषाम्। छायायाः दानं तस्मात् (षष्ठीतत्पुरुषः। क्षण परिचिता क्षणपरिचितः (द्वितीयातत्पुरुषः)।

**कोशः-** पुमानाकीड उद्यान राज्ञः साधारण वनम् इत्यमरा मागधी गणिका यूधिकाऽम्बष्ठा इत्यमरा करकजालककलिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि इति हलायुधः रुजा रोगे च भंगे इति मेदिनी छाया सूर्यप्रियाकान्तिः प्रतिबिम्बमनातप इत्यमरा अव्यापारस्थिती कालविशेषोत्सवयो क्षणः इत्यमरः।

**वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां**

**सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मारमभूदुज्जयिन्याः।**
**विद्युदामस्फुरति चकितैस्तत्र पौरागनानां**

**लीलापाङ्गैयदि न रमते लोचनैवञ्चितोऽसि ।। २८**

**अन्वयः-** उत्तराशां प्रस्थितस्य भवतः पन्था यदपि वक्र उज्जयिन्या सौघोत्साग-प्रणयविमुख मास्मभूः । तत्र विद्युद्दामस्फुरितचकितैः लोलापाढ्गैः पौरागनानाम् लोचनैः यदि न रमसे वञ्चित असि।

**अन्वयार्थ-** उत्तराशाम् - उदीचीं दिशं प्रति, प्रस्थितस्य – गच्छत, भवतः – मेघस्य, पन्था - मार्ग, यदपि - यद्यपि, वक्रः - अनृजुः, (तथापि) उज्जयिन्याः -विशालाया, सौधोत्सङ्ग प्रणयविमुखः -हन्योर्ध्वभागपरिचयपराङ्मुखः, मास्मभूः - मा भय, तत्र -उज्जयिन्याम, विद्युदरामस्फुरितचकितै - तडिल्लतादीप्तिचञ्चले, लोलापागै - चञ्चलकटाक्ष, पौरागनानाम् -

नागरिकवनितानाम्, लोचनः – नेत्रैः, यदि -चेत्, (त्वम्) न रमसे - न क्रीडसि, (तर्हि) वञ्चितोऽसि -प्रतारितोऽसि ।

**भावार्थः-** हे मेघ! अलका गन्तु प्रवृत्तस्य ते उज्जयिनीगमने मार्ग यद्यपि वक्रतवापि उज्जयिन्या हर्म्यप्रासादपरिचयाद्विमुखो मा भय तत्र विद्युल्लतायाः कान्तिभिश्चकितः चञ्चलकटाक्षयुक्तैः नागरीणां युवतीनां नयनः यदि न रमणं करोसि तर्हि जीवनफलादात्मानं प्रताडित एवं जानीहि।

**समासः-** उत्तरा चेयमाशा उत्ताराशा (कर्मधारयः) ताम्। सौधानामुत्सङ्ग सीपोत्सङ्ग (पष्ठीतत्पुरुषा) तेषु प्रणया (सप्तमीतत्पुरुषः) तस्मिन् विमुखः (सप्तमीतत्पुरुषः) सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखः। लोला अपागा येषु तानि लोलापाङ्गानि (बहुव्रीहि) ता विद्युतः दामानीव विद्युदामानि (उपमिततत्पुरुषा) विद्युदाम्ना स्फुरितानि तैः विद्युदामस्फुरितः (षष्ठीतत्पुरुषः) चकितस्तैः पौराश्च ताः अङ्गना (कर्मधारयः) तासाम् अथवा पौराणाम् अङ्गना (षष्ठीतत्पुरुषः) तासाम्।

**कोश-** उत्तरा दिगुदीची स्यात् इत्यमरः। अयनं वर्त्ममार्गध्यपन्धानः पदवी सृतिः इत्यमरः आविद्धं कुटिलं मुग्नं वेल्लितं चक्रमित्यपि इत्यमरः विशालोज्जयिनी समाः इत्यमरः उत्पलः प्रणयः स्यात्परिचये याच्या सौहृदेऽपि च यादवः।

तडित्सौदामिनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि इत्यमरः लोचनं नयनं नेत्रमित्यमरः।

**वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः**

**संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः।**

**निर्विन्ध्यायाः पथि भवरसाभ्यन्तरः सन्निपत्य स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ।। २९**

**पदच्छेदा-** स्त्रीणां + आद्यं स्त्रीणामाद्यम्।

**अन्वया-** पथि वीचिक्षोभस्तनितविहग श्रेणिकाञ्चीगुणायाः स्खलितसुभगं संसर्पयन्त्याः दर्शितावर्तनाभेः निर्विन्ध्यायाः सन्निपत्य रसाभ्यन्तरो भव! हि स्त्रीणाम प्रियेषु विभ्रमः आद्यम् प्रणयवचनम्।

**अन्वयार्थः-** पथि - मार्गे, विचिक्षोभस्तनितविहग श्रेणिकाञ्चीगुणायाः - तरङ्गसञ्चलनशब्दायित-पक्षिपङ्क्तिकटिबन्धदोरकः यस्याः तस्या, स्खलितेन - मदस्खलितेन, सुभगम् – रमणीयम्, यथास्यात्तथा, संसर्पन्त्याः - प्रवाहिताया, वा निर्विन्ध्यायाः – एतन्नामिकायाः नद्याः अथवा कस्याश्चिन्नायिकायाः, सन्निपत्य - संगत्य, रसाभ्यन्तरः - जलमध्यगतः अन्तास्थितश्रृंगारो वा, भव – एधि, हि - यता, स्त्रीणाम् –नारीणाम्, प्रियेषु - कान्तेषु (विषये), विभ्रम - विलास एव, आद्यम् – प्रथमम्, प्रणयवचनम् - प्रेमवाक्यम् भवति।

**भावार्थः-** (हे मेघ!) यस्यास्तरङ्गसञ्चलनेन शब्दायमाना हंसादिपक्षिणो रसनादोरका इव भवन्ति। उपस्खलने रमणीयं यथास्यात्तथा प्रवहन्त्या जलनमिरूपा नाभिं दर्शयन्त्या वनिताया इव निर्विन्च्याया अन्तप्रविश्य विधेहि यतो हि वनिताना प्रियेषु विलास-प्रदर्शनमेव रतिप्रसंगे प्राथमिक प्रेमप्रार्थनावाक्यं भवति ।

**समासः-** वीचीनां क्षोभः- वीचिक्षोभस्तेन (षष्ठीतत्पुरुषः)। स्वनिताश्च ते विहगा सेव काञ्चीगुणो यस्याः तस्याः (बहुव्रीहि) स्खलितेन सुभगं यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषण (तृतीयातत्पुरुषः) आवर्त एव नाभिः आवर्तनाभिः। रसः अभ्यन्तरे यस्य स रसाभ्यन्तः (बहुव्रीहि)।

**कोशः** - स्त्रियां वीचिरयोर्मिषु इत्यमरः खगे विहङ्गः विहगा विहङ्गम विहायसः इत्यमरः । स्त्रीकट्यां मेखलाकाञ्चीसप्तकीरशना तथा इत्यमरः स्यादावर्तोम्भसो भ्रमा इत्यमरा श्रृङ्गारादी छले वीर्ये सुवर्णे विषशुक्रयोः।

आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने पुमान् इति मेदिनी

**अलङ्कारा** - श्लेषा, अर्थान्तरन्यासः।

**वेणीभूतप्रतनुसलिलाऽसावतीतस्य सिन्धुः**

**पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिमिर्जीर्णपणः ।**

**सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती**

**कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः।।३० ।।**

**पदच्छेदः-** वेणीभूतप्रतनुसलिला असौ अतीतस्य वेणीभूतप्रतनुसलिलाऽसावतीतस्य तटरुहतरुवंशिभिः + जीर्णपणी तटरुहतरभ्रंशिभिर्जीर्णपणी त्वया + एव उपपाद्य त्वयैवोपपाद्यः।

**अन्वयः-** वेणीभूतप्रतनुसलिला तटरुहतरुभ्रंशिभिः जीर्णपणः पाण्डुच्छाया असौ सिन्धुः विरहावस्थया अतीतस्य ते सौभाग्य व्यञ्जयन्ती येन विधिना कार्य त्यजति सुभग सा त्वया एव उपपाद्य।

**अन्वयार्थः-** वेणीभूतप्रतनुसलिला - वेण्याकारस्वल्पजला, तटरुहतरुभ्रंशिभिः -तीरोत्पन्नवृक्षम्भ्रंशिभिः, जीर्णपर्णैः – शुष्कपत्र, पाण्डुच्छाया - पीत्वर्णा, असौ - एषा, सिन्धुः - एतन्नामिका नदी निर्विन्ध्या या, विरहावस्थया - वियोगावस्था, अतीतस्य - प्रोषितस्य ते मेघस्य, सौभाग्यम् - सुभगत्वम्, व्यञ्जयन्ती – प्रकाशयन्ती, येन - तादृशेन, विधिना – प्रकारेण, कार्‍यम् - कृशतां, स्वल्पजलताम्, त्यजति - जहाति, हे सुभग - हे मेघ, सः - तादृशः व्यापार, त्वयैव - मेघेनैव, उपपाद्य -सम्पादनीया |

**भावार्थः-** हे मेघ! कामिन्याः स्वल्पा देणीव स्वल्पजलवती सिन्धुः नाम्नी नदी, त्यद्वियोगेन स्वतटोत्पन्नवृक्षात् पवितैः पुराणपत्र पीता या तव सौभाग्यशालित्वं सूचयति। अतः येनोपायेन सा कृशतां त्यजेद् तादृशः उपाया त्वया कर्तव्या।

**समासः**- वेणीभूतप्रतनुसलिला न वेणी अवेणी (तत्पुरुषः), अवेणी वेणी सम्पद्यते यथा, तथाभूतं वेणीभूतम् (अभूततद्भावे विः) येणीभूत प्रतनु सलिलं यस्याः सा वेणीभूतप्रतनुसलिला (बहुव्रीहिः) तटयो रहा तटरहा (सप्तमीतत्पुरुषः) तटरहाश्च ते तरवः तटरुहतरवा (कर्मधारयः) तेभ्यो अशिभिः तटरुहतराम्रशिभिः (पञ्चमीतत्पुरुषः)। जीर्णानि च तानि पर्णानि जीर्णपर्णानि (कर्मधारयः) ते जीर्णपणः विरहस्य अवस्था विरहावस्था (षष्ठीतत्पुरुषः) तथा शोभनं भग (भाग्यम्) यस्य स तत्सम्बुद्धौ सुभग! (बहुव्रीहि)।

**कोशः**- देणी प्रवेणी इत्यमराः स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्वेशभेदेऽम्बुधी गजे इति वैजयन्ती विधिर्ना नियमे काले विधाने परमेष्ठिनी इति मेदिनी तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात् त्रिष्यल्पे विरले कृशे इति मेदिनी । अलङ्कारः समासोक्ति।

**प्राप्यावन्तीनुदयनकथा कोविदग्रामवृद्धान्**

**पूर्वोरिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम्।**

**स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां**

**शेषः पुण्यैतमिव दिवः क्रान्तिमत् खण्डमेकम् ।। ३१ ।।**

**पदच्छेदः**- प्राप्य + अवन्तीन् + उदयनकथा – प्रास्यावन्तीनुदयनकथा, पूर्वोदिष्टा + अनुसर –पूर्वोदिष्टानुसर, पुण्याहृतं + इव पुण्यैर्हृतमिव ।

**अन्वयः-** उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् अवन्तीन् प्राप्य सुचरितफलेस्वल्पीभूते गां गतानां स्वर्गिणां शेषः पुण्य हृतं कान्तिमत एक दिवा खण्डम् इवपूर्वोद्दिष्टाम् श्रीविशालाम विशालाम् पुरीम् अनुसर।

**अन्वयार्थः-** उदयकथाकोविदग्रामवृद्धान् - वत्सराजकथाविज्ञजनपदवृद्धान्, अवन्तीन् - मालवदेशान्, प्राप्य – गत्वा, सुचरितफले, स्वल्पीभूते - क्षीणे सति, गाम् – पृथ्वीम्, गतानाम् – प्राप्तानाम्, स्वर्गिणाम् -देवलोकनिवासिनाम्, शेषैः - अवशिष्टैः, पुण्यैः – धर्मैः, हृतम् – अवतारितम्, कान्तिमत् – उज्ज्वलम्, एकम् -अन्यतमम्, दिवः - स्वर्गलोकस्य, खण्डमिव - शकलमिव, पूर्वोद्दिष्टम् – पूर्वकथिताम्, श्रीविशालाम् - सम्पत्तिपूर्णाम् (शोभाशालिनीम्), विशालाम् - उज्जयिनीम्, पुरीम् -नगरीम्, अनुसर – गच्छ।

**भावार्थः-** हे मेघ! यत्रत्याः ग्रामवृद्धाः वत्सराजोपाख्यानशातारा सन्ति, तामवन्ति नगरी प्राप्य, पुण्यफले क्षीणे सति पृथिव्यामागतानां स्वर्गनिवासिनामवशिष्ट पुण्यफलैराहृतं स्वर्गस्यैकं दिव्यं शकलमिव सम्पत्तिपूर्ण पूर्वकथितामुज्जयिनी गच्छ।

**समासः-** उदयनस्य कथा उदयनकथा (षष्ठीतत्पुरुषः), उदयनकथायां कोविंदाउदनयकथा कोविदा (सप्तमीतत्पुरुषः)। ग्रामे वृद्धा ग्रामवृद्धाः (सप्तमीतत्पुरुषः) उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा येषु

तान् उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् (बहुव्रीहि)। श्रिया विशालाम् श्रीविशालाम् (तृतीयातत्पुरुषः)। पूर्वम् उद्दिष्टाम् पूर्वोद्दिष्टाम् (सुप्सुपेति समासः)। विविधा शालाः यस्यां सा विशाला (बहुव्रीहि) ताम्।

**कोशः** - विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः इत्यमरः स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यं श्रेयसी सुकृतं वृषः इत्यमरः। द्यौ दिवो द्वे स्त्रियामनं व्योमपुष्करमम्बरम् इत्यमरः शोभा सम्पत्ति पद्मासु लक्ष्मी श्रीरिव दृश्यते इति शाश्वता। विशालात्विन्द्रवारण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति इति मेदिनी।

**अलङकारः** - संसृष्टिः।

**दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां**

**प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।**

**यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमानुकूलः**

**शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३२ ॥**

**पदच्छेदा-** सुरतम्लानिं + अङ्गानुकूलः - सुरतम्लानिमगानुकूला।

**अन्वयः**- यत्र प्रत्यूषेषु पद्मदकलम् सारसानाम् कूजितम् दीर्घीकुर्वन् स्फुटितकमलामादमैत्रीकषाय अङ्गानुकूल शिगवातः प्रार्थनाचाकारः प्रियतमः इव स्त्रीणाम् सुरतग्लानिम् हरति।

**अन्वयार्थः**- यत्र – विशालायाम्, प्रत्यूषेषु –प्रातःकालेषु, □टु – प्रस्फुटम्, मदकलम् -मदेनाव्यक्तमधुरम्, सारसानाम् – □क्षिविशेषाणाम्, कूजितम् – शब्दम्, दीर्घीकुर्वन् - विस्तारयन्, स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायाः - विकसित□द्मसुगन्धि-संसर्गसुरभिः, अङ्गानुकूलः – अवयवानुरू□ः, शिप्रावातः – शिप्रानदी□वनः, प्रार्थनाचाटुकारः - रतिरचनाय मधुरभाषी, प्रियतमः – वल्लभः, इव – यथा, स्त्रीणाम् – नारीणाम्, सुरतग्लानिम् - सम्भोग□रिश्रमम्, हरति - दूरीकरोति ।

**भावार्थः**- हे मेघ! यस्यां विशालायां प्रातःकाले सारस-□क्षिविशेषाणां प्रस्फुट मदेनाव्यक्तम□र कलरवं वर्द्धयन् विकसितकमलसुगन्धिसंस□र्शसुगन्धितः सुखदा शिप्रानदी□वना रतिक्रीडाया □नः प्रवृत्यर्थ मधुरभाषणशीलः वल्लभ इव कामिनीनां सम्भोगजन्य□रिश्रणं दूरीकरोति ।

**समासः**- स्फुटितानि च तानि कमलानि स्फुटितकमलानि (कर्मधारयः) तेषाम् आमोदः (षष्ठीतत्□रुष) तेन मैत्री (तृतीयातत्□रुषः) तया कषायः सफुटितकमलामोदमैत्रीकषायः (तृतीयातत्□रुषः)। अदीर्घं दीर्घ करोतीति दीर्घीकरोति (अभूततद.)। सुरतस्य ग्लानिं सुरतग्लानि (षष्ठीतत्□रुषः)। प्रार्थनाया चाटुकार प्रार्थनाचाटुकाराः (सप्तमीतत्□रुषः। अङ्गानाम् अनुकूलः अङ्गानुकूला (षष्ठीतत्□रुषः)।

**कोशः-** प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम् इत्यमर ध्वनी तु मधुरास्फुटे कलः इत्यमरः सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वया इति यादवा चक्राङ्गा सारसो हंसा शब्दार्थक मदोरेतसिकस्तूर्या गर्ने हर्षे मेदानयोः इति मेदिनी पदुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिध्येयवत् इति मेदिनी रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे इति यादवा विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे आमोदा इत्यमरः ।

**अलङ्कारः** - पूर्णोपमा।

**हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शंखशुक्ती**

**शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।**

**दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विद्रुमाणाञ्च भङ्गान्**

**संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ।।३३ ।।**

**पदच्छेदः-** हारान्तारान्तरलगुटिकान् + कोटिश – हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः, शष्पश्यामान् + मरतकमणीन् + उन्मयूखप्ररोहान् – शष्पश्यामान्मरक- तमणीनुन्मयूखप्ररोहान्, सलिलनिघाया + तोयमात्रावशेषाः - सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ।

**अन्वयः** – यस्यां कोटिशो विपणिरचितान् तारान् तरलगुटिकान् हारान् शंखशुक्तीः शष्पश्यामान् उन्मयूखप्ररोहान्

मरकतमणीन् विद्रुमाणां भगान् च दृष्ट्वा सलिलनिधयः तोयमात्रावशेषाः संलक्ष्यन्ते।

**अन्वयार्थः-** यस्याम् - उज्जयिन्याम, कोटिशः –असख्यान्, विपणिरचितान् - पण्येषु विक्रयार्थं प्रसारितान्। तारान् - शुद्धान्, तरलगुटिकान् – हारमध्यमहारत्नान्, हारान् – मुक्तासजः, शंखशुक्ती - कम्बुमुक्तास्फोटान्, शष्पश्यामान् – नव तृणमिव हरितान्, उन्मुखप्ररोहान् -उद्गताकुरान्, मरकतमणीन् - मकताख्यमणिविशेषान्, गारुडरत्नानीति यावत्, विद्रुमाणाम् – प्रवालानाम्, भङ्गान् - शकलान्, च तथा, दृष्ट्वा - अवलोक्य, सलिलनिधयः -रत्नकराः। तोयमात्रावशेषाः - केवलजलावशिष्टा, संलक्ष्यन्ते - अनुमीयन्ते।

**भावार्थः-** हे मेघ! यस्यामुज्जयिन्यां पण्येषु विक्रयार्थ प्रसारितान् बहून् बहुमूल्यमुक्तासजः शखान् शुक्ती हरितवर्णान् मनोरमाकुरान् मरकतमणीन् प्रवालशकलांश्च विलोक्य जनाः रत्नाकरा समुद्राः जलमात्रावशिष्टा सज्जाता इत्यनुमीयन्ते।

**समासः** - विपणिषु रचिताः विपणिरचिताः (सप्तमीतत्पुरुषः) तान्। तरला गुटिका येषु ते तान् (बहुव्रीहि)। शङ्खाश्च शुक्तयश्च ताः (द्वन्द्वसमासः)। उद्गताः मयूखाः येषां ते उन्मयूखाः (बहुव्रीहि) तान् | उन्मयूखा तादृशाः प्ररोहा येषां ते उन्मयूखप्ररोहा (बहुव्रीहि) तान्। तोयमेव तोयमात्रम्

(रूपकसमासः) तोयमात्रमवशेषो येषान्ते तोयमात्रावशेषा (बहुव्रीहि)। शष्पाणीव श्यामान (उपमितकर्मचारया)।

**कोशः-** तरलो हारमध्यगः इत्यमरः पिण्डे मणौ महारत्ने गुटिकाबद्धपारदे इति शब्दार्णव मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शखः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम् इत्यमरः। शष्पोः बालतृण धासः इत्यमरः। किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः इत्यमरा।

**प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे**

**हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः।**

**अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्यदर्पा-**
**दित्यागन्तून् रमयति जनौ यत्र बन्धूनमिशः।।३४।।**

**पदच्छेदा-** वत्सराजा + अत्र - वत्सराजोऽत्र। तालदुमवनं+ अभूत् + अत्र – तालदुमवनमभूदत्र। अत्र + उद्भ्रान्तः - अत्रौद्भ्रान्तः। बन्धून् + अभिज्ञः - बन्धूनभिज्ञः।

**अन्वयः**- अत्र वत्सराजः प्रद्योतस्य प्रियदुहितरम् जह्रे अत्र तस्यैव राज्ञः हैमम् तालद्रुमयनम् अभूत् अत्र किल नलगिरिः दर्पात् स्तम्भम् उत्पादच उद्भ्रान्तः यत्र इति अभिज्ञः जनः आगन्तून् बन्धून् रमयति ।

**अन्वयार्थ-** अत्र - उज्जयिन्याम्, वत्सराजः -वत्सदेशाधिपः उदयनः, प्रद्योतस्य - प्रद्योतानिधेयस्य, उज्जयिनीनरेशस्य,

प्रियदुहितरम् - प्रियां पुत्रीम्, वासवदत्ताम्, जह्रे – उपहृतवान्, अत्र – उज्जयिन्याम्, तस्यैव - प्रद्योतस्यैव राज्ञः नरेशस्य, हैमम् - सुवर्णमयम् तालद्रुमवनम् – तालवृक्षकाननम्, अभूत् - आसीत्। अत्र – उज्जयिन्याम्, नलगिरिः - नलगिरिनामको हस्ती, दर्पात् – मदात्, स्तम्भम् - स्थाणुम्, उत्पाठ्य - उद्धृत्य, उद्भ्रान्तः - उद्भ्रमणं चकार, इति - अनेन प्रकारेण, अभिज्ञः - पूर्वोक्तकथाकोविदा, जनः - नरा, आगन्तून् - प्राधुणिकान्, अन्यस्मात् – देशादागतान्, बन्धून् - बान्धवान, रमयति - विनोदयति ।

**भावार्थः-** हे मेघ! उदयन उज्जयिन्यामेव वासवदत्तामपहृतवान्। अत्रैव प्रद्योतस्य राज्ञः सौवर्णतालवृक्षकाननमासीत्, अस्मिन्नेव प्रदेशे नलगिरिनामा उज्जयिनीनरेशगजा मदात् स्थूणमुत्पाटय बभ्राम, एतादृशी कथाः श्रावयित्या कथाज्ञाता जनः देशान्तरादागतानां बान्धवानां मनांसि रमयति ।

**समासः**- वत्सानां राजा वत्सराज (षष्ठीतत्पुरुषा)। प्रिया चासौ दुहिता च ताम् प्रियदुहितरम् (कर्मधारयः)। तालानां द्रुमाः - तालद्रुमाः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेषां वनम् तम् तालद्रुमवनम् (षष्ठीतत्पुरुषः)।

**कोशः-** दर्पोऽवलेपोऽहङ्कारः इत्यमरः। वार्ता सम्भाव्ययोः किल इत्यमरः प्रवीणे निपुणाभि-ज्ञनिष्णातशिक्षिताः इत्यमरः। स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिनां गृहागते इत्यमरः।

**अलङ्कारा** - भाविक

**पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः**

**शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदाद् ।**

**योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः**

**प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कः ।। ३५ ।।**

**पदच्छेदः-** शैलोदग्रा + त्वमिव शैलोदग्रास्त्वमिव ।

**अन्वयः-** यत्र वाहाः पत्रश्यामाः दिनकरहयस्पर्धिनः शैलोदग्राः करिणः प्रभेदात् त्वमिव वृष्टिमन्तः योधाग्रण्य संयुगे प्रतिदशमुखम् तस्थिवांसः चन्द्रहासव्रणाका प्रत्यादिष्टाभरणरुचया ।

**अन्वयार्थः** - यत्र - उज्जयिन्याम, वाहाः - घोटकाः, पत्रश्यामाः - पर्णश्यामा हरितवर्णाः इत्यर्थः। दिनकरहयस्पर्धिनः - सूर्याश्वतुल्या, वर्णेन वेगेन च सूर्याश्वतुल्या इति भावः। शैलोदग्राः – पर्वतेवोच्छ्रिता, करिणः - गजाः, प्रभेदात् – मदसवणात्, त्वमिव -भवत्समाना, मेघेवेत्यर्थः, वृष्टिमन्तः - वर्षणशीलाः सन्तीति शेषा, योधाग्रण्या - सेनानायकार, संयुगे – शुद्धे, प्रतिदशमुखम् – रावणसमक्षम्, तस्थिवांसः - स्थिता,

चन्द्रहासव्रणाका - रावणकरवालक्षतचिनी, प्रत्यादिष्टाऽऽभरणरुचयः - तिरस्कृतभूषणकान्तिवन्तः सन्तीति भावः।

**भावार्थः-** हे मेघ! यत्रत्याः अश्वाः हरितवर्णत्वात् वेगाच्च सूर्यान्वसंघर्षणशीलाः सन्ति पर्वतसमानांच्या गजा मदजलवर्षणात् दृष्टिमन्तः सन्ति श्रेष्ठायोद्वारा रणे रावण प्रतियुद्धयन्तस्तदीयखड्गप्रहारचिह्नः प्रत्याख्याताऽऽमरणकान्तयः सन्ति।

**समासः** - पत्रमिव श्यामाः पत्रश्यामा (कर्मधारयः)। दिनकरस्य हया दिनकरहया (षष्ठीतत्पुरुषः) तैः स्पर्धन्ते

तच्छीला इति दिनकरहयस्पर्धिनः चन्द्रहासस्य व्रणानि चन्द्रहासव्रणानि (षष्ठीतत्पुरुषः) तान्येव अकास्तै चन्द्रहासव्रणाड़कर (रूपकसमासः)। आमरणाना रुचयः आमरणरुचयः (षष्ठीतत्पुरुषः) प्रत्यादिष्टा आमरणरुचयो यस्ते प्रत्यादिष्टाऽभरणरचयः।

**कोशः-** वाजियाह्यार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तया इत्यमरः खड्गे तु निस्त्रिशचन्द्र-हासाऽसिरिष्टया इत्यमः। स्युप्रभारुमुचित्वङ्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः इत्यमरः ।

**जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूप**

**बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारा ।**

**हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथाः**

**लक्ष्मी पश्येल्ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ।।३६ ।।**

**पदच्छेदा-** जालोद्गीर्णैः + उपचितवपुः जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः। भवनशिखिभिः + दत्तनृत्योपहारा – भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारा। कुसुमसुरभिषु + अध्यरोदम् – कुसुमसुरभिष्यध्ववेदम्। पश्येत् + ललितवनितापादरागाङ्कितेषु – पश्येल्ललितवनितापाद- रागाङ्कितेषु । हस्येषु + अस्याः-हमष्वस्या |

**अन्वयः** - जालोद्गीर्णः केशसंस्कारधूपैः उपचितवपुः बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिः दत्तनृत्योपहारा कुसुमसुरभिषु ललितवनितापादरागातिषु हर्म्येषु यस्याः लक्ष्मीम् पश्यन् अध्यखेद नयेथाः ।

**अन्वयार्थः**- जालोद्गीर्णः – वातायननिर्गतः, केशसंस्कारधूपः – कामिनीवेणीसंस्कृतधूपैः, उपचितवपुः -परिपुष्टदेहा, बन्धुप्रीत्या - बान्धवस्नेहेन, भवनशिखिभिः -सदनमयूर, दत्तनृत्योपहारः - प्रदत्तनर्तनोपहार, कुसुमसुरभिषु - पुष्प सौरभेषु, ललितवनितापादरागाङ्कितेषु - सुन्दराङ्गनाचरणलाक्षारुचि चिह्नितेषु, हर्म्येषु -अट्टालिकासु, अस्याः - उज्जयिन्याः, लक्ष्मीम् – शोभाम्, पश्यन् - विलोकयन, अध्यखेदम् - मार्गपरिश्रमम्, नयेथाः - दुरीकुरु ।

**भावार्थः**- हे मेघ! तत्रोज्जयिन्यां वातायनमार्गनिर्गतः कामिनीकचवासनार्थीः गन्ध द्रव्यधूपैः परिपुष्टशरीरा भ्रातृस्नेहन सदनमयूरेण नृत्यद्वारा कृतातिथ्य (त्वम्) पुष्पपरिमलेषु सुन्दरललनाचरणालक्त- चिह्नितेषु भवनेषु उज्जयिन्याः शोमामवलोकयन् मार्गगमन – जन्यपरिश्रममपनय।

**समास** - जालेभ्या उद्गीर्णा तैः (षष्ठीतत्पुरुषः) | केशानां संस्कार केशसंस्कारः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य धूपस्तै

(षष्ठीतत्पुरुषः)। बन्धोः प्रीतिः तया बन्धुप्रीत्या (षष्ठीतत्पुरुषः)। उपचितं वपुर्यस्य स उपचितवपु (बहुव्रीहि)। भवने शिखिन भवनशिखिनः तैः (सप्तमीतत्पुरुषः)। नृत्यमेवोपहारः नृत्योपहास (रूपकसमासा) दत्ता नृत्योपहार यस्मै सत् (बहुव्रीहि)। कुसुमैः सुरभिषु कुसुमसुरभिषु (तृतीया- तत्पुरुषः)। ललिताश्च ताः वनिताः ललितावनिताः (कर्मधारया), पादयोः रामः पादरागः (सप्तमी- तत्पुरुषः) ललितवनितानां पादराम ललितवनितापादरागः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेन अङ्कितेषु - ललित वनितापादरागाकितेषु (तृतीयातत्पुरुषः) ।

**कोशः**- जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे इति यादवः। निदिग्धोपचिते इत्यमरा उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा इत्यमरः । ललितं त्रिषु सुन्दरम् इति शब्दार्णव अयनं वर्त्म मार्गाच्या इत्यमरः । हर्म्यादि घनिना वासा इत्यमरः ।

**भर्तुः कण्ठच्छविरितिगणैः सादरं वीक्ष्यमाणः**

**पुष्पं यायास्त्रिभुवनगुरोधम चण्डीश्वरस्य ।**

**धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या**

**स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तर्मरुद्भिः ।। ३७ ।।**

**अन्वयः**- भर्तुः कण्ठच्छविः इति गणः सादरं वीक्ष्यमाणः कुवलयरजोगन्धिभिः तोयक्रीडानिरत-युवतिस्नानतिक्त गन्धवत्याः मरुद्भिः धूतोद्यान त्रिभुवनगुरोः चण्डीश्वरस्य पुण्य धाम यायाः ।

**अन्वयार्थः**- भर्तुः - स्वामिनो नीलकण्ठस्य, कण्ठच्छकि - गलशोभा इति अस्मादेतो, गणैः - दूतैः सादरम् - सम्मानपूर्वकम्, वीक्ष्यमाणः - अवलोक्यमानः (सन्), कुवलरजोगन्धिभिः - पद्मपरागसुगन्धितः, तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तः - जलक्रीडातत्परवनिता-ऽवगाहनसुगन्धितः, गन्धवत्याः - एतन्नामिकायाः सरित, मरुद्भिः - वायुनि, धूतोद्यानम् - प्रकम्पिताऽऽरामम्, त्रिभुवनगुरोः – त्रैलोक्यनाथस्य, चण्डीश्वरस्य – भवानीपतेः, पुण्यम् - पवित्रम्, धाम - स्थानम्, महाकालमिति भावः, यायाः - गच्छेः।

**भावार्थः**- हे मेघ! शिवस्य गलशोभामिव त्वां प्रथमाः सादरमवलोकविष्यन्ति त्वञ्चोज्जयिन्यां पद्मपरिमलसुगन्धितः जलक्रीडाऽऽसक्तकामिनीस्नान (चन्दनादिभिः) सुरमित गनावल्या नद्याः वायुभिः कम्पिताऽऽरामं भवानीभर्तुः महाकालेश्वरस्य पवित्रे धाम गच्छ।

**समासः**- कण्ठस्येव छविर्यस्य स कण्ठच्छविः (बहुव्रीहि)। कुवलयानां रजा कुवलयरज (षष्ठीतत्पुरुषः) तेषां समासः कण्ठस्येव छविर्यस्य स कण्ठच्छविः (बहुव्रीहि) | कुवलयाना रजा कुवलयरजः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेषां गन्धः कुवलयरजोगन्धः (षष्ठीतत्पुरुषः) सः येषामस्तीति तैः कुवलयरजोगन्धिभिः (बहुव्रीहि )। तोये क्रीडा तोयक्रीडा (सप्तमीतत्पुरुषा) तस्यां निरता तोयक्रीडानिरताः, ताश्च युवतयः तोयक्रीडानिरतयुवतयः (कर्मचारयः) तासां स्नानं (षष्ठीतत्पुरुषः) तेन तिक्तास्ता (तृतीयातत्पुरुषा)। कम्पितानि उद्यानानि यस्मिन् तत् कम्पितोद्यानम् (बहुव्रीहि । त्रयाणां भुवनानां समाहारा त्रिभुवनम् (समाहारद्विगः ) तस्य गुरुः तस्य (षष्ठीतत्पुरुषा)।

**कोशः**- कण्ठो गलः इत्यमरः। गणस्तु गणनाया स्याद् गणशे प्रमथे चये इति शब्दार्णका प्रमथाः स्युः पारिषदा इत्यमरः। स्नानीयेऽभिषये स्नानम् इति यादवः कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिताः इति हलायुधाः गृहदेहत्विट् प्रभावाधामान्यथ इत्यमरः ।

**अलङ्कारा - उदात्तम्।**

**अप्यन्यस्मिञ्जलधर ! महाकालमासाद्य काले**

**स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।**

**कुर्वन् सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया**

**मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यते गर्जितानाम्॥३८।।**

**अन्वयः**- हे जलधर! महाकाल अन्यस्मिन् अपि काले आसाद्य ते स्थातव्यम् यावत् भानुः नयनविषयम् अत्येति। श्लाघनीयाम शूलिनः सन्ध्याबलिपटहतां कुर्वन् आमन्द्राणाम् गर्जितानाम् अविकलम् फलम् लप्स्यसे ।

**अन्वयार्थः**- हे जलधर! - हे मेघ, महाकालम् - एतन्नामकज्योतिर्लिङ्गस्थानम्, अन्यस्मिन्नपि -अपरस्मिन्नपि, काले - समये, आसाद्य – प्राप्य, ते - त्वया, स्थातव्यम् - निवसितव्यम्, यावत् - कालम्, भानुः - दिनकरा, नयनविषयम् - दृष्टिगोचरताम्, अत्येति –अतिक्रामति, सूर्यास्तसमयपर्यन्तं त्वया तत्र स्थातव्यम् इति भावः। श्लाघनीयाम् - प्रशंसनीयाम, शूलिनः - महाकालेश्वरस्य, शिवस्येत्यर्थः, सन्ध्यावलिपटहताम् - सायङ्कालिकपूजापटह-भावम्, कुर्वन् - विदधत्, आमन्द्राणाम् - ईषद्गम्भीराणाम्, गर्जितानाम् –स्तनितानाम्, अविकलम् – सम्पूर्णम्, फलम् - पुण्यम्, लप्स्यसे - प्राप्स्यसि।

**भावार्थः**- हे मेघ! सन्ध्यातिरिक्तसमयेऽपि महाकालेश्वरस्य पुण्यं धाम गत्या त्वं सूर्यो यावत्कालपर्यन्तमस्ताचलं न गच्छेत् तावत्कालपर्यन्तं स्थास्यसि। (यतो हि) सायन्तनपूजापटहतां विदधत् ईषद्गम्भीरनादस्त्वं गर्जितानां सम्पूर्ण फलं प्राप्स्यसि समासः धरतीति घरा जलानां घर जलघर (पाठीतत्पुरुषः)। नयनयोः विषयः नयनविषयः (षष्ठीतत्पुरुष) तम्। सन्ध्यायाः

बलिः सध्यावलिः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य पटहा सन्ध्यावलिपटहा (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य भावस्तम् सन्ध्याबलिपटहताम् । विगताः कला यस्मात् तू विकलम् (बहुव्रीहि) न विकलम् अविकलम् (नसमासा) ।

**कोशः-** यावत्तावच्च साकल्येऽवधी मानेऽवधारणे इत्यमरा शिवः शुली महेश्वरः इत्यमरः । बलिः पूजापहारे च इति वैजयन्ती कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे इत्यमर आनक पटहोऽस्त्री स्यात् इत्यमरः स्तनित गर्जित मेघनिर्घोषेरसितादि च इत्यमरः ।

**अलङ्कारा-** काव्यलिङ्गम् ।

**पादन्यासैः क्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः**

**रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।**

**वेश्यास्त्वत्तो नापदसुखान् प्राप्यवर्षाग्रविन्दू**

**नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्।।३९ ।।**

**पदच्छेदा-** क्वणितरशनाः + तंत्र क्वणितरशनास्तत्र

रत्नच्छायाखचितवलिभिः + चामरी – रत्नच्छायाखचितवलिभिश्यामरैः। वेश्या + त्वत्ता -वेश्यास्त्वत्ता।

**अन्वयः-** तत्र पावन्यास क्वणितरशना लीलावधूतैः रत्नच्छायाचितवलिभिः चामरी क्लान्तहस्ताः वेश्या त्वतः

नखपदसुखान् वर्षाग्रबिन्दून् प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् आमोक्ष्यन्ते।

**अन्वयार्थः**- तत्र – सन्ध्याकाले, पादन्यासः –चरणनिक्षेपः, क्वणितरशनाः – मुखरितमेखलाः, लीलावधूतैः - विलाससञ्चलितै, रत्नच्छायाखचितवलिभिः –कङ्कणमणिप्रभाव्याप्तदण्डै, चामरैः - बालव्यजनैः क्लान्तहस्ताः – खिन्नहस्ताः, वेश्या – वाराङ्गनाः, त्वतः - भवतः मेघादिति भावः, नखपदसुखान् - नखक्षतसुखदान, वर्षाग्रवीन्दून् - वृष्टिप्रथमकणान्, प्राप्य - लब्वा, त्वयि - मेघे, मधुकरश्रेणिदीर्घान् - भ्रमरपंक्तीवायतान्, कटाक्षान् - उपागान्, आमोक्ष्यन्ते -परित्यक्ष्यन्ति ।

**भावार्थः** - हे मेघ! सायंकाले चरणविक्षेप मुखरितमेखला सविलासं मणिमयदण्डयुक्तचामर सञ्चालनेन खिन्वहस्ता गणिकाः त्वत्तः नखक्षतशान्तिप्रदान् दृष्टेः प्रथमबिन्दून् लब्या त्वयि भ्रमरपंक्ती-वायतान कटाक्षान परित्यक्ष्यन्ति। कामिनीकटाक्षरूपं शिवस्तुतिफलं सद्य लप्स्यसे इति भावः ।

**समासः**- पादयोः न्यासः- पादन्यासः (षष्ठीतत्पुरुषा) तैः क्वणिता रशना यासां ताः पादन्यासक्वणितरशनाः (बहुव्रीहि)। लीलया अचूत लीलावधूतः (तृतीयातत्पुरुषा)। रत्नानां छाया रत्नच्छाया (षष्ठीतत्पुरुषः) तथा खचिता वलयो येषां तैः - रत्नच्छायाखचितवलिभिः (बहुव्रीहि)। क्लान्ती हस्ती यासां ताः क्लान्तहस्ताः (बहुव्रीहि)। नखानां पदानि नखपदानि

(षष्ठीतत्पुरुषः) तेषु सुखाः तान् नखपदसुखान् (सप्तमीतत्पुरुषः)। अग्राश्च ते बिन्दक अग्रबिन्दक (कर्मचारया) वर्षस्य अग्रबिन्दवः वर्षाग्रबिन्दवः (पष्ठीतत्पुरुषा)। मधुकराणां श्रेणी मधुकर श्रेणी तवदीर्घान् मधुकरश्रेणिदीर्घान् (उपमानानि सामान्यवचनरिति समास)।

**कोशः-** पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांचिवस्तुषु इत्यमरा बलिश्चामरदण्डे च जरा विश्लथचर्मणि इति विश्चा करोपहारयोः पुंसि वलिः इत्यमः सुखहृती सुखे सुखम् इति शब्दार्णकः दीर्घमायतम् इत्यमरः। कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने इत्यमरः। पृषन्ति बिन्दुतृषतः पुमांसो विपुषः स्त्रियाम् इत्यमरः।

**अलङ्कारः** - लुप्तोपमा ।

**पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनाः**

**सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः। नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां**

**शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ।। ४०**

**पदच्छेदः-** पश्चात् + उच्चैः + भुजतरुवनं पश्चादुच्चेर्भुजतरुवनम्। मण्डलेन + अभिलीनः -मण्डलेनाभिलीनाः। पशुपतेः + आर्द्रनागाजिनेच्छाम् पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम्। दृष्टभक्तिः + भवान्या दृष्टभक्तिर्भवान्या ।

**अन्वयः**- पश्चात् नृत्यारम्भे प्रतिनवजपापुष्परक्तम् सान्ध्यम्, तेजः दधाना उच्च भुजतरुवनम् मण्डलेन अभिलीनः भवान्या शान्तोद्वेगस्तिमितनयनम् दृष्टभक्तिः पशुपतेः आर्द्रनागाजिनेच्छाम् हर।

**अन्वयार्थः**- पश्चात् - सायन्तनपूजावसाने, नृत्यारम्भे - ताण्डवोपक्रमे शिवस्योति शेषः, प्रतिनवजपापुष्परक्तम् - नूतनजपाकुसुमारुणम्, सान्ध्यम् – सन्ध्याकालिकम्, तेजः – कान्तिम्, दधानः - धारयन्, उच्चै - उन्नतम्, भुजतरुवनम् – बाहुवृक्षकाननम्, मण्डलेन – वृत्ताकारतया, अभिलीन - अभिव्याप्ता, (सन्) भवान्या - पार्वत्या, शान्तोद्वेगस्तिमितनयनम् –विगतभयस्थिरनेत्रम्, यथास्यात्तथा (त्वम्), दृष्टभक्तिः – अवलोकितानुरागः, पशुपते - महाकालेश्वरस्य, आर्द्रनागाजिनेच्छाम् - क्लिन्नगजचर्माऽऽकांक्षाम, हर - दूरी कुरु, त्वमेव गजवर्मास्थानी कृष्णवर्णत्वेन भवेति भावः।

**भावार्थः**- सायङ्कालिकपूजावसाने ताण्डवारम्भे नवीनजपापुष्पाऽऽरुण्यमिव सायंकालिक प्रकाशं धायरन् उचि बहुरूपे वृक्षवने मण्डलाकारेणाच्छ सन् पार्वत्यां विगतमयस्थिरलोचनेनाव-लोक्यमान, अवलोकितपूज्या- नुरागस्त्वं शिवस्य आर्द्रागजचर्माऽऽ मिलाषमपनय।

**समासः**- पशूनां पतिः पशुपतिः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य नृत्यस्य आरम्भे नृत्यारम्भे (पष्ठीतत्पुरुषः), नव प्रतिगतं -

प्रतिनवं च तत् जपापुष्पम् प्रतिनवजपापुष्पम् (कर्मधारयः) तद्वत् रक्तम् (उपमानकर्मधारयः)। उच्चैर्भुजा एव तरः (रूपकसमासा) भुजतरूणां वनम् उच्चैर्भुजतरुवनम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। शान्त उद्वेगो ययोस्ते शान्तोद्वेगे (बहुव्रीहि) अत एव स्तिमिते नयने यस्मिस्तत् यथा तथा (बहुव्रीहि ) ।

**कोशा-** नाट्यं नृत्यञ्च नर्तने इत्यमरः। प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्या इत्यमरः उद्वेगरत्त्वदिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि इति शब्दार्णव मण्डल परिचौ कोष्ठे देशे द्वादशराशिषु इति मेदिनी स्तिमितोऽचञ्चलादेयः इति मेदिनी आर्द्र क्लिन्न निमित्तं स्तिमितं सम्मुन्नतं मुक्तञ्च इत्यमरः। अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री इत्यमरः ।

**अलङ्कारः** - रूपकम्, लुप्तोपमा, निदर्शना।

**गच्छन्तीनां रमणवसति योषितां तत्र नक्तं**

**रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।**

**सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोव**

**तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मारमभूर्विक्लवास्ताः।। ४१**

**पदच्छेदः-** सूचिभेद्य तमोभिः सूचिभेद्यस्तमोभिः।

**अन्वयः-** तत्र नक्तं रमणवसतिं गच्छन्तीनां योषितां सूचिभेद तमोनिः रुद्धालोके नरपतिपये कनकनिकषस्निग्धया

सौदामन्या उर्वीम् दर्शय तोयोत्सर्गस्तनितमुखर मास्मभूः ता विकलवा ।

**अन्वयार्थः**- तत्र - उज्जयिन्याम्, नक्तम् -निशायाम, रमणवसतिम् – प्रेमीसदनम्, गच्छन्तीनाम् - यान्तीनाम्, योषिताम् - स्त्रीणाम्, अभिसारिकाणा- मित्यभिप्रायाः। सूचिभेद्य - निविडे, तमोभिः - अन्धकार, रुद्धालोके - आवृत्तप्रकाशे, नर□ति□थे - राजमार्गे, कनकनिकषस्निग्धया - सुवर्णशाणरोखातेजसा, सौदामन्या - तडिता, उर्वीम् – □थ्वीम्, दर्शय - आलोकय, तोयोत्सर्गस्तनितमुखः – दृष्टिगर्जनवाचाला, मास्मभू - नो भव, (यतो हि) ताः - प्रियसदनगन्तुमुत्सुका अभिसारिकाः, विक्लवा - विह्वला ।

**भावार्थः**- हे मेघ! उज्जयिन्या रात्री कान्ताभवनं यान्तीनां अभिसारिकाणां निविर्डस्तमोभिः प्रकाशरहिते राजमार्ग स्वर्णशलाकातेजसेव विद्युता मार्गनिदर्शनं कुरु दृष्टिगर्जनेन ता न भेतव्या स्वभावेन ताः विक्लवाः भवन्ति।

**समासः**- रमणाना वसतिः ताम्रमणवसतिम् (षष्ठीतत्□रुषः)। रुद्धः आलोकः यस्मिस्तस्मिन रुद्धालोके (बहुव्रीहि)। नराणां □ति नर□तिः (षष्ठीतत्□रुषः) तस्य □श्ये नर□ति□ये (षष्ठीतत्□रुषः)। सूचिभिः भेयाः (तृतीयातत्□रुषः) तः कनकस्य निकषः कनकनिकष (□ष्ठीतत्□रुषा)। तद्वत् स्निग्धं यस्याः तथा (व्यधिकरण बहुव्रीहि), तोयोत्सर्गश्च स्तनितश्च

तोयोत्सर्गस्तनितम् (द्वन्द्वसमासः) ताभ्यां मुखः (तृतीयातत्पुरुषः)।

**कोशः** - दोषा च नक्तञ्च रजनाविति इत्यमरः। आलोको दर्शनोद्योती इत्यमरा तडित्सौदामिनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि इत्यमरः वसुधीर्वी वसुन्धरा इत्यमरः।

**अलङ्कारा-** लुप्तोपमा, काव्यलिङ्गम् ।

**तां कस्यांचिद्भवनवलभी सुप्तपारावतायां**

**नीत्वा रात्रि चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः**

**दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषं।**

**मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ४२**

**पदच्छेदः-** पुनः अपि पुनरपि वाहयेत् + अध्वशेष वाहयदध्वशेषम्।

**अन्वयः-** चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कला भवान् सुप्तपारावतायाम् कस्यांचित् भवनवलभीताम रात्रिम नीत्वा सूर्ये दृष्टे पुनरपि अध्यशेषम् वाहयेत् सुहृदाम अभ्युपेताऽर्थकृत्याः न मन्दायन्ते खलु।

**अन्वयार्थः-** (हे मेघ) चिरविलसनात् - बहुकालं यावत्स्फुरणात, खिन्नविद्युत्कलत्र – आन्तचञ्चलभायः, भवान् -

मेघा, सुप्तपारावतायाम् - निद्रितकपोतानाम् कस्यांचिद् – अन्यतमायाम्, भवनवलभीताम - हर्म्याच्छादनोपरिभागे, तां रात्रिम् - तां रजनीम्, नीत्वा -व्यतीत्य, सूर्ये – भानौ, दृष्टे - उदिते, पुनरपि - भूयोऽपि, अध्वशेषम् - मार्गावशेषम्, वाहयेत् – प्राप्नुयात्, सुहृदाम् –मित्राणाम्, अभ्युपेतार्थकृत्याः - अंगीकृतक्रिया (जनाः), न – खलु, मन्दायन्ते - नव मन्दाः भवन्ति ।

**भावार्थः**- बहुकालं यावत् स्फुरणात् विश्वचञ्चलभार्यः त्वं सुप्तपारावत् कस्मिंश्चिद् भवनस्योपरिभागे तो रात्रिमतिवाहह्य सूर्योदये सति पुनः मार्गावशेषं वाहयेः। यतो हि मित्राणामडगीकृतकर्तव्याः जनाः न मन्दायन्ते।

**समास**- चिरं विलसन तस्मात् (सुप्सुपेतिसमासः) खिन्नं विद्युदेव कलत्रे यस्य सः खिन्नविद्युत्कलत्र (बहुव्रीहि)। सुप्ताः पारावताः यस्यां सा सुप्तपारावता (बहुव्रीहि) तस्याम् भवनस्य वलभी भवनवलभी (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्याम्। अध्वना शेषम् अध्यशेषम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। अभ्युपेता अर्थस्य कृत्या यस्ते अभ्युपेतार्थकृत्या (बहुव्रीहि ।

कोशः कलत्रं श्रेणिभार्ययो इत्यमर पारावतः कलरव कपोतोऽथ इत्यमरा आच्छादन्तु वलमी छादने वक्रदारूणि इत्यमरः । आच्छादन स्याइलमी गृहाणाम् इति हलायुधः कृत्याः क्रिया देवतयोः कार्ये स्त्री कुपिते त्रिषु इति यादव।

**अलङ्कारः**- एकदेशविवर्तिरूपक, अर्थान्तरन्यास।

**तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां**

**शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।**

**प्रालेयास्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः**
**प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥४३**

**अन्वयः** – तस्मिन् काले प्रणयिभिः खण्डितानाम् योषिताम् नयनसलिलम् शान्तिम् नेयम् । अतः भानोः वर्त्म आशु त्यज सः अपि नलिन्याः कमलवदनात् प्रालेयासम् हर्तुम् प्रत्यावृत्तः त्वयि कररुधि अनल्पाभ्यसूयः स्यात्।

**अन्वयार्थः**- तस्मिन् - पूर्वोक्ते, काले - समये, सूर्योदयसमय इत्यर्थः, प्रणयिमिः – रमणैः, खण्डितानाम् -नायिकाविशेषाणाम्, नयनसलिलम् - नेत्राम्बु अश्रुरित्यर्थः, शान्तिम् - प्रशमनम्, नेयम् - नेतव्यम्। अतः भानोः -दिनकरस्य, वर्त्म - पन्थानम्, आशु - शीघ्रम्, त्यज – मुञ्च, सः – सूर्यः, अपि नलिन्याः - पद्मिन्याः, कमलवदनात् - पद्ममुखात्, प्रालेयास्त्रम् - नीहारविन्दुम्, हर्तुम् – दूरीकर्तुम्, प्रत्यावृत्तः (सन्) त्वयि - मे▯, कररुधि - किरणावरो▯ सति, अनल्पाभ्यसूयः – प्रकामेयः, स्यात् -भवेत् ।

**भावार्थः-** हे मेघ! सूर्योदयकाले वल्लमै खण्डिताना कामिनीनां नेत्राश्रु शमनीयं भवत्यताः भानुपर्थ त्वरितं मुज्य यतो हि सूर्योऽपि नलिन्या पद्मरूपान्मुखान्मिहिकारूपमश्रु निवारयितुं प्रत्यागतः (भवति) तस्मिन् काले त्वयि तदीयकरावरोधके सति सः त्वां प्रत्यधिकेष्यं भवेत्।

**समासः-** नयनयोः सलिलं नयनसलिलम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। कमलमेव वदनम् कमलवदनम् (रूपककर्मधारयः) तस्मात् । न अल्पा अनल्पा (नसमासः) अनल्या अभ्यसूया यस्य स अनल्पाभ्यसूयः (बहुव्रीहि ) ।

**कोशः-** अयनं वर्त्म मार्गाऽध्य इत्यमरः सलिलं कमलं जलम् इत्यमरः। तृणेऽम्बुजे नलं वा तु राझि नाले तु न स्त्रियाम् इति शब्दार्णवः प्रालेय मिहिकाचार्या इत्यमरः। असकोण कचे पुंसि क्लीयमश्रुणि शोणिते इति मेदिनी। वलिहस्तांशवः कराः इत्यमरा।

**अलङ्काराः-** काव्यलिङ्गम्, समासोक्ति, श्लेषम्। **गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने**

**छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम्।**
**तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्यान्**

**मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ।। ४४ ।।**

**पदच्छेदः** - सरितः + चेतसि + इव सरितश्चेतसीव। तस्मात् + अस्याः – तस्मादस्याः। कुमुदविशदानि + अर्हसि - कुमुदविशदान्यर्हसि ।

**अन्वयः**- गम्भीराया सरिता चेतसि इव प्रसन्ने पयसि प्रकृतिसुभगः ते याऽऽत्मा अपि प्रवेशम् लप्स्यते । तस्मात् अस्याः कुमुदविशदानि चटुलशफरोदर्तनप्रेक्षितानि त्वम् धैर्यात् मोधीकर्तुम् न अर्हसि ।

**अन्वयार्थः**- हे मेघ! गम्भीरायाः - एतन्नामिकाया, सरितः – नद्याः, चेतसि - मानसे, इव - यथा, प्रसन्ने -स्वच्छे, पयसि - जले, प्रकृतिसुभगः – शाश्वतिकमनोहर, ते – तव, मेघस्येति यावत् छायात्माऽपि प्रतिबिम्यस्वरूपात्माऽपि, प्रवेशम् - निवेशम्, लप्स्यते -प्राप्स्यति। तस्मात् – तत्कारणात्, तस्याः – गम्भीरायाः, कुमुदविशदानि - कैरवोच्च्चलानि, चटुलशफरोद्वर्तन-प्रेक्षितानि - चञ्चलमत्स्योल्लुण्ठनानि, त्वम् - मेघः, धैर्यात् - धीरत्वात्, मोघीकर्तुम् – विफलीकर्तुम्, न अर्हसि - न योग्योऽसि ।

**भावार्थः**- हे मेघ! गम्भीरायाः प्रसन्नहृदय इव स्वच्छे जले प्रतिबिम्बरूपेण प्रविष्टो त्वं गम्भीरया नद्या कयाचिदुदात्तनायिकयेन चञ्चलमत्स्योल्लुण्ठन रूपैरवलोकनै स्वलोकविष्यसे। त्वमपि धैर्यमाश्रित्य तदवलोकनं निष्फली कर्तुम् न समर्थोऽसि ।

**समासः**- प्रकृत्या सुभगः प्रकृतिसुभगाः (ततीयातत्पुरुषः)। छाया चासौ आत्मा च छायात्मा (कर्मचारया)। कुमुदानीव विशदानि कुमुदविशदानि (उपमानकर्मधारयः)। चटुलानि च तानि शफरोदर्तनानि चटुलशफरोदर्तनानि (कर्मधारयः), तान्येव प्रेक्षितानि चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि (रूपकसमासः)

**कोशः**- चित्तंन्तु चेतो हृदयम् इत्यमः। सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे। तुरीयांशे श्रीमति च सुभगा इति शब्दार्णवः । सिते कुमुदे करवे इत्यमरः । त्रिषु स्याच्चदुल शीघ्रम् इति विश्वाः। अलङ्कारः उपमा, रूपकम् ।

**तस्याः किंञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं**

**नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम्**

**ते कथमपि सखे! लम्बमानस्य भावि।**

**प्रस्थानं ज्ञातस्वादो विवृतजघनं को विहातुं समर्थः।। ४५ ।।**

**पदच्छेदः** - किञ्चितु + करघृतं + इव किञ्चित्करघृतमिव । कथं + अपि - कथमपि ।

**अन्वयः**- हे सखे! प्राप्तवानीरशाखम् किञ्चित्करघृतम् इव मुक्तारोपोनितम्बम् नीलम् तस्याः सलिलवसनम् नीत्वा

लम्बमानस्य ते प्रस्थानम् कथमपि भावि ज्ञातस्वादा का विवृतजघनाम् विहातुम् समर्थ।

**अन्वयार्थः**- हे सखे - हे मित्र, प्राप्तवानीरशाखम् - लब्धवेतसशाखम्, किञ्चित्करधृतम् - ईषत् हस्तगृहीतम्. इव - यथा (स्थितम्), मुक्तरोधोनितम्बम् -परित्यक्ततटकटिं, नीलम् – श्यामलम्, तस्याः - गम्भीराया, सलिलवसनम् - जलाम्बरम्, नीत्वा - अपहृत्य, लम्बमानस्य – जलभारावनतस्य, ते – मेघस्य, प्रस्थानम् - प्रयाण कथमपि, केनापिप्रकारेण, भावि - भविष्यति। यतो हि ज्ञातस्वादः – अनुभूतकामिनीसंभोगसुख, कः -पुरुषः, विवृतजघनाम् - प्रदर्शित-कटि-पूर्वभागाम्, विहातुम् - व्यक्तुम् समर्थः योग्यः।

**भावार्थः**- हे मेघ! वेतसशाखाप्राप्ता ईषद्धस्तगृहीतमिव त्यक्ततटरूपनितम्ब कृष्णवर्ण जलरूप-वस्त्रमपनीय तव गम्भीराया नद्या प्रस्थानं कष्टेन भविष्यति! यतो हि अनुभूतकामिनीसंभोगसुख का पुरुष एवं स्यात् या प्रदर्शितजधनां नारीं त्यक्तुम् (अनुपभोक्तुम्) समर्थो भवेत् ।

**समास**- प्राप्ता वानीरशाखा येन तत् प्राप्तवानीरशाखम् (बहुव्रीहि)। करेण धृतम् करपृतम् (तृतीयातत्पुरुष । रोध एवं नितम्बः रोपोनितम्ब (रूपकसमासः) मुक्तः रोधोनितम्बो येन तत् मुक्तिरोपोनितम्बम् (बहुव्रीहि)। सलिलमेव वसन तत् सललिवसनम् (रूपक कर्मधारयः) ज्ञातः स्वादो येन सः

ज्ञातस्वाद (बहुव्रीहि) विवृतं जघनं यस्याः ताम् विवृतजघनाम् (बहुव्रीहि)।

**कोशः**- कूल रोधश्च तीरश्च प्रतीरश्च तट त्रिषु इत्यमरः नितम्बः पश्चिमे भागेऽद्रि कटके कटौ इति यादवः। जघनं स्यात् कटौ पूर्वश्रोणिभागापरांशयोः इति यादवः।

**अलङ्कारः**- उत्प्रेक्षा अर्थान्तरन्यास।

**त्वन्निष्यन्दोच्छवसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः**
**स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः।**

**नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्व गिरिं ते**

**शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्।।४६।।**

**पदच्छेदा**- नीचे वास्यति + उपजिगमिषोः + देवपूर्व नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वम् ।

अन्वयः- त्वन्निष्यन्दोच्छवसितवसुवागन्ध- संपर्करम्यः स्रोतोररनाध्यनितसुभगम् दन्तिभिः पीययानः काननोदुम्बराणाम् परिणमयिता शीतो वायुः देवपूर्वम् गिरिम् उपजिगमिषो ते नीचे वास्यति ।

अन्वयार्थः– (हे मेघ!) त्वन्निष्यन्दोच्छवसित-वसुधागन्धसंपर्करम्य - त्वदवृष्टिवर्धितपृथ्वीगन्ध-संस्पर्थसुरभिः, स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगम् – शुण्डाग्रछिद्र- शब्दसुन्दरम्, यथा

स्यात्तथा, दन्तिभिः – गजैः, पीयमानः – आघायमाणः, काननोदुम्बराणाम् – वन्यहेमदुग्धकानाम्, परिणमयिता – परिपाकविता, शीतः – हिमः, वायुः – पवनः, देवपूर्वम् - "देव शब्दपूर्वकम्, गिरिम् - पर्वतम्, 'देवगिरि पर्वतमित्यर्थः, उपजिगमिषो - वियासो, ते -मेघस्य, नीचैः - शनैः, वास्यति - प्रापयिष्यतीत्यर्थः।

**भावार्थः**- (हे मेघ!) दृष्ट्युपबृंहितावनिसौरभसंपन्नं गजैः शुण्डाग्रछिद्रैः सशब्दमाघ्रायमाणः वन्योदुम्बरफलानां परिणमयिता शीतलः पवनः देवगिरि यियासोस्ते नीचैः वास्यति ।

**समासः**- तव निष्यन्दः त्वन्निष्यन्दः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेन उच्छ्वसिता (तृतीयातत्पुरुषः) त्वनिष्यन्दच्छ्वसिता चासौ वसुधा च त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधा (कर्मधारयः) तस्याः गन्धः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य सम्पर्क (षष्ठीतत्पुरुषा) तेन रम्य - त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्या तृतीया- तत्पुरुषः स्रोतसो रन्ध्राणिस्रोतोरन्ध्राणि (पष्ठीतत्पुरुषः तेषा

ध्वनितम् (षष्ठीतत्पुरुषः) काननेषु उदुम्बराणाम् काननोदुम्बराणाम् (सप्तमीतत्पुरुषः)। देव शब्दा पूर्वी यस्य सः देवपूर्वः (बहुव्रीहि)।

**कोशः**- स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये इत्यमरा दन्तो दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः इत्यमरः उदुम्बरो

जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेम दुग्धका इत्यमर।

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेधीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्योमगङ्गाजलार्द्रैः।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ।। ४७ ।।

**पदच्छेदः** - भवान् + व्योमगङ्गाजलार्द्रैः नवान्थ्योमगङ्गाजलाद्वै। रक्षाहेतो+ नवशशिभृता रक्षाहेतोर्नवशशिभृता। चमूनां + अत्यादित्य चमूनामत्यादित्यम् तत् + हि तद्धि।

**अन्वयः**- तत्र नियतवसितम् स्कन्दम् पुष्पमेघीकृतात्मा भवान् व्योमगङ्गाजलाद्री पुष्पासारी स्नपयतु। तत् हि वासवीनाम् चमूनाम् रक्षाहतो नवशशिभृता हुतदहमुख, सम्भृतम् अत्यादित्यम् तेजाः |

**अन्वयार्थः**- तत्र - देवगिरी, नियतवसितम् – निश्चितनिवासवन्तम्, स्कन्दम् - कार्तिकेयम्, पुष्पमेधीकृतात्मा – कुसुमवर्षकमेघीकृतदेहः, भवान् - मेघः, व्योमगङ्गाजलाद्री – देवनदीतोयक्लिन्नैः, पुष्पसारैः -कुसुमवृष्टिमिः, स्नपयतु - अभिषिञ्चतु। तत् - स्कन्दः, वासवीनाम् - इन्द्रसम्बन्धिनीनाम्,

चमूनाम् – सेनानाम्, रक्षाहेतोः – रक्षणाय, नवशशिभूता - अभिनवह्निमांशुधारिणा, हुतवहमुखे - अग्निवदने, सम्भृतम् - सञ्चितम्, अत्यादित्यम् - दिनकरातिशायि, तेजः - प्रतापः अस्ति, शंकरप्रतिमूर्ति एवाऽस्ति ।

**भावार्थः**- हे मेघ! तत्र देवगिरी पुष्पमेचीकृतविग्रहस्त्वं पुष्पसंपातः कार्तिकेयमभिषिञ्चतु। सः स्कन्दः इन्द्रसम्बन्धिनीनां सैन्यानां रक्षणाय शंकरेण वनिमुखे सञ्चितं तेज एवास्ति, शंकरप्रतिमूर्ति एवास्तीति भावा।

**समासः**- नियता वसतिर्यस्य स नियतवसति (बहुव्रीहि), तम् पुष्पाणां मेघपुष्पमेधा (षष्ठीतत्पुरुषः)। अपुष्पमेधः पुष्पमेधः यथा सम्पयते तथा कृतः पुष्पमेपीकृतः, तथाविध आत्मा यस्य स पुष्पमेधीकृतात्मा (बहुव्रीहि)। व्योम्नि गङ्गा व्योमगङ्गा (सप्तमीतत्पुरुषः तस्याः जलम् (सप्तमीतत्पुरुषः), तेन आर्द्रा व्योमगङ्गाजलार्द्राः (तृतीयातत्पुरुषः) तैः। पुष्पाणाम् आसारी पुष्पासारैः (षष्ठीतत्पुरुषः)। नवश्चासौ शशी नवशशी (कर्मचारया) तं बिभर्ति इति नवशशिभृत् तेन नवशशिभृता (उपपदसमासः)। हुतस्य वहा हुतवहा (षष्ठीतत्पुरुषः) हुतवहस्य मुखे हुतवहमुखे (षष्ठीतत्पुरुषः)। आदित्यमतिक्रान्तमिति अत्यादित्यम् (मयूरव्यंसका)।

**कोशः-** पार्वतीनन्दन स्कन्दना इत्यमरा। धारासम्पात आसार इत्यमरः वासवो वृत्रहा वृषा इत्यमरा ईश्वर शर्व ईशानः पिनाकी शशिशेखरः इत्यमरः ।

**अलङ्कारः रूपकम्, अर्थान्तरन्यासम्।**

**ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी**

**पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।**

**धीतापागं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं**

**पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ।। ४८ ।।**

**पदच्छेदः-** पावके + तं पावकेस्तम् पश्चात् + अद्रिग्रहणगुरुभिः + गर्जितैः + नर्तयेथाः - पश्चादद्रिग्रहणगुरु मिर्गर्जितर्नर्तयेथाः ।

**अन्वयः-** ज्योतिर्लेखावलयि गलितम् यस्य बर्हम् भवानी पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति। हरशशिरुचा धौतापागम् पावकः तम् मयूरम् पश्यत् अद्रिग्रहणगुरुभिः गर्जितै नर्तयेथाः।

**अन्वयार्थः** - ज्योतिर्लेखावलयि - कान्तिराजिमण्डलयुक्तम्, गलितम् - सस्तम्, पतितमिति भाव, बर्हम् – पिच्छम्, भवानी - गौरी, पुत्रप्रेम्णा -सुतस्नेहेन, कुवलयदलप्रापि - नीलकमलपत्रप्राप्यम् यथा स्यात्तथा, कर्णे - कर्णे, करोति – आदधाति, हरशशिरुचा -शिवशशित्विषा, धौतापाङ्गम् -

धवलितनयनप्रान्तम्, □ावके – कार्तिकेयस्य, तम् - वर्णितम्, मयूरम् - बर्हिणम्, □श्चात् - स्कन्दाभिषेकानन्तरम्, अद्रिग्रहणगुरुभिः –देवगिरिप्रविध्वनिवद्विगुणित, गर्जितः – स्तनितेः, नर्तयेथाः - नृत्यङ्कारय ।

**भावार्थः-** हे मेघ! स्कन्दाभिषेचनानन्तरं कान्ति□ङ्क्तिमण्डलान्वित यस्य □िच्छ □ार्वती सुतस्नेहेन नील□द्म□त्रप्रा□ि क्षेत्रे धारयति, यस्या□ागैः शिवशशि-चन्द्रिका घवलितमस्ति। कार्तिकेयस्य तं मयूर देवगिरिप्रतिध्वनिवर्द्धिता गर्जित नर्तयेथाः ।

**समास-** धीतो अ□ाङ्गो यस्य तम् (बहुव्रीहि), □ावकस्य अ□त्य □ुमान् तस्य, अद्र ग्रहण (षष्ठीतत्□ुरुषः) तेन गुरुणि तैः (तृतीयातत्□ुरुषः ।

**कोशः-** अ□ाङ्गो नेत्रयोरन्ती इत्यमरः ।

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लयिताध्वा

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः।

व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानविष्यन्

स्रोतोमूर्त्या भुवि □रिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम्।।४९

**पदच्छेदा-** आराध्य + एन – आराध्यैनम्, सिद्धद्धन्छ + जलकणभयात् + वीणिभिः + मुक्तमार्ग - सिद्धद्धन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः।

**अन्वयः**- एनम् शरवणभवम् देवम् आराध्य वीणिभिः सिद्धद्धन्दै जलकणमयात् मुक्तमार्गः उल्लधिताध्या सुरभितनयाऽऽलम्बजाम् भुवि स्रोतोमूर्त्या परिणताम् रन्तिदेवस्य कीर्तिम् मानयिष्यन् व्यालम्बेथाः।

**अन्वयार्थः**- एनम् - पूर्वोक्तम्, शरवणभवम् – बाणतृणारण्यजातम्, देवम् - सुरम्, कार्तिकेयमिति भावः। आराध्य - सम्पूज्य, वीणिभिः – वीणावद्भिः, सिद्धद्धन्द्वैः – सिद्धयुगलै, जलकणभयात् – तोयबिन्दुभते, मुक्तमार्गः -उज्झिताध्या, (सन्) उल्लधिताध्वा – निस्तृतपथः, सुरमितनयाऽऽलम्भजाम् - गवालम्भनजाताम्, भुवि - अवनी, स्रोतोमूर्त्या - नदीरूपेण, परिणताम् - परिवर्तिताम्, रन्तिदेवस्य - एतन्नामकस्य दशपुरनरेशस्य, कीर्तिम् -यशः, 'चर्मण्यती' नाम्नी नदीमित्यर्थः, मानयिष्यन् – सत्कुर्वन्, व्यालम्बयेथाः - अवतरे।

**भावार्थ-** हे मेघ! पूर्ववर्णित भगवन्तं कार्तिकेय संपूज्य वीणावद्भिः सिद्धमिथुनः तोयपतनभयात् परित्यक्तपथः अतिक्रान्ताध्वा (त्वम्) दशपुरनरेशस्य यशामूर्ति गवालम्भनोद्भवां भुमी नदीरूपेण परिणतां चर्मण्वती सत्कुर्वन् नीच अवतः ।

**समासः-** शरवणे भयो यस्य तम शरवणभवम् (व्यधिकरण)। जलस्य कणा जलकणाः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेभ्यः भयात् जलकणभयात् (षष्ठीतत्पुरुषः)। त्यक्तः मार्गो यस्य सः त्यक्तमार्गः (बहुव्रीहि)। उल्लधितोऽध्या येन सा उल्लघताच्या (बहुव्रीहि)। सुरभे तनया सुरभिततनयाः (षष्ठीतत्पुरुषः) तासाम आलम्भनम् सुरभितनयालम्भनम् (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मात् जातामु सुरमितनयालम्भजाम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। स्रोतसः मूर्तिः स्रोतोमूर्तिः (षष्ठीतत्पुरुषः) तथा। कोशः - शरो बाणे बाणतृणे इति शब्दार्णवः। शरजन्मा षडाननः इत्यमरा। अयनं वर्त्ममार्गाध्य इत्यमरा। सुरभिर्गवि च स्त्रियाम इत्यमरः ।

**अलङ्कार-** अतिशयोक्ति

**त्वय्यादातुं जलमवनते शागिणो वर्णचौरे**

**तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम्।**

**प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-**

**रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ।।५०**

**पदच्छेदा-** त्वयि + आदातुं – त्वय्यादातुम्। जलं + अवनते – जलमयनते। दृष्टी: + एक - दृष्टीरेकम्।

**अन्वयाः –** शागिणः वर्णचौरो त्वयि जलम् आदातुम् अवनते पृथुमपि दूरभावात् तनुम् तस्याः सिन्धोः प्रवाहम्

गगनगतयः दृष्टी आवर्ज्य एकम् स्थूलमध्येन्द्रनीलम् भवः मुक्तागुणम् इव नूनम् प्रेक्षिष्यन्ते।

**अन्वयार्थः**- शागिण – श्रीकृष्णस्य, वर्णचौरे -कान्तिचौरे, समानवर्णक इति भावः। त्वयि - मेघे, जलम् –तोयम्, आदातुम् – ग्रहीतुम्, अवनत - लम्बिते सति। पृथुमपि – स्थूलमपि, दूरभावात् – विप्रकृष्टत्वात्, तनुम् – सूक्ष्ममियाभासमानम्, तस्याः - पूर्वकथिताया, सिन्धोः -एतन्नामिकायाः नद्या, प्रवाहम् - वेगम्, गगनगतयः -खेचरा, "सिद्धादयः इत्यथे, दृष्टीः - नेत्राणि, आवज्य -संनियम्य, एकम् - एकयष्टिकम, स्थूलमध्येन्द्रनीलम् - पृथुमध्यमणीभूतेन्द्रनीलम्, भुवः - पृथिव्याः, मुक्तागुणम् – मौक्तिकहारम्, इव – यथा, नूनम् – अवश्यम्, प्रेक्षिष्यन्ते - अवलोकविष्यन्ति ।

**भावार्थः**- हे मेघ! कृष्णसमानवर्णके त्वयि तोयाऽऽदातुमवनते सति गगनचारिणा सिद्धादयः विशालमपि विप्रकृष्टत्वात् सिन्धोः तनुमिव प्रतीयमानं प्रवाहम, एकयष्टिकामिन्द्रनीलमणियुक्तां पृथिव्याः मालामिव त्या दृष्टीः नियम्य प्रेक्षिष्यन्ते।

**समासः** - गगने गतिर्येषान्ते गगनगतयः (बहुव्रीहि)। मध्यश्चासौ इन्द्रनीला मध्येन्द्रनीला (कर्मचारयः) स्थूला मध्येन्द्रनीलो यस्य तम् स्थूलमध्येन्द्रनीलम् (बहुव्रीहि ) मुक्तायाः

गुणम् मुक्तागुणम् (षष्ठीतत्पुरुषः) वर्णस्य चीरा वर्णचौरा तस्मिन् (षष्ठीतत्पुरुषः)।

**कोशः-** चापः शाङ्गमुरारेस्तु इत्यमरः । विशङ्कट पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् इत्यगः स्तोकाल्पक्षुल्लका सूक्ष्म क्ष्लक्ष्ण दर्भ कृशं तनु इत्यमरा।

**अलङ्कारः-** निदर्शना, उत्प्रेक्षा

**तामुत्तीर्य व्रज परिचितभूलताविभ्रमाणां**

**पक्षमोत्क्षेपादुपरिविसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।**

**कुन्दक्षेपानुगमधुकर श्रीमुषामात्मविम्बं**

**पात्रीकुर्वन्दपुरवधूने कौतूहरानाम् ।। ५१ ।।**

**पदच्छेदः-** तां + उत्तीर्य - तामुत्तीर्य ।

**अन्वयः-** ताम् उत्तीर्य आत्मबिम्बम् परिचित भूलताविन्रमाणाम् पक्षमोक्षेपात उपरिविलसत्कृष्ण शारप्रमाणाम् कुन्दक्षेपाऽनुगमधुकरश्रीमुषाम् दशपुरवचू- नेत्रकौतूहलानाम् पात्रीकुर्यन् ब्रज।

**अन्वयार्थ-** (हे मेघ) ताम् – चर्मण्वतीम्, उत्तीर्य –पारड्कृत्वा, आत्मबिम्बम् - स्वस्वरूपम्, परिचितभूलताविभ्रमाणाम् - अवगतभ्रूवल्लीविलासानाम्, पक्ष्मोत्क्षेपात् – नेत्रलोनोन्नमनात्,

उपरि विलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् – ऊर्ध्यभागविराजितनील-शबलकान्तीनाम्, कुन्दक्षेपाऽनुगमधुकरश्रीमुषाम् – माध्यपुष्पेतस्ततः गमनानुगत्तमरं शोभापहारिणाम्, दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् - रन्तिदेवनगरी-वनिताक्षिकौतूहलानाम्, पात्रीकुर्वन् - भाजनीकुर्वन्, व्रज –गच्छ।

**भावार्थः**- हे मेघ! त्वं चर्मण्वर्ती नदीमुत्तीर्य स्वात्मबिम्बमवलोकनाय ऊर्ध्यानना भ्रूविलासज्ञानां दशपुरवनितानां नेत्राणां कौतूहलविषयीकुर्वन् गच्छ।

**समासः**- आत्मनः बिम्बम् आत्मबिम्बम् (षष्ठीतत्पुरुषः) भुवः लता इव भूलता (उपमितकर्मधारयः), भूलतानां विभ्रमाः भूलताविभ्रमाः (षष्ठीतत्पुरुषः) परिचिता भूलताविनमा येषु तानि परिचरितभुलताविभ्रमाणि तेषाम् (बहुव्रीहि)। पक्ष्मणाम् उत्क्षेपः पक्ष्मत्क्षेपः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मात् कृष्णाश्च ताः शाराः कृष्णशाराः (कर्मधारया) उपरिविलसन्त्याः (सुप्सुपेतिसमासः) उपरिविलसन्त्यः कृष्णशाराः प्रभा येषां तानि तेषाम् उपरिविलसत्कृष्णशारप्रमाणाम् (बहुव्रीहि)। दशपुराणि यत्र तत् दशपुरम् (बहुव्रीहि)।

**कोशः**- पदम सूत्रेच सूक्ष्माशे किज्जके नेत्रलोमनि इति विश्वः। कृष्णे नीलासितश्याम कालश्यामलमेचका इत्यमरः। कृष्णरक्तसिताशाराः इति यादवः। माध्यं कुन्दम् इत्यमरः वधूर्जायाप्नुषा स्त्री च इत्यमरः।

**अलङ्कारा - उपमा**

**ब्रह्मावर्त जनपदमथच्छायया गाहमानः**

**क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।**

**राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा**

**धारापातस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि।। ५२।।**

**पदच्छेदः**- जनपदं +अथ – जनपदमथ। शितशरशतैः + यत्र – शितशरशतैर्यत्र। धारापातः + त्वं + इव - धारापातैस्त्वमिव। कमलानि + अभ्यवर्षन् + मुखानि - कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि।

**अन्वयः**- 'अथ ब्रह्मावर्तम् जनपदम् छायया गाहमानः क्षत्रप्रघनपिशुनम् तत् कौरवं क्षेत्रम् भजेथाः। यत्र गाम्डीवधन्या शितशरशतैः राजन्यानाम मुखानि धारापातः कमलानि त्वम् इव अभ्यवर्षत्।

**अन्वयार्थ-** अथ – अनन्तरम्, ब्रह्मावर्तम् - ब्रह्मावर्तनामानम्, जनपदम् – देशम्, छायया -अनातपमण्डलेन, गाहमानः – प्रविशन्, क्षत्रप्रधनपिशुनम् –राजन्वरणसूचकम्, तत् – प्रसिद्धम्, कौरवम् - कुरुसम्बन्धि, क्षेत्रम् - स्थानम्, कुरुक्षेत्रमित्यर्थः। भजेथाः -गच्छे । यत्र कुरुक्षेत्रे, गाण्डीवधन्वा - अर्जुनः । शितशरशतैः – अत्यन्ततीक्ष्णबाणसहस्र, राजन्यानाम् -

नृपानाम्, योद्धानामिति भावा। मुखानि - वदनानि, धारापातैः – आसारै, कमलानि – पद्मानि, त्वम् – मेघ, इव – यथा, अभ्यवर्षत् - अभिमुखं दृष्टवान्, बाणप्रहारी शिरांसि पातयामासेत्यर्थः ।

**भावार्थः**- हे मेघ! पश्चात् छायारूपेण ब्रह्मावर्तनामक देश प्रविश्य कौरवयुद्धसूचककुरुक्षेत्रं गच्छ। यत्र अर्जुना स्वतीक्ष्णबाणसहस्रैः प्रतिभटानां शिरोसि धारासपातः यथा त्वं कमलानि पातयसे तथैव पातयामास।

**समासः**- क्षत्राणां प्रघन क्षत्रप्रघनम् (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य पिशुनम् क्षत्रप्रघनपिशुनम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। शिताश्च ते शराः शितशराः (कर्मधारयः) तेषां शतानि तैः (षष्ठीतत्पुरुषः) शितशरशतैः गाण्डीवं धनुर्यस्य गाण्डीवघन्वा (बहुव्रीहि)। धाराणां पाता धारापाताः (षष्ठीतत्पुरुषा)।

**कोशः**- नीबृज्जनपदो देशः इत्यमरः युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् इत्यमरा। कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवी पुनपुंसको इत्यमरा मूर्धाभिषिक्तो राजन्य इत्यमरा।

**अलङ्कारः** - उपमा।

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाकां

बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लागली याः सिषेये। कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना

मन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः।।५३।।

**पदच्छेदः**- तासां + अभिगमं + अपां तासामभिगममपाम्। सरस्वतीनां + अन्तःशुद्धः + त्वं + अपि – सरस्वतीनामन्तःशुद्धस्त्वमपि।

**अन्वयः**- बन्धुप्रीत्या समरविमुखः लागली अभिमतरसाम् रेवतीलोचनाकाम् हालाम् हित्वा याः सिषेवे हे सौम्य! त्वम् अपि तासाम् सारस्वतीनाम् अपाम् अभिगमम् कृत्वा अन्तःशुद्धः वर्णमात्रेण कृष्णः भविता |

**अन्वयार्थः**- बन्धुप्रीत्या - संबन्धिस्नेहेन, न तु भीरुतया, समरविमुख – युद्धपराङ्मुखा, लागली - बलराम, अभिमतरसाम् - इष्टस्वादाम्, रेवतीलोचनाकाम् -स्वप्रियानयनाङ्किताम्, हालाम् - मदिराम्, हित्वा - त्यक्त्वा, याः – सरस्वत्यापः, सिषेवे – पूर्वकथितानाम्, सारस्वतीनाम् - सरस्वती संबन्धिनीनाम्, अपाम् -तोयानाम्, अभिगमम् - सम्मुखगमनम्, पानमित्यर्थः। कृत्वा - विधाय, अन्तःशुद्धः - निर्मलान्तःकरणाः सन्, वर्णमात्रेण - शारीरिकरूपेणैव, कृष्णः - श्यामा, न तु हृदयेनापि कृष्णा पापी इति भावा। भविता - भविष्यसि ।

**भावार्थः**- हे सौम्य ! बान्धव प्रेम्णा समरपराङ्मुखो हलघर अभीष्टस्वादां स्वप्रियानयनप्रतिबिम्बितां मदिरा त्यक्त्वा या सारस्वती अपः पप त्वमपि तेषां सारस्वतीनाम् अपो पान कृत्वा निर्मलान्तःकरणः सन् रूपेणैव (न तु हृदयेन) श्यामो भविता ।

समासः बन्धूनां प्रीतिः बन्धुप्रीतिः (षष्ठीतत्पुरुषः) तथा समरात् विमुखा समरविमुखः (पञ्चमीतत्पुरुषः । अभिमतो रसो यस्या सा अभिमतरसा (बहुव्रीहि) ताम्। रेवत्या लोचने एव अङ्क यस्या सा रेवतीलोचनाका (बहुव्रीहि ) ताम् ।

**कोश:-** रेवती रमणो रामा इत्यमरः। कलङ्काको लाञ्छनं च इत्यमरः सुरा हलिप्रिमा हाला इत्यमरा तालांको मुसली हली इत्यमरः ।

**तस्मात् गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां**

**जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिम् ।**

**गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहरयेव फेनः**

**शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ।। ५४।।**

**पदच्छेदः-** गच्छे + अनुकनखलं – गच्छेनुकनखलम्। विहस्य + इव – विहस्येव। केशग्रहणं + अकरोत् + इन्दुलग्नोर्मिहस्ता -केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता।

**अन्वयः-** तस्मात् अनुकनखलम् शैलराजाऽवतीर्णाम् सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिम् जह्नोः कन्याम् गच्छ या गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनाम् फेनै विहस्य इव इन्दुलग्नोर्मिहस्ता शम्भो केशग्रहणम् अकरोत् ।

**अन्वयार्थः-** तस्मात् - कुरक्षेत्रात्, अनुकनखलम् – कनखलतीर्थसमीपे, शैलराजाऽवतीर्णाम् - हिमालयनित्सृताम्, सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिम् - सगरपुत्रव्योमगमनारोहण श्रृङ्खलाम् स्वर्गसाधनभूतामिति भावः। जह्नोः – एतन्नामकस्य राज्ञः, कन्याम् - पुत्रीम्, जाह्नवी गगामित्यर्थः। गच्छेः – यायाः, या – जाह्नवी, गोरीवकाभ्रुकुटिरचनाम् - पार्वतीवदनभ्रूमङ्गनिर्मिताम्, फेनैः – डिण्डिर, विहस्य इव - उपहास कृत्वेव, इन्दुलग्नोर्मिहस्ता - चन्द्रसंलग्नविचिकरा (सती), शम्भोः - शंकरस्य, केशग्रहणम् – जटाग्रहणम्, अकरोत् - चकार ।

**भावार्थः** - हे मेघ! कुरुक्षेत्रादग्रे कनखलतीर्थसमीपे सगरपुत्राणां कृते स्वर्गसोपानभूतो जाह्नवीं गच्छ या जाह्नवी (पतिशिरस्थितत्वात्) पार्वतीमुखे उत्पन्ननुकुटिरचनां फेनै उपहास कृत्वेद चन्द्रसंस्पर्शन शिलोर्मिकरा (सती) शिवजटाजूटग्रहणं कृतवती ।

**समासः-** कनखलस्य समीपे अनुकनखलम् (अव्ययीभावः)। सगरस्य तनया सगरतनयाः (षष्ठीतत्पुरुषः), सोपानानां पङ्क्ति - सोपानपङ्क्ति (षष्ठीतत्पुरुषः) स्वर्गस्य सोपानपंक्ति समरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिः (षष्ठीतत्पुरुषः। गीर्या वक्त्रम्- गौरीवक्त्रम् (षष्ठीतत्पुरुषः) मुकुट रचना भ्रुकुटिरचना, गौरीवकामुकुटिरचना (सप्तमीतत्पुरुषः) ताम्। इन्दौ लग्नाः इन्दुलग्नाः (सप्तमीतत्पुरुषा), इन्दुलग्नाः ऊर्मय एव हस्ताः यस्याः

सा इन्दुलग्नोर्मिहस्ता (बहुव्रीहि) ताम्। केशानां ग्रहणम् केशग्रहणम् (षष्ठीतत्पुरुषः) ।

**कोशः**- गङ्गा विष्णुपदी जनुतनया पुरनिम्नगा इत्यमरः। वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमानन लपन मुखम् इत्यमरः।

**अलङ्कार** - उत्प्रेक्षा, रूपकम् ।

**तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्घलम्बी**

**त्वं चेदच्छरफटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।**

**संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसिच्छाययाऽसौ**

**स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ।। ५५ ।।**

**पदच्छेदः**- चेत् + अच्छस्फटिकविशदं -चेदच्छस्फटिकम्। तर्कवेः + तिर्यक् + अम्मः -तर्कयेस्तिर्यगम्भः| छायया + असौ – छाययासौ। स्यात् + अस्थानोपगतयमुनासङ्गमा + इव + अभिरामा -स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवामिरामा।

**अन्वयः**- सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्द्धलम्बी त्वम् अच्छस्फटिकविशदम् तस्याः अम्बा तिर्यक् पातुम् तर्कये चेतु सपदि स्रोतसि संसर्पन्त्यां भवतः छायया असी अस्थानोपगतयमुना सङ्गमा इव अभिरामा स्यात् ।

**अन्वयार्थः**- सुरगज – देवहस्ती, इव – यथा, व्योम्नि – नभसि, पश्चार्द्धलम्बी – पश्चिमभागार्धापनतः, त्वम् - मेघः, अच्छस्फटिकविशदम् – निर्मलस्फटिकघवलम्, तस्याः - गङ्गायाः, अम्भः - तोयम्, तिर्यक् – तिरश्चीन, यथा स्यात्तथा, पातुम् -पानकर्तुम, तर्कये - विचारये, चेत् – तर्हि, सपदि – सहसा, स्रोतसि - प्रवाहे, संसर्पन्त्या - संक्रामन्त्या, भवतः – मेघस्य, छायया - प्रतिबिम्देन, असौ - गद्गा, अस्थानोपगतयमुनासंगमा – प्रयागभिन्नस्थलप्राप्त-कालिन्दीसमागमा, इव – यथा, अभिरामा – मनोहरा, स्यात् - भवेत्।

**भावार्थः**- हे मेघ दिग्गज इवाकाशे पाश्चार्घेण स्थितः पूर्वार्द्धन त्वं यदा गङ्गायाः स्वच्छस्फटिकघवले चिन्तयसे तदा सहसा प्रवाहे त्यच्छाया संयुक्तया गंगा प्रयागेतरस्थाने प्राप्तयमुनासमागममेव मनोहरा भवेत् ।

**समासः**- अपरम् अर्धम् पश्चार्द्धम् (कर्मधारया) पश्चार्द्धन लम्बते तच्छीलः इति पश्चार्द्धलम्बी (उपपदसमासः)। अच्छासी स्फटिक: अच्छस्फटिकः (कर्मचारया) तदिव विशदम् अच्छस्फटिकविशदम् (उपमानकर्मधारयः)। न स्थानम् - अस्थानम् (नसमासः) अस्थाने उपगतः अस्थानोपगतः (सप्तमीतत्पुरुषः) यमुनायाः संगम यमुनासंगम (षष्ठीतत्पुरुषः) अस्थानोपगतः यमुना संगमो यस्याः सा अस्थानोपगतयमुनासंगमा (बहुव्रीहि)।

**कोशः-** प्रसन्ने भल्लुकेऽच्छः इत्यमरः। विशदश्वेतपाण्डुरा इत्यमरः स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति इत्यमः सद्मा सपदि तत्क्षणे इत्यमरः छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातफः इत्यमरः ।

**आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां**

**तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।**

**वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य श्रृङ्गे निषण्णः**

**शोभां शुभत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ।। ५६ ।।**

**पदच्छेदः** - नाभिरना + मृगाणाम् -नाभिरन्यैर्मृगाणाम्। वक्ष्यसि + अध्वश्रमविनयने -वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने ।

**अन्वयः** - आसीनानाम् मृगाणाम् नाभिगन्धै सुरभितशिलम् तस्याः एव प्रभवम् तुषारैः गौरम् अचलम् प्राप्य अध्वश्रमविनयने तस्य श्रृङ्गे निषण्णः (सन्) शुभत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् शोभाम् वक्ष्यसि ।

**अन्वयार्थः-** आसीनानाम् – स्थितानाम्, मृगाणाम् - कुरगाणाम् गन्धमृगाणामिति भावः। नाभिगन्धैः - कस्तूरिकागनी, सुरमितशिलम् – सुगन्धितप्रस्तरम्, तस्याः – गङ्गायाः, एव प्रभवम् - उत्पत्तिस्थलम्, तुषारैः - हिमै, गौरम् - धवलम्, अचलम् – पर्वतम्, प्राप्य - आसाद्य, हिमालयं गत्वेत्यर्थः।

अध्वश्रमविनयने -मार्गपरिश्रमापनोदने, तस्य – हिमालयस्य, श्रृङ्गे - सानौ, निषण्णः - उपविष्टा (सन् त्वम्) शुभत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् – चेतशिववृषभविदारितकर्दमतुल्याम्, शोभाम् – श्रियम्, वक्ष्यसि - धारयिष्यसि ।

**भावार्थः-** हे मेघ! तदनन्तरमुपविष्टानां गन्धमृगाणां कस्तूरिकागन्धा सुरभितप्रस्तरे गङ्गापितरि हिमशुक्ले पर्वते हिमालये मार्गपरिश्रमापनोदनायोप- विष्टस्त्वं शिवस्य श्वेतनन्दिनोत्खातकर्दमशोभो प्राप्स्यसि।

**समासः** - सुरमिता शिला यस्य स सुरमितशिल (बहुव्रीहि) तम्। नाभीनां गन्धा नाभिगन्धा (षष्ठीतत्पुरुषः) तः। अध्यनः श्रमः अध्यश्रमः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य विनयनम् अध्यश्रमविनयनम् (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मिन् अध्वश्रमविनयने। त्रिनयनस्य वृषः– त्रिनयनवृषः (षष्ठीतत्पुरुषः) शुभ्रश्चासौ त्रिनयनवृषः शुभत्रिनयनवृष (कर्मधारयः) शुभत्रिनयनवृषेण उत्खातः शुभत्रिनयनवृषोत्यातः (तृतीयातत्पुरुषः) स चासी पड़क (कर्मधारया) शुभत्रिनयनवृषोत्खातपकेनोपमेयाम् शुभत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् (तृतीयातत्पुरुषः)। त्रीणि नयनानि यस्य स त्रिनयना (बहुव्रीहि)।

**कोशा-** मृगनाभिर्मृगमदा कस्तूरी च इत्यमरः । नाभि प्रधाने कस्तूर्या मदे च क्वचिदीरिता इति विश्वाः अवदाता सितो

गौरा इत्यमरः सुकृतं वृषमे वृषा इत्यमरः शुभमुदीप्तशुक्लयोः इत्यमरा

**अलङ्कारा - उपमा**

**तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा**

**बाधेतोत्कक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ।**

**अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-**

**रापत्रातिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् ।। ५७।।**

**पदच्छेदा-** चेत् + वायौ – चेद्वायौ। अर्हसि + एनं – अर्हस्येनम्। शमयितुं + अलम् - शमयितुमलम्। वारिधारासहस्रैः + आपन्नार्तिप्रशमनफला – वारिधारासहस्रैरापन्नार्तिप्रशमनफला। हि + उत्तमाना -ह्युत्तमानाम्।

**अन्वयः-** वायो सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा उत्काक्षपित चमरीबालभारा दवाग्निः तम् बाघेव चेत् एनम् वारिधारासहस्रैः अलम् शमयितुम् अर्हसि हि उत्तमानाम् सम्पदः आपन्नार्तिप्रशमनफला ।

**अन्वयार्थः-** वायोः - पवने, सरति - वाति सति, सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा – देवदारुप्रकाण्डसंघर्षणोद्भवा, उत्काक्षपितचमरीबालभारा – स्फुल्लिङ्गप्रदगाचमरीकेश- समूह, दवाग्नि - अरण्यवह्नि, तम् - हिमालयम्, बाधेत –पीडयेत्, चेत्

(तर्हि) एनम् - वनिम्, वारिधारासहस्रैः – जलसंपात, अलम् - पर्याप्तं यथास्यात्तथा, शमयितुम् –निर्वापयितुम्, अर्हसि - योग्योऽसि, हि – यतः, उत्तमानाम् - महताम्, सम्पदः - समृद्धयः, आपन्नार्तिप्रशमनफलाः -पीडितपीडानिवारण हेतुका (भवन्ति)।

**भावार्थः-** हे मेघ! वायी सरति यदि देवदासप्रशाखासंघर्षणोत्पन्नः उल्कया चमरीपुच्छकेश- दग्धको दवाग्निः हिमालये पीडयेत् तर्हि त्वं जलधारसहस्र दवाग्निमुपशामय यतो हि महतो समृद्धया पीडितपीडानिवारणहेतुकाः भवन्ति ।

**समासः**- सरलानां स्कन्धाः सरलस्कन्धाः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेषां संघटन सरलस्कन्धसंघटनम् (षष्ठीतत्पुरुषा) सरलस्कन्धसंघटनेन जन्म यस्य सरलस्कन्धसंघटजन्मा (बहुव्रीहि) उल्कामि क्षपिता उल्काक्षपिता (तृतीयातत्पुरुष) चमरीणां बालभारा चमरीबालभारा (षष्ठीतत्पुरुषः) उल्काक्षपिता चमरीबालभाराः येन स उल्काक्षपिताचमरीबालभारा (बहुव्रीहि)। वारीणां धारा वारिधाराः (षष्ठीतत्पुरुषः) वारिधाराणां सहस्रः वारिधारासहस्रैः (षष्ठीतत्पुरुषः)। आपन्नानाम् आत आपनाति (षष्ठीतत्पुरुषा) तस्या प्रशमनम् आपनार्तिप्रशमनम् (षष्ठीतत्पुरुषा) तदेव फलं यासा ता आपन्नार्तिप्रशमनफलाः (बहुव्रीहि ।

**कोशः** - अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरी इत्यमरा उल्का स्यान्निर्गतज्ज्वाला इत्यमरा बने च वनवह्नी च

दवो दाव इतीप्यते इति यादव दवी दावो वनवाह्निः इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

**अलङ्कारः** - अर्थान्तरन्यासा

**ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वागभङ्गाय तस्मिन्**

**मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुभवन्तम् ।**

**तान्कुवीथास्तुमुलकर कावृष्टिपातावकीर्णात्**

**को वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः।।५८**

**पदच्छेदः**- लघर्ययुः + भवन्तम् - लघयेयुर्भवन्तम्। तान् + कुर्वीथा+तुमुल + करकावृष्टिपातावकीर्णात् - तान्कुर्वीधास्तुमुलकरकादृष्टिपातावकीर्णात्।

**अन्वयः**- तस्मिन् संरम्भोत्पतनरभसाः ये शरभाः मुक्ताध्यानम् भवन्तम् सपदि स्वाङ्गमगाय लङ्घयेयु तान् तुमुलकरकावृष्टिपाताऽवकीर्णान् कुर्वीथाः निष्फलारम्भयत्ना के वा परिभवपदम् न स्युः ।

**अन्वयार्थ**- तस्मिन् - हिमालये, संरम्भोत्पतनरमसाः – क्रोधोत्प्लवनवेगशालिनः, ये शरभाः - अष्टापदमृगविशेषा, मुक्ताध्यानम् – परित्यक्तमार्गम्, भवन्तम् – मेघम्, सपदि – सहसा, स्वागभङ्गाय -निजगात्रत्रोटनाय, लंघयेयुः - अतिक्रमणं कुर्युः, तान् - शरमान्, तुमुलकरकावृष्टिपाताऽवकीर्णान् -

भीषणोपलवर्षणविकीर्णान्, कुर्वीथाः - कुरुष्य, निष्फलारम्भयत्नाः – विफलव्यापारसलग्ना, के वा –जन्तवः, परिभवपदम् - तिरस्कारपात्रा, न स्युः - न भवेयुः, सर्वे भवत्येवेति ध्वनिः ।

**भावार्थः-** हे मेघ! क्रोघेणोत्पतनत्वात् वेगशीलाः शरभाः त्यक्तमार्गं भवन्तं यदि निजगात्रविक्षताय अतिक्रमणं कुर्युस्तर्हि त्वमपि करकानां तुमुलवृष्टिभिस्तान् विप्रकीर्णान् कुरुष्व व्यर्थव्यापारसलग्ना के प्राणिनः तिरस्कारभाजनाः न भवन्ति। अर्थात् सर्वेऽपि भवन्त्येवेतिभावः।

**समास-** संरम्मेण उत्पतनम् संरम्भोत्पतनम् (तृतीयातत्पुरुषः) संरम्भोत्पतने रमसा येषान्ते संरम्मोत्पतनरमसा (बहुव्रीहि)। मुक्ता अध्या येन स मुक्तावा (बहुव्रीहि) तम्। अङ्गानां भगः अङ्गभङ्गः (षष्ठीतत्पुरुषः) स्वस्य अङ्गमङ्गः स्वाङ्गमङ्गा (षष्ठीतत्पुरुष) तस्मै। तुमुलाश्च ताः करका तुमुलकरकाः (कर्मधारयः) तासां वृष्टिः तुमुलकरकावृष्टिः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्याः पाताः (षष्ठीतत्पुरुषः) तेन अवकीर्णा तुमुलकरकावृष्टिपाताऽवकीर्णा (तृतीयातत्पुरुषा)

तान्। आरम्भेषु यत्नः आरम्भयत्नः (सप्तमीतत्पुरुषः) निष्फल आरम्भयत्ना येषान्ते निष्फलारम्भयत्नाः (बहुव्रीहि)। परिभवस्य पदम् परिभवपदम् (षष्ठीतत्पुरुषः)।

**कोशा-** रमसो हर्षवेगयोः इति विश्व द्राक्झटित्याजसाह्नाय द्राञ्मक्षु सपदिद्रुते इत्यमरः सद्यः सपदि तदक्षणे इति च तुमुलं

रणसंकुले इत्यमः स्युर्पुनर्वे वेत्यवधारणवाचकाः इत्यमरः। वर्षोपलस्तु करकोकरकाऽपि च दृश्यते इत्यमः, इति रुद्रः ।

**अलड़कारा** - अर्थान्तरन्यास।

**तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौले**

**शश्वत् सिद्धरुपचितवलि भक्तिनम्रः परीयाः ।**

**यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापा**

**कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रदधानाः ।। ५९**

**पदच्छेदा-** चरणन्यास + अर्धेन्दुमैले – चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः, सिद्धः + उपचितबलि -सिरुपचितबलिम्।

**अन्वयः** – तत्र दृषदि व्यक्तम् शश्वत् सिद्धा उपचितबलिम् अर्धेन्दुमौला चरणन्यासम् भक्तिनम्रः परीया यस्मिन् दृष्टे उद्धृतपापा श्रदधाना करणविगमात् ऊर्ध्वम् स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पिष्यन्ते ।

**अन्वयार्थः**- तत्र - हिमालये, दृषदि - प्रस्तरे, व्यक्तम् - स्पष्टम्, शश्वत् – स्थायी, सिद्धैः - गन्धर्व, उपचितबलिम् – विरचितपूजाविधिम्, अर्धेन्दुमौला - इन्दुशेखरस्य शिवस्येत्यर्थ। चरणन्यासम् - पादचिह्नम्, भक्तिनम्र - भवत्यावनतः (सन्), परीयाः - प्रदक्षिणां कुर्याः, यस्मिन् - पदन्यासे, दृष्टे - अवलोकिते, उद्धृतपापा - मुक्तकिल्बिषा, (सन्तः) श्रदधानाः - भक्तः,

करणविगमात् – शरीरत्यागात्, ऊर्ध्वम् – अनन्तरम्, स्थिरगणपदप्राप्तये - स्थायिप्रमथस्थानलब्धये, संकल्पन्ते - समर्था भवन्ति ।

**भावार्थाः-** हे मेघ! तत्र हिमालये कस्मिंश्चित पाषाणे स्पष्ट स्थायि सिद्ध रचितपूजाविधिं शिवस्य चरणचिन भक्तिविनम्रः सन् प्रदक्षिणां कुर्याः। यस्मिन्नवलोकिते भक्ताः निष्कल्मषाः सन्तः शिवप्रमथेषु स्थायिस्थान प्राप्तुं समर्थाः भवन्ति।

**समास-** चरणयो न्यासा चरणन्यासः (षष्ठीतत्पुरुषः) तम् उपचितः बलिर्यस्य तम् उपचितवलिम् (बहुव्रीहि) तस्य। अर्धश्चासौ इन्दुः अर्धन्दुः (कर्मधारया) अर्धेन्दुः मौलो यस्य सा अर्धेन्दुमौलि (बहुव्रीहि) तस्य। उद्धृतानि पापानि येषान्ते उद्धृतपापा (कर्मधारयः)। गणानां पदं गणपदम् (षष्ठीतत्पुरुषः) स्थिरञ्च तत् गणपदम् स्थिरगणपदम् (कर्मधारयः) तस्य प्राप्तिः स्थिरगणपदप्राप्ति (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मै ।

**कोशः-** सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोः इति विश्वा बलि पूजोपहारयोः इति यादवः अधः खण्डे समेऽशके इति विश्वः। करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि इत्यमरः। गणः प्रमथसंख्याद्याः इति वैजयन्ती पापं किल्बिषं कल्मषम् इत्यमरः ।

**शब्दायन्ते मधुरमनिलः कीचका पूर्यमाणाः**

**संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः।**

**निदस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्**

**संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ।। ६० ।।**

**पदच्छेदा** - संसक्ताभिः + त्रिपुरविजयः – संसक्ताभिस्त्रिपुरविजया। निर्बाद+ते – निर्लादस्ते, पशुपतेः + तत्र - पशुपतेस्तत्र ।

**अन्वयः**- अनिलः पूर्यमाणा कीचका मधुरम् शब्दादयन्ते संसक्ताभिः किन्नरीमिः त्रिपुरविजय गीयते कन्दरेषु ते निदः मुरजे ध्वनिः इव स्यात् तत्र पशुपतेः समयः संगीतार्थी भावी ननु ।

**अन्वयार्थः**- (हे मेघ!) अनिलैः – पवनः, पूर्यमाणाः – पूरिता, कीचकाः - वेणुविशेषा, मधुरम् - श्राव्यम्, शब्दायन्ते - स्वनन्ति, संसक्ताभिः - संयुक्ताभिः, किन्नरीभिः – किन्नरकामिनीभिः, त्रिपुरविजयः –त्रिपुरासुरका, गीयते - स्तूयते, कन्दरेषु – गुहासु, ते –मेधस्य, निदः - निर्घोषः, मुरजे - मृदंगे, ध्वनिः – शब्दः, इव – यथा, स्यात् – भवेत्, तत्र - चरणन्याससमीपम्, पशुपतेः - शिवस्य, संगीतार्थः - संगीतवस्तु समग्र सम्पूर्ण, भावी – भविष्यति, ननु - खलु ।

**भावार्थः**- हे मेघ! वायुपूरिताः कीचकाः कर्णप्रिय शब्दं कुर्वन्ति। संयुक्ताः किन्नरवनिताः शिवस्य त्रिपुरविजयं गायन्ति। गुहासु तव निर्घोषः मृदंगे ध्वनिरिव यदि भवेत् तर्हि शंकरस्य संगीतार्थः सम्पूर्णा भविष्यति।

**समासः** - त्रीणि पुराणि यस्य त्रिपुरः (बहुव्रीहि) वा त्रयाणां पुराणां समाहारु त्रिपुरम् (समाहारद्विगुः)। त्रिपुरस्य विजयः- त्रिपुरविजय (षष्ठीतत्पुरुषः) पशूनां पतिः पशुपतिः (षष्ठीतत्पुरुषा) तस्य, संगीतस्य अर्थः संगीतार्थ (षष्ठीतत्पुरुषः) ।

**कोशः**- काचको दैत्यभेदे स्याच्छुष्कवंशे दुमान्तरे इति विश्वा दरी तु कन्दरो वास्त्री इत्यमरः । तौर्यत्रिकं तु संगीत न्यायारम्भे प्रसिद्धके तूर्याणां त्रितये च इति शब्दार्णवः तौर्यन्त्रिकं नृत्यगीतं वाधनाट्यमिदं त्रिषु इत्यमरः। अथोऽभिधेये रैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमराः।

**अलङ्कारा** - पर्याय उपमा

**प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषान्**

**हंसद्वारं भृगुपतियशोवमं यत्क्रौञ्चरन्धम्।**

**तेनोदीची दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी**

**श्यामः पादोवलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः।।६१**

**पदच्छेदः**- प्रालेयाद्रे + उपतटमतिक्रम्य – प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य। तान् + तान् + विशेषान् - तांस्तान्विशेषान्। दिशं + अनुसरे + तिर्यगायामशोभी - दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी।

**अन्वयः**- प्रालेयाः उपतटम् तान् विशेषान् अतिक्रम्य हंसद्वारम् भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् तेन वलिनियमनाऽभ्युद्यतस्य विष्णोः श्यामः पाद इव तिर्यगायामशोभी उदीचीम् दिशम् अनुसरेः ।

**अन्वयार्थ**- (हे मेघ!) प्रालेयाद्रे - हिमालयस्य, उपतटम् - तटस्य समीपे, तान् - तान्, विशेषान् - प्रसिद्धान् पदार्थान्, अतिक्रम्य - उल्लङ्ख्य, हंसद्वारम् -चक्रागद्वारम्, भृगुपतियशोवर्त्म - परशुरामकीर्तिमार्गम्, यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् - यत्क्रौञ्चाख्यविलम्, तेन – विलेन, वलिनियमनाभ्युद्यतस्य – वलिनिबन्धोत्सुकस्य, विष्णोः - वामनस्य, श्यामः - कृष्णा, पादः इव - चरण इव, तिर्यगायामशोभी- तिरञ्चीनदयशोमी (सन् त्वम्), उदीचीम् - उत्तराम्, दिशम् - आशान्, अनुसरेः - अनुगच्छ ।

**भावार्थः**- हे मेघ! हिमालयतटनिकटे दर्शनीयान पदार्थान् दृष्ट्वा हंसद्वारेण परशुरामयशः सूचकेन क्रौञ्याख्यपर्वतविलेन त्वम् वलिनिबन्धनतत्परस्य वामनस्य वाकदीर्घश्यामपाद इव शोभायमाना सन् उत्तरां दिशम् गच्छ।

**समासा** - तटानां समीपम् उपतटम् (अव्ययीभावः)। हंसानां द्वारम् हसद्वारम् (षष्ठीतत्पुरुषा)। भृगुणा पति भृगुपतिः (षष्ठीतत्पुरुषः) भृगुपतेः यशः भृगुपतियशः (षष्ठीतत्पुरुषः) भृगुपतियशसः वर्त्म भृगुपतियशोवर्त्म (षष्ठीतत्पुरुषः) कोज्यस्य रन्ध्रम् फोञ्चरन्ध्रम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। वले नियमनम्

वलिनियमनम् (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मिन् अभ्युद्यता - वलिनियमनाभ्युद्यतः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य तिर्यक चासौ आयामः तिर्यगायामः (कर्मधारयः) शोभते तच्छील इति तिर्यगायामशोभी।

**कोशः**- प्रालेय मिहिका चाथ इत्यमरः। विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि इति शब्दार्णका दैर्ध्यमायाम आनाहः इत्यमरः ।

**अलङ्कारः** - रूपकम् उपमा ।

**गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः**

**कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।**

**श्रृङ्गाच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं राशीभूतः प्रतदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः ।। ६२।।**

**पदच्छेदः**- च + ऊर्ध्वं - चोर्ध्वम्। त्रिदशवनितादर्पणस्य + अतिथि –त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः। त्र्यम्बकस्य + अट्टहास - त्र्यम्बकस्याट्टहासः ।

**अन्वया-** ऊर्ध्वं च गत्वा दशमुखमजोच्छ्वासित प्रस्थसन्धेः त्रिदशवनितादर्पणस्य कैलासस्य अतिथिः स्याः। यह कुमुदविशदैः श्रृगोच्छ्रायः खं वितत्य प्रतिदिनम् राशीभूता त्र्यम्बकस्य इव स्थिताः।

**अन्वयार्थ-** (हे मेघ!) ऊर्ध्वं च - उपरि च, गत्वा –प्राप्य, दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धे - रावणबाह्वा- लिङ्गितसानुसो, त्रिदशवनितादर्पणस्य – देवललनामुकुरस्य, कैलासस्य – शिवादे, अतिथिः -आगन्तुका, स्याः - भयेः। यः - कैलासः, कुमुदविशदः - श्वेतपद्मधवला, श्रृङ्गोच्छ्रायः – शिखरोनत्यैः, खम - नभः, वितत्यः - व्याप्य, प्रतिदिनम - दिने दिने, राशीभूतः -पुञ्जीभूतः, त्र्यम्बकस्य - शङ्करस्य, अट्टहास इव -अतिहास इव, स्थितः विद्यमानो वर्तते इति भावः ।

**भावार्थः**- (हे मेघ!) कौञ्चबिलान्निर्मात्य ऊर्ध्वं च गत्वा, रावणबाहूद्वारप्रस्थित सन्के देवललनामुकुरभूतस्य

कैलासस्य आगन्तुको मवेः यः कैलासः श्वेतपद्मवदुज्ज्वलः श्रृगोच्चैराकाशमभिव्याप्य पुजीभूतः शिवस्य अट्टहास इव वर्तमानोऽस्ति ।

**समासः**- दशमुखानि यस्य सा दशमुख (बहुव्रीहि), दशमुखरय भुजाः दशमुखभुजा (षष्ठीतत्पुरुषः) तै उच्छ्वासिता दशमुखमुजोच्छ्वासिताः (तृतीयातत्पुरुषः) प्रस्थसन्धयो यस्य सः दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धि (बहुव्रीहि) तस्य तिस्रो दशाः येषान्ते त्रिदशाः (बहुव्रीहि) तेषां वनिताः त्रिदशवनिताः (षष्ठीतत्पुरुषः) तासां दर्पण - त्रिदशवनितादर्पण (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य श्रृङ्गाणाम उच्छ्रायः श्रृगोच्छ्राय (षष्ठीतत्पुरुषः) कुमुदानीव

विशदा कुमुदविशदा (उपमानकर्मधारया) तैः दिने दिने इति प्रतिदिनम् (अव्ययीभावः) । त्रीणि अम्बकानि यस्य सः त्रयम्बक (बहुव्रीहि त्रयाणाम् (लोकानाम्) अम्बका (पिता) त्रयम्बका (षष्ठीतत्पुरुषः) चीन (वेदान्) अम्बते (उच्चार्यते) इति त्र्यम्बा त्र्यम्ब एव त्र्यम्बकः स्वार्थे कन् (द्वितियातत्पुरुषः । यादवा विशदश्वेतपाण्डुरा इत्यमरः। उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धमित्राञ्जनाभे।

**कोशः**- अमरा निर्जरादेवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः इत्यमरः। विरूपाक्षस्त्रिलोचनः इत्यमरः। अट्टायतिशयक्षोभी इति।

**अलङ्कारा** - उपमा, उत्प्रेक्षा

**उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे**

**सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।**

**शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-**

**मसंन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ६३॥**

**पदच्छेदा**- शोभां + अद्रेः – शोभामद्रेः। भवित्रीम् + असंन्यस्ते – भवित्रीमसंन्यस्ते। वाससि + इव – वाससीव।

**अन्वयः**- स्निग्धभिन्नाऽञ्जनाऽऽभे त्वयि तटगते सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य अद्रे मेचके वाससि असंन्यस्ते सति हलभृत इव स्तिमितनयनप्रेक्षणीयाम शोभाम् भवित्रीम् उत्पश्यामि ।

**अन्वयार्थः**- स्निग्धभिन्नाऽञ्जनाऽऽभे - चिक्कणमर्दितकज्जलकान्ती, त्वयि - मेघे, तटगते -सानुगते, (सति) सद्यः - तत्क्षणम् कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य – हस्तिदन्तवच्छुत्रस्य, तस्य – पूर्वोक्तस्य, अद्रे - पर्वतस्य, कैलासस्येतिभावा। मेचके -श्यामे, वाससि – वस्त्रे, असंन्यस्ते - अपरित्यक्ते, स्कन्धस्थापित इत्यर्थः। इव – बलरामस्येव, स्तिमितनयनप्रेक्षणीयाम् - निश्चलनयनदर्शनीयाम्, भवित्रीम् - भाविनीम्, शोभाम् – श्रियम्, उत्पश्यामि -तर्कयामि।

**भावार्थः**- आर्य मेघ! चिक्कणमर्दितकज्जलशोभे त्वयि कैलाससमीपगते सति तत्क्षणकृत्तहस्तिदन्तवच्छुक्लस्य तस्य कैलासपर्वतस्य श्यामवसनन्यस्तस्कन्धस्य बलरामस्य निश्चलनयनदर्शनीयां शोमां तर्कवामि।

**समासः** - स्निग्धं च तद्भिन्नम् स्निग्धभिन्नम् (कर्मधारयः) स्निग्धभिन्नञ्च तदञ्जनम् स्निग्धभिन्नाञ्जनम् (कर्मधारयः) तस्येव आभा यस्य स स्निग्धभिनाज्जनाऽभा (बहुव्रीहि) तस्मिन् तटंगता तटगता (द्वितीया तत्पुरुषः) तस्मिन्।

द्वौ रदौ यस्य स द्विरदा (बहुव्रीहि द्विरदस्य दशनः द्विरददशन (पाठीतत्पुरुषा) सद्या कृत्तः सद्यः कृतः (सुप्सुपेतिसमासः) सद्या कृत्तश्चासौ द्विरददशनः सद्या कृतद्विरददशनः (कर्मधारयः) तस्याच्छेदः (षष्ठीतत्पुरुषा) तदिव गौरा - सद्या कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरः (उपमानकर्मधारयः) तस्य स्तिमिते च ते नयने स्तिमितनयने (कर्मधारया) ताभ्यां प्रेक्षणीयाम् स्तिमितनयनप्रेक्षणीयाम् (तृतीयातत्पुरुषः) ।

**कोशः**- चिक्कण मसूण स्निग्धम इत्यमरः सद्यः सपदि तत्क्षणे इत्यमरा रदना दशना दन्ताः इत्यमरः कृष्णे नीलासितश्यामकालस्यामलमेचकाः इत्यमरः स्कन्धोभुजशिरोसोऽस्त्री इत्यमरा।

**अलङ्कारा - उपमा**

**हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता**

**क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी**

**भङ्गी भक्त्या विरचितवपुःस्तम्भितान्तर्जलीघ**

**सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ।। ६४।।**

**पदच्छेदः**- विचरेत् + पादचारेण - विचरेत्पादचारेण।

**अन्वयः**- तस्मिन् क्रीडाशैले शम्भुना भुजगवलयम् हित्वा दत्तहस्ता गौरी पादचारेण विचरेत् यदि अग्रयायी स्तम्भिताऽन्तर्जलीघः भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः मणितटाऽरोहणाय सोपानत्वम् कुरु ।

**अन्वयार्थः**- तस्मिन् - पूर्वोक्त, क्रीडाशैले -केलिपर्वते, कैलास इति यावत्। शम्भुना - शिवेन, भुजगवलयम् – अहिङ्कङ्कणम्, हित्वा – परित्यज्य, दत्तहस्ता - कराऊबलम्बा (सती), गौरी - पार्वती, पादचारेण - चरणासंचारण, विचरेत् - चलेत्, यदि - चेत् (तर्हि), अग्रयायी - अग्रेसर, स्तम्भितान्तरजलौघः – अवरुद्धाभ्यन्तरतोयवेगः, भंगीभक्त्या - पर्वरचनया, विरचितवपुः - निर्मितशरीर, (त्वम्) मणितटाऽऽरोहणाय -रत्नतटाऽऽरोहणाय, सोपानत्वम् - श्रृङ्खलाभावम्, कुरुविधेहि - सोपानरूपस्त्वं भव इति भावः।

**भावार्थः**- हे मेघ! तस्मिन् केलीपर्वते कैलासे (भयापनोदनाय) कङ्कणं परित्यज्य शिवेन प्राप्तकरावलम्बा पार्वती यदि पद्भ्यां विहरेत् तर्हि अग्रेसर अवरुद्धान्तर्जलसमूहस्त्वं स्वशरीरेण पर्वरचनां कृत्वा मणितटारोहणाय सोपानरूपो भव ।

**समासः**- क्रीडाया शैलः क्रीडाशैलः (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मिन् भुजग एव वलयम्भुजगवलयम (कर्मधारया ) दत्तः हस्ती यस्य सा दत्तहस्ता (बहुव्रीहि)। जलानाम् ओघा जलौघा (षष्ठीतत्पुरुषः) । अन्तःस्थित जलौघः - अन्तर्जलीघा (मध्यमपदलोपी)

स्तम्भिता अन्तर्जलौघा येन सा स्तम्भितान्तर्जलौघ (बहुव्रीहि)। विरचितं वपुर्येन सा विरचितवपुः (बहुव्रीहि) भङ्गीनां भक्ति मङ्गीभक्तिः (षष्ठीतत्पुरुषः) तथा मणीनां तटम् मणितटम् (षष्ठीतत्पुरुषः) मणितटे आरोहण मणितटारोहणम् (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्मै कोशः आवापका परिहार्य कटकी वलयोऽस्त्रियाम इत्यमरः । निकरव्रातदारसंघात सञ्चयाः इत्यमरः। आरोहणं स्यात् सोपानम् इत्यमरा।

**अलंकारा** - रूपकम्

**तत्रावश्यं वलयकुलिशोघट्टनोद्गीर्णतोयं**

**नेष्यन्ति त्वां सुरयुक्तयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।**

**ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे! धर्मलब्धस्य न स्यात्**

**क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैगर्जितर्भावयेस्ताः ।। ६५**

**पदच्छेदः**- तत्र + अवश्यं – तत्रावश्यम्। मोक्षा + तय – मोक्षस्तव। श्रवणपरुषः + गर्जितैः + भावयेः + ता - श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्माययेस्ताः ।

**अन्वयः** - तत्र अवश्यम् सुरयुवतय वलयकुलिशोघट्टनोद्गीर्णतोयम् त्वाम् यन्त्रधारागृहत्वम् नेष्यन्ति। हे सखी धर्मलब्धस्य तव ताभ्या मोक्षः न स्यात क्रीडालोला ता ताः श्रवणपरुष भाययः ।

**अन्वयार्थः** - (हे मेघ!) तत्र - कैलासे, अवश्यम् –नूनम्, सुरयुवतयः - देवललना, वलयकुलिशोघट्टनोद्गीर्णं तोयम् – कङ्कणकोटिताटनोत्सृष्टजलम्, त्वाम् – मेघम्, यन्त्रधारागृहत्वम् - कृत्रिमधारागेहत्वम्, नेष्यन्ति -प्रापयिष्यन्ति। हे सखे! - हे मित्र!, धर्मलब्धस्व –आतपप्राप्तस्य, तव – मेघस्य, ताभ्यः – देवयुवतिभ्या, मोक्षः - मुक्ति, न स्यात् - न भवेत् (चेत्), 'तर्हि' क्रीडालोलाः - केलिचपला, ताः – सुरयुवतीः, श्रवणपरुषः - कर्णकटुभिः, गर्जितैः - स्तनिता, भावये - त्रासये।

**भावार्थः-** हे मेघ! कैलासे सुरयुवतयः कङ्कणप्रहारैरुत्सृष्टजलं त्वां कृत्रिमजलधारागृहत्वं नूनं विद्यास्यन्ति। हे सखे! यदि ते ताभ्यो देवललनाभ्यो मुक्तिर्न स्यात् तर्हि त्वं कर्णकठोरैगर्जनस्ताः त्रासयः ।

**समासः-** वलयाना कुलिशानि वलयकुलिशानि (षष्ठीतत्पुरुषः) उदगीर्ण तोयं येन सः उदगीर्णतोयः (बहुव्रीहि वलयकुलिशैः उद्घट्टनानि वलयकुलिशोघट्टनानि (तृतीयातत्पुरुषः) वलयकुलिशोघट्टनैः उद्गीर्णतोयः वलयकुलिशोघट्टनोद्गीर्णतोयः। सुराणा युवतयः सुरयुवतयः (षष्ठीतत्पुरुषः)। यन्त्रेषु धाराः यन्त्रधाराः (सपत्नीतत्पुरुषः) यन्त्रधाराणां गृहत्वम् यन्त्रधारागृहत्वम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। धर्म लब्धा धर्मलब्धः (सप्तमीतत्पुरुषः) तस्य क्रीडाया लोला - क्रीडालोला (सप्तमीतत्पुरुषः) श्रवणयोः परुषाणि श्रवणपरुषाणि (सप्तमीतत्पुरुषः) ता।

**कोश-** कटको वलयोऽस्त्रियाम् इत्यमरः चलने कम्पनं चलं लोलं चलाचलम् इत्यमरः अथ मित्र सखा सुबत् इत्यमरः निष्ठुरं परुषम् इत्यमरः ।

**हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः**

**कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमरावतस्य ।**

**धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वात**

**नानाचेष्टर्जलद ! ललितर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ।। ६६**

**पदच्छेदः-** मानसस्य + आददाना – मानसस्याददानः। क्षणमुखपटप्रीति + ऐरावतस्य -क्षणमुखपटप्रीतिमरावतस्य। धुन्वन् + कल्पद्रुमकिसलयानि + अंशुकानि + इव – धुन्चन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव। वातैः + नानाचेष्टैः + जलद – वातैननाचेष्टर्जलद। ललितैः + निर्विशेः + तं - ललितैर्निर्विशेस्तम् ।

**अन्वयः-** हे जलद! हेमाम्भोजप्रसवि मानसस्य सलिलम् आददानः एरावतस्य क्षणमुखपटप्रीतिम् कुर्वन् अंशुकानि इव कल्पद्रुमकिसलयानि वातः घुन्वन् नानाचेष्टः ललितैः तम् नगेन्द्रम् कामम् निर्विशेः ।

**अन्वयार्थः-** हे जलद! - हे मेध!, हेमाम्भोजप्रसवि – स्वर्णपद्मोत्पादकम्, मानसस्य - मानससरोवरस्य सलिलम् - तोयम्,

आददानः - गृहणन् पिबन् इति भावः, ऐरावतस्य - एतन्नामक इन्द्रगजस्य, क्षणमुखपटप्रीतिम् -मुहूर्तवदनवस्त्रानन्दम्, कुर्वन् - विदधत्, अंशुकानि इव -मसृणवस्त्राणीव, कल्पद्रुमकिसलयानि - कल्पवृक्षपल्लवानि, वातः - पवनः, धुन्वन् - कम्पयन्, नानाचेष्टः – अनेककीडितः, ललितः – विलासः, तम् - पूर्वोक्तम, नगेन्द्रम् - पर्वतराजम् कैलासमित्यर्थ, कामम् - पर्याप्तम्, निर्विशेः - उपमुक्ष्य।

**भावार्थः-** हे मेघ! स्वर्णपद्मोत्पत्तिस्थानभूत मानससससरोवरजल पिवन, किञ्चिन्नममुहूर्तं यावत् इन्द्रहस्तिनः ऐरावतस्यानानावगुण्ठनानन्द प्रयच्छन् मसृणवस्त्राणीव कल्पद्रुमपल्लवानि पवनेः कम्पयन अनेकप्रकारे क्रीडित कैलास यथेष्टमुपभुङ्क्ष्य।

**समासः**- हेम्ना अम्भोजानि (षष्ठीतत्पुरुषा) हेमाम्भोजानां प्रसवि यत् तत् हेमाम्भोजप्रसवि (षष्ठीतत्पुरुषः। कल्पद्रुमाणां किसलयानि कल्पद्रुमकिसलयानि (षष्ठीतत्पुरुषः)। नाना चेष्टा येषां येषु वा तैः नानाचेष्टर (बहुव्रीहि)।

**कोशः** - अंशुके वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः इति शब्दार्णक नाभावमेदे स्त्रीनृत्ये ललितं त्रिषु सुन्दरे अस्त्रियां प्रमदागारे क्रीडिते जातिपल्लवे इति शब्दार्णवः । निर्देशो भृतिभोगयोः इत्यमरः । निर्देश उपभोगा इत्यमरा।

**अलङ्कार** - उत्प्रेक्षा

**तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगंगादुकूलां**

**न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन्।**

**यावः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना**
**मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम्।। ६७।।**

**पदच्छेदः-** तस्य + उत्सगे – तस्योत्सङ्गे। पुनः + अलका – पुनरलकाम्। सलिलोद्गार + उच्चैः + विमाना - सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना। मुक्ताजालग्रथित + अलकं - मुक्ताजालग्रथितमलकम् । कामिनी + इव + अभ्रवृन्दम् - कामिनीवाभ्रवृन्दम्।

**अन्वयः-** हे कामचारिन् प्रणयिन इव तस्य उत्सङ्गे स्रस्तगंगादुकूलाम् अलकाम् दृषट्वा त्वं पुनः न ज्ञास्यसे न। उच्चर्विमाना या व काले सलिलोद्गारम् अभ्रवृन्दम् कामिनी मुक्ताजालग्रथितम् अलकमिव वहति।

**अन्वयार्थः** - हे कामचारिन् - हे स्वेच्छाचारिन् !, प्रणयिनः – प्रियतमस्य, इव – यथा, तस्य - कैलासस्य, उत्सङ्गे - क्रोडे, स्रस्तगङ्गादुकूलाम् - च्युतजाह्नवीवस्त्राम्, अलकाम् - कुबेरनगरीम्, प्रियामिवेति शेषः। दृष्ट्वा - विलोक्य, त्वं – मेघः, पुनः – भूयः, न –नहि, ज्ञास्यते - परिचेष्यसे (इति) तु, न - नहि, अर्थात् अवश्य ज्ञास्यसे इति ध्वनिः। उच्चैर्विमाना – उन्नतसप्तभूमि वनवती, या – अलका, वः – युष्माकम्, काले -

समये वर्षतो इत्यर्थः। सलिलोद्गारम् - जलोत्सर्जनम्, अभ्रवृन्दम् - मेघनिचयम्, कामिनी - वनिता, मुक्ताजालग्रथितम् - मौक्तिकप्रचुरैर्गुम्फितम्, अलकमिव - केश□ाशमिव वहति धारयति ।

**भावार्थः-** हे स्वेच्छाचारिन् ! प्रणयिनः इव कैलासस्योत्सङ्गे च्युतगंगावस्त्राम् अलका प्रियतमस्याङ्के अवसस्तक्षौमा प्रेयसीमिव विलोक्य अवश्यं □रिचेष्यसे या सप्तोन्नतभवना अलका वर्षासमये जलवर्षके मेघसमूह क्रोधरहिता रमणी मुक्तासमूहानुस्यूतं केश□ाशमिव धारयति ।

**समासः-** अलका□क्षे गङ्गा दुकूलमिव इति गङ्गादुकूलम् (उ□मितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे)। कामिनी □क्षे गङ्गा इव दुकूलम् (उ□मानानि सामान्यवचनैः) स्रस्तं गङ्गादुकूलं यस्याः सा स्रस्तगङ्गादुकूला (बहुव्रीहि) ताम्। उच्चैः विमानानि यस्याः सा उच्चैर्विमाना (बहुव्रीहि) इत्यलका□क्षे कामिनी□क्षे तु विगतः मानो यस्याः सा विमाना (बहुव्रीहि) अतिशयेन विमाना उच्चर्विमाना (कुगतिप्रादयः)। अभ्राणां वृन्दम् अभ्रवृन्दम् (षष्ठीतत्□ुरुषः)। मुक्तानां जालम् - मुक्ताजालम् (षष्ठीतत्□ुरुषः) सलिलम् उद्गिरतीति सलिलोद्गार (उ□□दसमासः ) तम् ।

**कोशः-** उत्सङ्गोमुक्तसंयोगे सक्थन्यूर्ध्वतलेऽ□ि च, इति मालतीमालायाम्। दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सितांशुके इति शब्दार्णवः। विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि इति यादवः। □ुंश्चल्यां मौक्तिके मुक्ता इति यादवः। अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः।

अलङ्कारः - उपमा, संसृष्टि

## इति पूर्वमेघ

**सहायकग्रन्थाः**

१. संस्कृतसाहित्येतिहासः, आचार्य लोकमणि दाहलः ।

२.केरलीयसंस्कृतसन्देशकाव्यसमीक्षा, एन्. पि. उण्णी ।

३. History of Classical Sanskrit Literature, M. Krishnamacharyar.

४. History of Sanskrit Literature, A. B. Keith.

५. History of Sanskrit Literature, M. Winternitz.

6. संस्कृत साहित्यचरित्रम्, साहित्य अक्कादमी। मेघदूत इन्दुकला व्याख्यानम्, वैद्यनाथ झा शास्त्री ।

7. मेघसन्देशम् (मलयालविवर्तनम्) कुट्टिक्कृष्णमारार्

8. मेघदूतरहस्यम् रामशंकरमिश्रा।

9. मेघदूतम् चन्द्रकलाव्याख्यानम् श्रीशेषराजशर्मा।

10. मेघदूतम् श्री केदारनाथशर्मा, मेघदूतम्, सञ्जीवनी चारित्रवर्द्धिनी, भावबोधिनी- सौदामिनी व्याख्याचतुष्टयोपेतम् ।

# സാരം

1) സ്വന്തംകാര്യത്തിൽ വീഴ്ചവരുത്തിയവനും പത്നി വിയോഗമാകുന്ന ഒരു വർഷത്തെ കുബേരന്റെശാപത്താലും ഐശ്വര്യം നശിച്ചിട്ടുള്ളവനുമായ ഏതോ ഒരു യക്ഷൻ സീതയുടെസ്നാനംകൊണ്ട് പവിത്രമായ ജലാംശത്തോടു കൂടിയതും ഇടതൂർന്ന തണലോടുകൂടിയ വൃക്ഷങ്ങളോടു കൂടിയതുമായ രാമഗിരി എന്നുപേരായ ആശ്രമത്തിൽ വസിച്ചിരുന്നു.

2) രാമഗിരി എന്നു പേരായ ആ പർവ്വതത്തിൽ പ്രിയയാൽ പിരിഞ്ഞിരിക്കുകയാൽസ്വർണ്ണവളകളില്ലാത്ത കൈതണ്ടയോടു കൂടിയവനും കാമുകനുമായ ആ യക്ഷൻ കുറച്ച്മാസങ്ങൾ കഴിച്ചുകൂട്ടവേ ആഷാഢമാസത്തിൽ ഒന്നാമത്തെ ദിവസം പർവ്വതത്തെ ആലിംഗനം ചെയ്യുന്ന ആനയുടെരൂപം പ്രാപിച്ച മേഘത്തെ കാണാൻ ഇടയായി.

3) കുബേരന്റെ അനുചരനായ (യക്ഷൻ) കണ്ണുനീർ ഉള്ളിലൊതുക്കിയവനായിട്ട് ഉത്കണ്ഠകാരണം മേഘത്തിന്റെ മുന്നിൽ വളരേനേരം ആലോചിച്ചു നിന്നു. സുഖിച്ചിരിക്കുന്നവർക്കുപോലും മേഘദർശനം മനസ്സിന് പ്രയാസംഉണ്ടാകുന്നു. പ്രിയതമയെ ഗാഢമായി ആലിംഗനം ചെയ്യാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നവന്റെ അവസ്ഥ പിന്നെ എന്തുപറയാൻ.

4) യക്ഷൻ, ശ്രാവണമാസം ആഗതമായപ്പോൾ പ്രിയതമയുടെ ജീവൻ നിലനിൽക്കണമെന്ന് ആഗ്രഹിക്കുന്നവനായിട്ട്, മേഘത്തോട് നിജവൃത്താന്തമാകുന്ന സന്ദേശം വഹിക്കുവാൻ ആഗ്രഹിച്ചിട്ട് നൃൂതനമായ പാലപ്പൂക്കളെകൊണ്ട് പൂജയെചെയ്തിട്ട് സന്തോഷത്തിന്റെ ആദ്യത്തെ വാക്കായ സ്വാഗതത്തെ പറഞ്ഞു.

5) പുകയും മിന്നലും ജലവും വായുവും കൂടിച്ചേർന്ന മേഘമെവിടെ? ഇന്ദ്രിയാർത്ഥങ്ങൾ ഗ്രഹിക്കുന്ന പ്രാണികൾക്ക് മാത്രം വഹിക്കാൻ കഴിയുന്ന സന്ദേശങ്ങൾ എവിടെ? ഔത്സുക്യം കൊണ്ട് ഇവയൊന്നും പരിഗണിക്കാതെ യക്ഷൻ മേഘത്തോട് യാചിച്ചു. എന്തെന്നാൽ കാമാർത്ഥൻമാരുടെ മനസ്സ് വിവേകശൂന്യം ആയിരിക്കുമല്ലോ?

6) അല്ലയോമേഘമേ, അങ്ങ് ലോകപ്രസിദ്ധമായ പ്രളയമേഘത്തിന്റെ വംശത്തിൽ ജനിച്ചവനും കാമരൂപനായ ഇന്ദ്രന്റെ പ്രധാനപുരുഷനുമാണെന്ന് എനിക്കറിയാം. എന്നിരുന്നാലും വിധി വൈഭല്ല്യത്വംകൊണ്ട് പ്രിയതമയെ പിരിഞ്ഞിരിക്കുന്ന ഞാൻ യാചിക്കുന്നു. (എന്തെന്നാൽ) ഉത്തമൻമാരോടുള്ള യാചന സഫലമായില്ലെങ്കിലും ശ്രേഷ്ഠവും അധമൻമാരോടുള്ള യാചന സഫലമായാലും മിഥ്യവും ആണെന്ന് ഭാവം.

7) അല്ലയോ മേഘമേ, അങ്ങ് ദുഃഖിച്ചിരിക്കുന്നവരുടെ ആശ്രയമാണല്ലോ? അതുകൊണ്ട് കുബേരന്റെ കോപത്താൽ വിയുക്തനായ എന്റെ സന്ദേശം പ്രിയതമയ്ക്കായി നൽകേണ്ടതാണ്. പുറത്ത് ഉദ്യാനത്തോടുകൂടിയതും ശിവന്റെ ശിരസിലുള്ള ചന്ദ്രികയാൽ പ്രകാശിക്കുന്നതുമായ **അളകാ** എന്നു പേരായ യക്ഷേശ്വരൻമാരുടെ വസതിയിലേക്ക ്താങ്കൾ പോകേണ്ടതാണ്.

8) വായുവിന്റെ മാർഗ്ഗത്തിലൂടെ അങ്ങ് സഞ്ചരിക്കുമ്പോൾ പഥികവനിതകൾ വിശ്വാസത്തോടുകൂടി ആശ്വസിച്ചുകൊണ്ട് മുടികെട്ടിയവരായിട്ട് നിന്നെ ദർശിക്കും. വർഷത്തിനായിഅങ്ങ് തയ്യാറാകുമ്പോൾ മറ്റാരുംതന്നെ എന്നെപ്പോലെ അന്യന്റെവൃത്തിയിൽ ഏർപ്പെട്ട് വിരഹിയായ പത്നിയെ ഉപേക്ഷിക്കില്ല.

9) അല്ലയോമേഘമേ, അനുകൂലമായവായു മെല്ലെമെല്ലെതാങ്കളെ യാത്രയ്ക്ക് പ്രേരിപ്പിക്കും. ഇടതുവശത്തുനിന്നും പ്രൗഢവും മധുരവുമായി വേഴാമ്പൽ യാത്രയ്ക്ക് അനുകൂലമായി ശബ്ദിക്കുന്നു. ഇണചേരാനുള്ള പരിചയത്താൽ കൂട്ടത്തോടെ ബലാകപക്ഷികൾ ആകാശത്തിൽ മനോഹരമായികാണുന്ന അങ്ങയെ തീർച്ചയായും ഉപചരിക്കുകയും ചെയ്യും.

10) അല്ലയോമേഘമേ, ദിവസമെണ്ണിജീവിക്കുന്നവളും ഏകപത്നിയും ബന്ധുപ്രിയയുമായ അവളെ മറ്റുമാർഗ്ഗത്തിൽ പോകാതെ അങ്ങ് തീർച്ചയായും കാണേണ്ടതാണ്. ആശയാകുന്ന ബന്ധനത്തോടു കൂടിയതും പ്രണയകാലത്ത് പുഷ്പസദൃശവും വിയോഗത്തിൽ പെട്ടെന്ന് നശിച്ചുപോകുന്നതുമായ അങ്കനമാരുടെ ഹൃദയത്തെ ക്രമത്തിൽ തടയേണ്ടതാണ്.

11) യാതൊരു ഭൂമിയെ കൂണുകൊണ്ട് സമൃദ്ധമാക്കുന്ന അങ്ങയുടെ ശ്രവണസുഭഗമായ ശബ്ദംകൊണ്ട് മാനസത്തിൽനിന്നും താമര ഇതൾ ശേഖരിച്ചുവരുന്ന അരയന്നങ്ങൾ കൈലാസം വരെ അങ്ങേക്ക് കൂട്ടായിരിക്കും.

12) മാനവരാൽ പൂജിക്കപ്പെടുന്ന ശ്രീരാമചന്ദ്രന്റെ ചരണ വിന്യാസങ്ങൾ അടയാളപ്പെടുത്തിയിട്ടുള്ള കൊടുമുടിയോടു കൂടിയതും പ്രിയസുഹൃത്തുമായ ആ (രാമഗിരി) പർവ്വതത്തെ ആലിംഗനം ചെയ്ത് യാത്ര പറഞ്ഞുകൊൾക. ഓരോവർഷകാലം വരുമ്പോളും അങ്ങയുടെ സാമീപ്യത്താൽ വളരെക്കാലത്തെ വിരഹത്തിനുശേഷമുള്ള ചുടുബാഷ്പം പൊഴിച്ചുകൊണ്ട്സ്നേഹം പ്രകടിപ്പിക്കുന്നവനാണല്ലോഎന്ന്.

13) അല്ലയോമേഘമേ, ആദ്യമായി എന്നാൽ അങ്ങേയ്ക്ക് പോകേണ്ടതായ മാർഗത്തെ കേട്ടാലും. അതിനുശേഷം കേൾക്കാൻ ഇമ്പമുള്ള എന്റെസന്ദേശത്തെ കേട്ടാലും. മാർഗത്തിൽഎപ്പോഴെല്ലാം നിനക്ക് ക്ഷീണം തോനുന്നുവോ അപ്പോൾ എല്ലാം പർവ്വതശിഖിരത്തിൽ വിശ്രമിച്ചും അരുവികളിൽ നിന്നും ജലം കുടിച്ചും പോകേണ്ടതാണ്.

14) അല്ലയോ മേഘമേ, പർവ്വതശിഖരം വായുവിനാൽ അടർന്നു വീഴുകയാണോ എന്ന്മുഖമുയർത്തി, സിദ്ധാങ്കനമാർ ആശ്ചര്യത്തോടുകൂടി നോക്കിക്കാണുന്ന ചതുപ്പുനിറഞ്ഞ ആ സ്ഥലത്തു നിന്നും ദിഗ്ഗജങ്ങളുടെ തുമ്പിക്കൈകൊണ്ടുള്ള ഇടപെടലിനെ പരിഹരിച്ചുകൊണ്ട് (അങ്ങ്) വടക്കോട്ടായി ഗമിച്ചുകൊള്ളുക.

15) അല്ലയോമേഘമേ, അനേകം രത്നങ്ങളുടെ ശോഭയോടുകൂടി കാണുന്ന ഇന്ദ്രന്റെ ആ വില്ല് (മഴവില്ല്) മുൻപിലുള്ളമൺകൂനയിൽ നിന്നുംഉദ്ഭവിക്കുന്നു. അതോടൊപ്പം നിന്റെകറുത്ത ശരീരവും കൂടിച്ചേർന്നാൽ നല്ലവണ്ണംശോഭിക്കുന്ന മയിൽപ്പീലിധരിച്ച ഗോപവേഷധാരിയായ കൃഷ്ണന്റെ അത്യധികമായ ശരീരകാന്തി നിനക്ക് വന്നുചേരും.

16) അല്ലയോമേഘമേ, കൃഷിഫലംഅങ്ങയുടെ അധീനതയിൽ ആകയാൽ വിലാസിനികളായ ജനപഥത്തിലെ സ്ത്രീകളുടെ നോട്ടത്തെ നുകർന്നുകൊണ്ട്, കലപ്പകൊണ്ട് ഉഴുതുമറിച്ചിട്ട ഗന്ധത്തോടുകൂടിയ **മാലം** എന്ന കൃഷിഭൂമിയിൽ പെട്ടെന്ന്

പ്രവേശിച്ച്അല്പം പടിഞ്ഞാറ്മാറി മെല്ലെവടക്കു ഭാഗത്തേയ്ക്ക് സഞ്ചരിച്ചുകൊള്ളുക.

17) ആമ്രകൂടമെന്ന പർവ്വത ശ്രേഷ്ഠൻ മഴയാൽ കാട്ടുതീ അണച്ചവനും യാത്രചെയ്ത് ക്ഷീണിച്ചവനുമായ അങ്ങയെ ശിരസ്സിലേറ്റിക്കൊള്ളും. സാധാരണക്കാരൻ പോലും ആശ്രയംകൊണ്ട് സുഹൃത്തായവന്റെ ആദ്യത്തെ അപേക്ഷ ഒരിക്കലും ഉപേക്ഷിക്കാറില്ല. അതുകൊണ്ട്ഉയർന്നു നിൽക്കുന്ന ആമ്രകൂടമെന്ന പർവ്വതശ്രേഷ്ഠന്റെ കാര്യം വീണ്ടും പറയേണ്ടതില്ലല്ലോ?

18) മാമ്പഴങ്ങൾ നിറഞ്ഞുനിൽക്കുന്ന ആ വനപ്രദേശത്തുള്ള പർവ്വതത്തിൽ കറുത്തമുടിയുടെ വർണ്ണത്തോടുകൂടിയവനായ അങ്ങ് ശിഖരം കയറുമ്പോൾ മദ്ധ്യഭാഗം കറുത്തും ശേഷിച്ചഭാഗം വെളുത്തുമുള്ള ഭൂമിയുടെസ്തനമെന്നോണം ദേവദമ്പതിമാർ ദർശിക്കുന്ന അവസ്ഥയെ പ്രാപിക്കും.

19) അല്ലയോമേഘമേ, ആമ്രകൂട പർവ്വതത്തിൽ കാട്ടാളസ്ത്രീകൾ താമസിച്ച വള്ളികുടിലുകളിൽ അല്പനേരം നിന്നിട്ട് മഴപെയ്യാനുള്ള ഉൽസാഹത്തോടുകൂടി അങ്ങ് മാർഗ്ഗം തരണം ചെയ്യുമ്പോൾ പാറക്കെട്ടുകളോടുകൂടിയ വിന്ധ്യാ പർവ്വതത്തിൽ ചിതറിയൊഴുകുന്ന നർമ്മദയെ ആനയുടെ ശരീരത്തിൽ ഭക്തിയുടെ പര്യായമെന്നോണം വരച്ച വിഭൂതിപോലെ കാണാൻ കഴിയും.

20) അല്ലയോ മേഘമേ, പെയ്തൊഴിഞ്ഞതിനുശേഷം കാട്ടാനകളുടെ കടുത്ത മദഗന്ധത്തോടുകൂടിയതും ഞാവൽ പഴങ്ങൾ നിറഞ്ഞുനിൽക്കുന്നതുമായ ആ പ്രദേശത്തുള്ളതുമായ ജലം സ്വീകരിച്ചതിനുശേഷം അങ്ങ് യാത്ര ചെയ്താലും. ഉള്ളിൽ ജലമുള്ള നിന്നെ വായുവിന് താങ്ങിനിർത്താൻ പ്രയാസമായിരിക്കും എന്തെന്നാൽ നിസാരമായത് എന്തും ലോകത്തിൽ ശൂന്യവും ഗൗരവമുള്ളത് പൂർണ്ണതയിലുമാണെന്നു ഭാവം.

21) പകുതിവിടർന്ന കേസരങ്ങളോടുകൂടിയ പച്ചയും ചുവപ്പും നിറത്തോടുകൂടിയ കദമ്പകുസുമം കണ്ടുകൊണ്ടും ചതുപ്പുകൾതോറും പുതുതായി ഉണ്ടായ കൂണുകൾ ഭക്ഷിച്ചുകൊണ്ടും കാടിന്റെസൗരഭ്യത്തെ നുകർന്നുകൊണ്ടും സഞ്ചരിയ്ക്കുന്ന മാനുകൾഅങ്ങയുടെ മാർഗ്ഗത്തെ സൂചിപ്പിക്കും.

22) അല്ലയോമേഘമേ, ജലം കാംക്ഷിച്ചിരിക്കുന്ന വേഴാമ്പലുകളെ കണ്ടുകൊണ്ടും കൂട്ടത്തോടെയുള്ള ബലാകപക്ഷികളെ നിർദ്ദേശിച്ചുകൊണ്ടും ഉള്ള സിദ്ധൻമാർ രതിസമയത്ത് ഇടിയൊച്ചയാൽ പ്രിയതമമാർ ഭയന്ന് ആലിംഗനം ചെയ്യുകയാൽ താങ്കളെ ബഹുമാനിയ്ക്കും.

23) അല്ലയോ സുഹൃത്തേ, എന്റെ ഇഷ്ടത്തിനായി വേഗം പോകുന്നവനാണെങ്കിലും അങ്ങേയ്ക്ക് കുടജകുസുമങ്ങൾ നിറഞ്ഞിരിക്കുന്ന പർവ്വതങ്ങൾ തോറുംകാലതാമസം ഉണ്ടാകുമെന്ന് ഞാൻ വിചാരിക്കുന്നു. (കൂടാതെ) നിറകണ്ണുകളോടുകൂടിയ വെളുത്ത മയിലുകളുടെ സ്വാഗതം കൂടിആയാൽ അങ്ങേയ്ക്ക് എപ്രകാരം പോകാൻ സാധിക്കും.

24) അല്ലയോ മേഘമേ, അങ്ങ് വന്നുചേരുമ്പോൾ പാതിവിടർന്ന കൈതപ്പൂക്കളാൽവെളുത്ത ഉദ്യാനത്തോടു കൂടിയതും കാക്കകൾ കൂടുകൂട്ടുകയാൽ ആകുലമായ ഗ്രാമവൃക്ഷത്തോടു കൂടിയും പഴുത്ത ഞാവൽ പഴത്തോട്ടങ്ങളോടു കൂടിയും കുറച്ചുദിവസമായി അരയന്നങ്ങൾ വസിക്കുന്നതുമായിരിക്കും ആ ദശാർണ്ണാനഗരി.

25) അല്ലയോ മേഘമേ, ദിക്കുകളിൽ പ്രസിദ്ധമായ വിദിശ എന്ന രാജധാനിയിൽ പ്രാപിച്ചാൽപെട്ടെന്നുതന്നെ (നിനക്ക്) കാമുകന്റെ സമ്പൂർണ്ണമായ ഫലവും വന്നുചേരും. അവിടെസ്വാദിഷ്ടവും ഇളകുന്നതുമായ വേത്രവതി നദിയിലെ ജലം പുരികം ചുളിച്ച മുഖത്തോടുകൂടിയവനായിട്ട് തീരപ്രദേശത്തുനിന്നും മനോഹരമായ ഇടിയൊച്ചയോടുകൂടി (നിനക്ക്) കുടിക്കാം.

26) അല്ലയോമേഘമേ, അവിടെ നിനക്ക് വിശ്രമിക്കണമെങ്കിൽ പ്രൗഢങ്ങളായ കടമ്പിൻ പൂക്കൾ നിന്റെ സമ്പർക്കത്താൽ പുളകമണിഞ്ഞു നിൽക്കുന്ന, ഉയരം കുറഞ്ഞവൻ എന്ന ആ പർവ്വതത്തിൽവസിച്ചാലും. അവിടെ വേശ്യാസ്ത്രീകളുടെ രതിപരിമളത്തോടുകൂടിയ ശിലാതലങ്ങൾ നഗരവാസികളുടെ ഉത്കൃഷ്ടമായ യൗവ്വനത്തെ പ്രകടമാക്കും.

27) അല്ലയോമേഘമേ, വിദിശയിൽ വിശ്രമിച്ചതിനുശേഷം വനനദീതീരത്തിലുള്ള ആരാമത്തെ കുറുമൊഴിമുല്ലമൊട്ടു പോലെയുള്ള നൃൂതനമായജലകണത്തെ കൊണ്ട് നനച്ചതിനുശേഷം കവിൾതചത്തിലെ വിയർപ്പുതുടയ്ക്കയാൽ

ശോഭമങ്ങിയ കർണ്ണോത്പലത്തോടു കൂടിയ പുഷ്പം അറുത്തെടുക്കുന്ന പെൺകിടാങ്ങളുടെ മുഖത്തിന് തണലേകി പരിചരിച്ചതിനു ശേഷം പോയാലും.

28) അല്ലയോമേഘമേ, വടക്കോട്ട് യാത്രചെയ്യുന്ന അങ്ങയുടെ വഴിഅല്പമൊന്ന് വളയുമെങ്കിലും ഉജ്ജയിനിയിലെ ഉന്നതങ്ങളായ മന്ദിരങ്ങൾ ദർശിക്കുന്നതിൽ വൈമുഖ്യമരുത്. അവിടെമിന്നൽ പിണർ പോലെയുള്ള പൗരാങ്കനമാരുടെ നോട്ടത്തെ അങ്ങേയ്ക്ക് ആസ്വദിയ്ക്കുവാൻ കഴിഞ്ഞില്ല എങ്കിൽ തീർച്ചയായുംഅങ്ങ്വഞ്ചിക്കപ്പെട്ടവനാണ്.

29) അല്ലയോ മേഘമേ, മാർഗ്ഗത്തിൽ കൂട്ടത്തോടെ പറക്കുന്ന പക്ഷികൾ അരഞ്ഞാണായിട്ടുള്ളതും ഇളകിഒഴുകുകയാൽ ചുഴിയോടുകൂടിയതും ആയ നിർവിന്ധ്യാ നദിയിൽ ഇറങ്ങിയിട്ട് അവളുടെ രസത്തെ നുകർന്നാലും എന്തെന്നാൽ, സ്ത്രീകൾക്ക് പ്രിയൻമാരോടുള്ള വിഭ്രമമാണല്ലോ ആദ്യത്തെ പ്രണയവചനം.

30) അല്ലയോ മേഘമേ, ഒറ്റക്കെട്ടായ തലമുടിപോലെ അല്പജലത്തോടുകൂടിയതും തീരത്തുള്ളവൃക്ഷങ്ങളിൽനിന്നും പതിച്ച ഇലകളാൽ വിളറിയതുമായ ആ നദി വിരഹാവസ്ഥകഴിഞ്ഞുള്ള നിന്റെസൗഭാഗ്യത്തെ സൂചിപ്പിക്കും. അപ്രകാരത്തിൽവിധിപ്രകാരം ക്രിശത ഉപേക്ഷിക്കുവാൻ യാതൊന്നുചെയ്യണമോഅത്ചെയ്ത്അവളെ ഉപചരിച്ചാലും.

31) ഉദയനന്റെ കഥ അറിയുന്ന ഗ്രാമവൃദ്ധൻമാരൊടുകൂടിയ അവന്തീനഗരത്തിൽ എത്തിയാൽ സ്വർഗത്തിൽ പ്രാപിച്ചവരുടെ ശേഷിച്ച പുണ്യംകൊണ്ട് നിർമ്മിച്ച സ്വർഗ്ഗത്തിന്റെ ദിവഖണ്ഡം പോലെ, മുൻപു പറഞ്ഞപോലെഐശ്വര്യംകൊണ്ട്വിശാലവും സമൃദ്ധവുമായ പുരിയിലേക്ക് പോയാലും.

32) അല്ലയോമേഘമേ, വിശാലമായ പ്രഭാതത്തിൽ വ്യക്തവും മദത്തോടുകൂടിയതുമായ സാരസപക്ഷികളുടെ കൂജനത്തെ വർദ്ധിപ്പിക്കുന്നതും വിരിഞ്ഞ താമരകളുടെ ഗന്ധത്തോടുകൂടിയ ശരീരത്തെ സ്പർശിക്കുന്ന ശിപ്രാനദിയിൽനിന്നും വരുന്ന ഇളംകാറ്റും മധുരമായി സംസാരിക്കുന്ന പ്രിയതമൻ എന്നോണം സ്ത്രീയുടെ സംഭോഗപരിശ്രമത്തെ ഇല്ലാതാക്കുന്നു.

33) അല്ലയോമേഘമേ, ഉജ്ജയിനിയിലെ വിശാലമായ വിപണിയിൽ അലങ്കരിച്ചിട്ടുള്ള വിവധതരത്തിലുള്ള രസങ്ങളെകണ്ടാൽ സാഗരംകേവലംജലമയം മാത്രമായിഅവശേഷിക്കുന്നു.

34) അല്ലയോമേഘമേ, ഉജ്ജയിനിയിൽവത്സരാജാവായഉദയനൻ പ്രദ്യോതന്റെ പ്രിയ പുത്രിയെ അപഹരിച്ചു. അവിടെ പ്രദ്യോതന്റെസ്വർണ്ണവുംതാളവൃക്ഷകാനനവുംഉണ്ടായിരുന്നു. കൂടാതെ നളഗിരിഎന്നു പേരായ ആന മദഭ്രമത്താൽ വലിയതൂണുകളെ പൊക്കി ഭ്രമണംചെയ്തിരുന്നു. ഇപ്രകാരം അനേകം കഥകൾ അറിയുന്നവരായ ജനങ്ങൾ അന്യദേശത്തുനിന്നും വരുന്ന ബന്ധുക്കളെവിനോദിപ്പിക്കുന്നു.

35) അല്ലയോമേഘമേ, ഉജ്ജയിനിയിൽകുതിരകൾ പച്ചനിറത്താലും വേഗത്താലുംസൂര്യന്റെകുതിരകളോട്സംഘർഷണശീലമുള്ളതാകുന്നു. പർവ്വത സമാനമായിഉയർന്ന ആനകൾ മദജലവർഷത്താൽതാങ്കളുടെവൃഷ്ടിയുംഅന്തർഭവിക്കുന്നു (പർവ്വതത്തിൽ നിന്നുള്ളജലവൃഷ്ടിക്കുസമാനമാണെന്നർത്ഥം). ശ്രേഷ്ടമായ യോദ്ധാക്കളാകട്ടെ യുദ്ധഭൂമിയിൽ രാവണന്റെ ചന്ദ്രഹാസമെന്ന ശസ്ത്രപ്രഹരത്താൽ കാന്തി നഷ്ടപ്പെട്ടവരെപോലെ ആക്കിതീർക്കുന്നു (രാമണവീര്യത്തിനു സമാനം എന്നർത്ഥം).

36) അല്ലയോമേഘമേ, ജനൽവഴി പുറത്തുവരുന്ന കേശസംസ്കാരധൂപത്താൽ ശരീരം പോഷിപ്പിച്ചും ബന്ധുസ്നേഹത്താൽ വളർത്തുമയിലുകളുടെ നൃത്തത്തെ ആസ്വദിച്ചുംസൗരഭ്യമാർന്ന കുറിക്കൂട്ടുകളോടു കൂടിയ അങ്കനമാരുടെ പാദത്താൽ ആലേഖനം ചെയ്ത ഉന്നതമായ മന്ദിരങ്ങളോടു കൂടിയതുമായ ഉജ്ജയിനി നഗരത്തിലെ ശോഭയെ കണ്ടുകൊണ്ട് യാത്രാക്ഷീണംഅകറ്റിയാലും.

37) അല്ലയോമേഘമേ, ശിവന്റെ കഴുത്തിലെ കറുപ്പാണോ എന്ന് ശിവഗണങ്ങളാൽ ദർശിക്കപ്പെട്ടും താമരപ്പൂവിന്റെ ഗന്ധത്തോടു കൂടിയ ജലത്തിൽസ്ത്രീകൾ ക്രീഡ നടത്തുകയാൽവന്നുചേരുന്ന ഗന്ധവതി നദിയിലെവായുവിനാൽഇളകുന്ന ആരാമത്തിൽ പ്രവേശിച്ച്ത്രിഭുവന ഗുരുവിന്റെ പുണ്യംസ്വീകരിച്ച് പോയാലും.

38) അല്ലയോമേഘമേ, മഹാകാളക്ഷേത്രത്തിൽ നീ മറ്റേതെങ്കിലും സമയത്താണ് എത്തിയതെങ്കിൽ സൂര്യൻ

അസ്തമിക്കുന്നതുവരെ അവിടെത്തന്നെ നിൽക്കേണ്ടതാണ്. അവിടെശിവന് പ്രശംസനീയമാംവണ്ണം പെരുമ്പറമുഴക്കിയാൽ നിന്റെ ഇടിയൊച്ചയ്ക്ക് സമ്പൂർണ്ണമായ ഫലംവന്നുചേരും.

39) അല്ലയോമേഘമേ, മഹാകാളമന്ദിരത്തിൽസന്ധ്യാസമയത്ത് നൃത്തംചെയ്യുകയാൽ അരഞ്ഞാണ മണികിലുങ്ങിയും വിലാസത്തോടു കൂടിരത്നങ്ങൾ പതിച്ചിട്ടുള്ള ചാമരങ്ങൾ വീശുകയാൽകൈതളർന്ന ദേവദാസിമാർക്ക് നഖക്ഷതം പോലെയുള്ളആദ്യത്തെ ജലകണം നീ വീഴ്ത്തുകയാണെങ്കിൽ വണ്ടിൻനിരപോലുള്ള കടാക്ഷത്താൽഅവർ നിന്നെ അനുഗ്രഹിക്കും.

40) അല്ലയോമേഘമേ, ശിവൻ താണ്ഡവനൃത്തം ആരംഭിക്കുമ്പോൾ ന്യൂതനമായ ചെമ്പരത്തിപ്പൂവിന്റെ രക്തവർണ്ണത്തോടു കൂടിയസന്ധ്യയുടെ തേജസ്സിനെ ധരിക്കുന്നവനായിട്ട്ഉയർന്ന ആ വൃക്ഷാരാമത്തെ വൃത്താകൃതിയിൽ വ്യാപിച്ചാൽ ഭവാനിയാൽ ശാന്തോദ്വേഗമായദൃഷ്ടിയാൽ നിന്റെ ഭക്തിയെദർശിയ്ക്കുംവിധം ശിവന്റെ ആനത്തോലുടുക്കാനുള്ള ആഗ്രഹത്തെ ഇല്ലാതാക്കിയാലും.

41) അല്ലയോമേഘമേ, ഉജ്ജയിനിയിൽ രാത്രികാലങ്ങളിൽ വല്ലഭൻമാരുടെ ഗൃഹങ്ങളിലേയ്ക്കുപോകുന്ന സ്ത്രീകൾക്ക് സൂചിയ്ക്കുപോലും ഭേദിക്കുവാൻ കഴിയാത്ത ഇരുട്ടിനാൽവഴിതടയപ്പെടുന്ന രാജമാർഗ്ഗങ്ങളിൽ സുവർണ്ണ രേഖപോലുള്ളമിന്നൽ പിണറിനാൽ ഭൂമിയെ കാട്ടിക്കൊടുത്താലും. വെള്ളമൊഴുക്കി ഇടിയൊച്ചയുണ്ടാക്കരുതെ അവർ ഭീരുക്കളാണ്.

42) അല്ലയോമേഘമേ, വളരെ നേരംമിന്നുകയാൽ ക്ഷീണിച്ച മിന്നലാകുന്ന പത്നിയോടുകൂടിയവനായ അങ്ങ് മാടപ്രാവുകൾ ഉറങ്ങിയഏതെങ്കിലും ഭവനത്തിൽ രാത്രികഴിച്ചുകൂട്ടിയിട്ട് സൂര്യനുദിച്ചാൽശേഷിച്ച വഴിയെ യാത്രചെയ്യണം. സുഹൃത്തുക്കൾ കർത്തവ്യനിരതരാകുമ്പോൾ ഒരിക്കലും താമസിച്ചുകൂടാഎന്ന്.

43) അല്ലയോമേഘമേ, പ്രഭാതത്തിൽ കാമുകൻമാർ ദുഃഖിതരായസ്ത്രീകളുടെകണ്ണുനീരിനെ ഇല്ലാതാക്കുകയാവാം. അതിനാൽസൂര്യന്റെമാർഗ്ഗത്തെ നീ പെട്ടെന്ന് ഉപേക്ഷിക്കണം. അദ്ദേഹവുംതാമരയുടെമുഖത്തുണ്ടാകുന്നമഞ്ഞുകണമാകുന്ന

കണ്ണുനീരിനെ ഇല്ലാതാക്കുന്നവനാകും. അതുകൊണ്ട്മേഘമേ, നീ സുര്യകിരണത്തെ തടയപ്പെടുകയാണെങ്കിൽഅദ്ദേഹത്തിന് നിന്നോട്ദേഷ്യത്തിന് കാരണമായേക്കാം.

44) അല്ലയോമേഘമേ, ഗംഭീരാനദിയുടെ മനസ്സുപോലെ തെളിഞ്ഞ ജലത്തിൽ മനോഹരമായഅങ്ങയുടെ നിഴലിന് പ്രവേശനം ലഭിക്കും. അതുകൊണ്ട്അവളുടെ ആമ്പൽപ്പൂ പോലെ സ്പഷ്ടവും പ്രസരിപ്പുറ്റകരിമീനുകളാകുന്ന നോട്ടത്തെ അങ്ങേയ്ക്ക് അവഗണിയ്ക്കാൻ ധൈര്യംവരില്ല.

45) തീരമാകുന്ന നിതംബത്തിൽ നിന്നും ആറ്റുവഞ്ചിച്ചില്ലകളാൽ തടയപ്പെട്ടിട്ടുള്ളഅവളുടെകറുത്ത ജലമാകുന്ന വസ്ത്രത്തെ വലിച്ചെടുത്താൽഅല്ലയോമേഘമേ, താങ്കളുടെ യാത്ര വളരെവൈകിയേയ്ക്കുംരുചിയറിഞ്ഞ യാതൊരാളാണ് ജഗനം വെളിവാക്കിയഅവളെ ഉപേക്ഷിച്ചു പോകുക.

46) അല്ലയോമേഘമേ, താങ്കളുടെമഴയേറ്റ് ഭൂമിയുടെഗന്ധം ആസ്വദിയ്ക്കുന്ന ആനകളോടും അപ്രകാരത്തിൽകാട്ടുപഴങ്ങളെ പഴുപ്പിക്കുന്ന തണുത്തകാറ്റ്ദേവഗിരിയ്ക്ക് പോകുന്നവനായ അങ്ങയുടെകീഴെവീശിക്കൊണ്ടിരിയ്ക്കും.

47) അവിടെവസിയ്ക്കുന്ന ഷഢ്മുഖനെ അങ്ങ്ആകാശഗംഗ പ്രവാഹമാകുന്ന പൂക്കളെകൊണ്ട് നനയ്ക്കണം. ശിവൻ ദേവേന്ദ്രന്റെസൈന്യത്തെ രക്ഷിയ്ക്കുവാനായി അഗ്നിയുടെ മുഖത്ത്സംഭരിച്ച ആധിത്യൻമാരിലും ശ്രേഷ്ഠമായ തേജസ്സാണല്ലോ അത്എന്ന്.

48) യാതൊരു തേജോമണ്ഡലത്തോടു കൂടിയമയിൽപ്പീലിയാണോ പുത്രസ്നേഹത്താൽ പാർവ്വതികരിംകൂവളപ്പൂപോലെ ചെവിയിൽ അിഞ്ഞുവോ അപ്രകാരത്തിൽശിവന്റെ ചന്ദ്രക്കലയാൽ (ശോഭിക്കുന്ന) നീണ്ടകണ്ണകളോടുകൂടിയ ആ മയിലിന്റെ പിന്നിലുള്ള പർവ്വതത്തിൽ നിന്നുംഇടിയൊച്ചയുണ്ടാക്കി നീ നൃത്തംചെയ്യിയ്ക്കണം.

49) ഇപ്രകാരംശരവണഭവനായ ദേവനെ ആരാധിച്ച്വീണ ഏന്തിയ സിദ്ധദമ്പതിമാർ വീണയിൽ ജലം വീഴുമെന്ന ഭയത്താൽതരണം ചെയ്തമാർഗ്ഗത്തെ തരണംചെയ്ത്, പശുവിനെ അവലംബിച്ച് ഭൂമിയിൽ നദിയായി പരിണമിച്ച രന്തീദേവന്റെകീർത്തിയെ (ചർമ്മണ്വ നദി) ആധരിപ്പാനായിട്ട്താഴേയ്ക്ക്ഇറങ്ങണം.

50) അല്ലയോമേഘമേ, കൃഷ്ണന്റെ നിറത്തോടുകൂടിയവനായ അങ്ങ് ജലം സ്വീകരിക്കാനായി ലംബിതമാകുമ്പോൾ വലുതാണെങ്കിലും നിന്റെശരീരംദൂരെനിന്ന് ആ സിന്ധുവിന്റെ പ്രവാഹത്തിൽ ആശാശചാരികൾ സൂക്ഷിച്ചുനോക്കിയാൽ മാത്രം കാണുന്ന വിധത്തിൽ ഭൂമിയുടെ മധ്യത്തിലുള്ള ഇന്ദ്രനീലക്കല്ലു പോലെശോഭിക്കുന്നു.

51) അല്ലയോമേഘമേ, ചർമ്മണ്വ നദി കടന്നിട്ട് പുരികക്കളി പരിശീലിച്ചിട്ടുള്ളവയും ഇമമുകളിലേയ്ക്ക് ഉയർത്തികറുപ്പോടു ചേർന്ന വെളുത്ത മുല്ലപ്പൂവാരിയെറിയുന്നതിന്റെകൂടെ പറന്നെത്തുന്ന വണ്ടുകളുടെഅഴകോടുകൂടിയ ദശപുരത്തിലെ പെൺകൊടിമാരുടെകണ്ണിലെകൗതുകഭാവങ്ങൾക്ക്സ്വന്തംശരീരത്ത പാത്രമാക്കിക്കൊണ്ട് യാത്ര തിരിച്ചാലും.

52) അനന്തരം ബ്രഹ്മാവർത്തനമെന്ന ജനപദത്തിൽ നിഴലായിഇറങ്ങി ക്ഷത്രിയർ യുദ്ധം നടത്തിയതിനെ സൂചിപ്പിയ്ക്കുന്ന കുരുക്ഷേത്രത്തിൽചെല്ലുക. അവിടെയാണ് അർജ്ജുനൻ നൂറുകണക്കിന് അമ്പുകളെ രാജാക്കൻമാരുടെ മുഖങ്ങളിൽ, താങ്കൾ ജലധാരകളെതാമരപൂവിലെന്നപോലെവർഷിച്ചത്.

53) ബന്ധുപ്രീതിയാൽ സമരവിമുഖനായ ബലരാമൻ സ്വാധിഷ്ഠമായതും രേവതിയുടെ കണ്ണുകളെ പതിഞ്ഞിട്ടുള്ളതുമായമദ്യത്തെ ഉപേക്ഷിച്ച് യാതൊന്നിനെ സേവിച്ചുവോ അല്ലയോസൗമ്യാ, അങ്ങും ആ സരസ്വതിനദിയുടെ സമീപംചെന്നാൽ ഉള്ളുതെളിഞ്ഞ് നിറംകൊണ്ടുമാത്രം കറുത്തവനായി ഭവിയ്ക്കും.

54) കുരുക്ഷേത്രത്തിൽ നിന്നും കനഖല തീർത്ഥത്തിനു സമീപത്തായിഹിമാലയത്തിൽ നിന്നും ഉദ്ഭവിയ്ക്കുന്നതും സഗരത പുത്രൻമാർക്ക് സ്വർഗ്ഗത്തിലേയ്ക്കുള്ള പാതയായിട്ടുള്ള ഗംഗയിലേയ്ക്ക് പോയാലും. അവളാകട്ടെ പാർവ്വതിയുടെ പുരികംചുളിച്ചുള്ള നോട്ടത്തെ നുരകളാൽ പരിഹസിയ്ക്കാനെന്നോണം ആ ചന്ദ്രക്കലാധരന്റെ ശിരസ്സിൽ പിടിച്ചവളാണ്

55) അല്ലയോമേഘമേ, ദേവഗജം പോലെ തിരശ്ചീനമായ അങ്ങ് സ്പടികം പോലെ സംശുദ്ധമായ ഗംഗാനദിയിൽ കുടിക്കാനായി പ്രവേശിക്കുമ്പോൾ പെട്ടെന്ന ഒഴുക്കിൽവ്യാപിക്കുന്ന അങ്ങയുടെ

നിഴൽകൊണ്ട് ആ ഗംഗാനദി അപ്രതീക്ഷിതമായി വന്നുചേർന്ന യമുനാസയാമം പോലെശോഭിക്കുന്നു.

56) അല്ലയോമേഘമേ, കസ്തൂരിമാനിന്റെ ഗന്ധത്തോടുകൂടിയതും ഗംഗയുടെ പ്രഭവസ്ഥാനവുംമഞ്ഞുകൊണ്ട്വെളുത്തതുമായ ആ ഹിമവാനിൽ ക്ഷീണമകറ്റാനായി നീ ഇരിയ്ക്കുമ്പോൾ മഹേശ്വരന്റെവെളുത്ത കാള കൊമ്പുകൊണ്ട് കുത്തിയെടുത്ത ചെളിപോലെശോഭിക്കും.

57) അല്ലയോമേഘമേ, വായുവിനാൽ പ്രേരിതമായി ധേവതാരു വൃക്ഷങ്ങൾ കൂട്ടിയിടിച്ച് സ്ഫുലിംഗങ്ങൾ ഉണ്ടായി ചമരിമാൻപേടയിലൂടെ കാട്ടുതീയായി ഹിമാലയത്തെ ബാധിയ്ക്കുകയാണെങ്കിൽ മഴപെയ്യിച്ച്അതിനെ ഇല്ലാതാക്കണം. എന്തെന്നാൽ ഉത്തമൻമാരുടെ സമ്പത്ത് ആപത്തിൽപ്പെട്ടവരെ സഹായിയ്ക്കാനാണല്ലോ?

58) അല്ലയോമേഘമേ, ആ ഹിമാലയത്തിൽ ക്രോധം കൊണ്ട് ഉത്സാഹശാലികളായശരഭങ്ങൾ വഴിതാണ്ടി വരുന്ന താങ്കളെസ്വന്തംശരീരത്തിന് ഭംഗംവരുന്നതരത്തിൽ തടസ്സം ചെയ്യുകയാണെങ്കിൽ ശക്തിയായി ആലിപ്പഴം വീഴ്ത്തിയിട്ട് അവയെതടയണം. പ്രയത്നം നിഷ്ഫലമാകുമ്പോൾ ആരാണ് പരഭവത്തെ ഉപേക്ഷിക്കാതിരിക്കുക.

59) അല്ലയോമേഘമേ, അവിടെഹിമാലയത്തിൽ ഉള്ള ശിലകളിൽ സ്പഷ്ടമായികാണുന്നതും സിദ്ധൻമാരാൽ പൂജിക്കുന്നതുമായ ചന്ദ്രക്കലാധരന്റെചരണത്തെ ഭക്തിയോടെവലംവെച്ചാൽ പാപം ഇല്ലാതായി ഭക്തൻമാർ ശരീരത്യാഗത്തിനുശേഷം സ്ഥിരമായ ശിവഗണത്തിന് തുല്ല്യമായ പദവിവന്നു ചേരുമെന്ന് പറയപ്പെടുന്നു.

60) അല്ലയോമേഘമേ, വായുവിനാൽ പ്രേരിതമായമുളകൾ മധുരമായിശബ്ദിയ്ക്കുന്നു, കൂട്ടത്തോടുകൂടി ഗന്ധർവൻമാർ ശിവന്റെ ത്രിപുരവിജയത്തെപാടികൊണ്ടിരിക്കുന്നു. ഗുഹകളിൽ നിന്റെ പ്രൗഢമായ ഇടിയോച്ച കൂടിയായാൽ അവിടെ ശിവന്റെ സംഗീതം സംപൂർണ്ണമാകുന്നു.

61) ഹിമാലയത്തിലെ താഴിവാരത്തിലെ വിശേഷങ്ങൾ എല്ലാംതരണം ചെയ്ത് അഷ്ടയോ മേഘമേ, നീ ഹംസദ്വാരമെന്ന പരശുരാമന്റെ കീർത്തിയ്ക്ക് കാരണമായ ആ മാർഗ്ഗത്തിലൂടെ

മഹാബലിയെ കീഴ്പ്പെടുത്താൻ വരുന്ന വിഷ്ണുവിന്റെകറുത്ത പാദം എന്നോണം തിര്യ്യീനമായി വടക്കോട്ട് സഞ്ചരിച്ചാലും.

62) അല്ലയോമേഘമേ, ക്രൗഞ്ചരന്ധ്രം കടന്ന്മുകളിലേയ്ക്ക് പോയാൽരാവണന്റെ പ്രകരത്താൽ ഞെരിഞ്ഞമർന്ന പാർശ്വഭാഗത്തോടു കൂടിയദേവലോകവനിതകളുടെ ദർപ്പണമായ കൈലാസത്തിന്റെ അതിഥിയാവാം. ആ കൈലാസംവെളുത്ത ആമ്പൽപോലെ ഉയർന്ന കൊടുമുടികളോടുകൂടി ആകാശത്തേയ്ക്ക് വ്യാപിച്ച്ദിവസം തോറുമുള്ള ശിവന്റെ അട്ടഹാസത്തിൽ നിന്നുംഉണ്ടായതാണോ എന്ന വിധത്തിൽസ്ഥിതിചെയ്യുന്നു.

63) അല്ലയോമേഘമേ,അഞ്ജനംപോലെകറുത്ത അങ്ങ് ആ പർവ്വതത്തിന്റെ താഴ്വാരത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്നാൽ പെട്ടെന്ന്മുറിച്ചെടുത്ത ആനക്കൊമ്പുപോലെവെളുത്ത ആ പർവ്വതത്തിൽകറുത്ത വസ്ത്രം ഉപേക്ഷിക്കാത്ത ബലരാമനെ പോലെ നിശ്ചലദൃഷ്ടിയോടുകൂടി കാണേണ്ടതായ അവസ്ഥയെ വന്നുചേരുമെന്ന് ഞാൻ വിചാരിക്കുന്നു.

64) അല്ലയോമേഘമേ, അവിടെ കേളീപർവ്വതത്തിൽ സർപ്പവളയം ഉപേക്ഷിച്ച്ശിവന്റെ കൈയ്യുംപിടിച്ച് പാർവ്വതി സഞ്ചരിക്കുകയാണെങ്കിൽ അതിനു മുൻപിലായി ജലം ഉള്ളിലൊതുക്കി ഭക്തിയോടുകൂടിസ്വന്തം ശരീരത്തെ മണിതടത്തിലേയ്ക്കു കയറാനുള്ള സോപാനമാക്കി ത്തീർത്താലും.

65) അല്ലയോമേഘമേ,തീർച്ചയായും ആ കൈലാസത്തിൽ ദേവസ്ത്രീകൾ വളയങ്ങളെകൊണ്ട് വെള്ളമൊഴുക്കാനായി നിന്നെ സമീപിച്ചേക്കാം. അല്ലയോസുഹൃത്തേ, വെയിലേറ്റുതളർന്ന അവർ മോക്ഷത്തിനായി ഇപ്രകാരം ചെയ്യുകയാണെങ്കിൽ അവരെ ഇടിയൊച്ച കേൾപ്പിച്ച് ഭയപ്പെടുത്തേണ്ടതാകുന്നു.

66) അല്ലയോമേഘമേ, സ്വർണ്ണകമല ങ്ങളുണ്ടാകുന്ന മാനസസരസ്സിലെ ജലം കുടിച്ചുകൊണ്ടും ഐരാവതത്തിന് നെറ്റിപ്പട്ടം ചാർത്തിക്കൊണ്ടും പട്ടുപൊലെയുള്ള കല്പവൃക്ഷകിസലയങ്ങളെ സ്പർശിച്ചു വരുന്ന വായുവിനാൽഇളകിക്കൊണ്ടും പലതരത്തിൽ ആ പർവ്വതത്തെ മതിയാവോളം ആസ്വദിച്ചാലും.

67) അല്ലയോമേഘമേ, യഥേഷ്ടംസഞ്ചരിക്കുന്നവനെ കാമുകൻ എന്നോണമുള്ളകൈലാസത്തിന്റെമടിത്തട്ടിൽനിന്നുംഒഴുകുന്ന ഗംഗയാവുന്ന പട്ടുവസ്ത്രത്തോടുകൂടിയ അളകയെ അങ്ങേയ്ക്ക് തിരിച്ചറിയാതിരിക്കില്ല. ഉന്നതങ്ങളായ മന്ദിരങ്ങളോടുകൂടിയ അവൾ വർഷക്കാലത്തിൽ നീ പൊഴിക്കുന്ന നീർത്തുള്ളികളാകുന്ന മുടിയെ ഒരുകാമിനിയെന്നോണം ധരിക്കുന്നവളാകുന്നു.

*****

## Module III: General introduction of Sanskrit prose literature, Banabhatta's life, style, works and poetic excellence

### Prose Romance - गद्यकाव्यानि

"अपाद. पदसन्तानो गद्यम् (Dandin). Prose is called in Sanskrit. Prose style attained a certain degree of development in the Vedic period. The fear and the Brahmanas contain beautiful prose passages. In the Puranas special preference was shown to the verse form and prose was practically neglected. Yet the Mahabharata preserves a few ancient stories narrated in a

### Origin:

Prose Romance was not totally neglected in puranic age. Subjects like grammar philosophy dealt with prose from very early times but the style employed in cannot call literary prose. पतञ्जलि who lived the 2nd, century A.D., wrote a his vyakaranamahabhasyam in a majestic simple prose style. He has to three prose works (आरव्यायिका:) by name वासवदत्ता, सुमनोत्तरा, and Bhaimaradhi but he has not mentioned the authors वररुचि said to written a prose called- Charumati and जल्हण refers रामिल and सोमिल as the authors of prose work Sudrakakadha. None of these works available now.

During the period just before and after the mencement of Christian cra, literary prose practically disappeared and every branch of was written in verse. Even subjects Mathematics, Astronomy Medicine were treated in verse. The reason for the neglect of prose was probably the necessity to memorise the texts in the absence of printed books. Verses are easy memorise and the metrical language has a better appeal than ordinary prose. To impress the reader through prose requires great skill and ability on the part of the author embellish the style with figures of sound and sense. Only first rate poets can write prose works of high literary standard and hence the saying गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति।

**Development of prose**

Literary prose style began to develop from about the second century A.D. it was employed in popular tales, fables and romances. Even in romances the prose style is highly artificial and sometimes dry. It is in fables and popular tales that we find a prose style that is simple and natural. The inscriptions of Harishena and Rudradaman of the 2nd century A.D., contain

a few prose passages written in an ornate style which resembles the style of the later classical prose works of Bana and Dandin.

Bana of the 7th century A.D., refers to one Bhattaraharicandra as the author of a good prose work :

"पदबन्धोज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ "

Unfortunately the prose work of Bhattaraharicandra is not preserved for us. We know nothing about it except this reference.

The real history of prose romance begins with Subandhu, Dandi and Bana. The dates of Subandhu and Dandin are still in doubt but the date of Bana is known definitely since he was the court poet of Harshavardhana of Thaneswar who ruled during 604 and 648 A.D. Bana refers to a prose work by name Vasavadatta "कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया"। If this reference is to the work of that name written by सुबन्धु, then he can be placed in the 6th century A.D. Some scholars feel that the Vasavadatta referred to by Bana is different because, in their opinion, Subandhu's work is not so good as to be praised by Bana in high terms. According to them, the वासवदत्ता referred to by Bana may be the one mentioned byपतञ्जलि. They place सुबन्धु somewhere in the 7th, century A.D., since वाक्पतिराज, the author of गौढवहो mentions his name.

वासवदत्ता the heroine of Subandhu's work is not the legendary वासवदत्ता who eloped with Udayana and became his beloved queen. In Subandhu's work, Prince Kandarpaketu is the

hero who clopes with वासवदत्ता. The story is entirely different though there are a few similarities with the story of उदयन and वासवदत्ता.

वासवदत्ता of सुबन्धु is noted for the puns and long compounds. The poet himself proudly proclaims:

“सरस्वतीदत्तवरप्रसदः चक्रे सुबन्धुर्भुवनैकबन्धु

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासर्वदग्ध्यनिधिः प्रबन्धम् ।। "

As a result of the difficult words and puns, the sentiments described in this work do not appeal to the reader.

Dasakumaracharitam of Dandi -The probable date of Dandin is the 7th century A.D. His Dasakumaracharitam is a prose work of considerable merit. The simple style and the political divisions of India mentioned in it suggest that the work could not have been written later than the 7th century A.D. He refers to Setubhandha and Brihatkadha and hence cannot be placed earlier than the 6th century A.D. Bana has not mentioned Dandin and therefore it is believed both Dandin and Bana belonged to the same period. Dandin is famous for his simple and graceful style="दण्डिनः पदलालित्यम् is a popular saying.

It is not known whether Dandin was the poet's real name or a title acquired later. Some say that it was a title obtained as a result of using the word several times in the मङ्गलश्लोक of दशकुमारचरितम्.

Dandin is also the author, of an Alankara work called Kavyadarsa. Some of the rules laid down in Kavyadarsa are

found violated in Dasakumaracharitam, Therefore some say that the author of Kavyadarsa is different from the author of Dasakumaracharitam. It is quite probable that the author of Kavyadarsa wrote the prose work when his knowledge and tastes have not fully matured.

Tradition attributes three works to Dandin "त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुता: "It appears the prose work अवन्तिसुन्दरीकथा, of which only a fragment has been preserved is the third work of Dandin. Some say that he wrote a work on prosody called छन्दोविचिति but no such work is now available.

In दशकुमारचरितं Dandin has described the adventures of ten princes. Here the graceful Kavya style is applied to folk-lore. Some portion in the beginning and at the end of the work are lost and the lost portions have been supplied by some other writers under the titles पूर्वपीठिका and उत्तरपीठिका. In the original दशकुमारचरितं now pre served, adventures of eight princes have been described in 8 chapters called ucchvasas. Prince Rajavahana is the leader of the group and the hero of the story. He is the son of राजहंस king of मगध who was residing in the forest after being defeated by मानसार, king of माल्व. अपहारवर्मा and उपहारवर्मा are two other princes who are the sons of the king of Magadha, an ally of राजहंस. Seven others are the sons of ministers. They start in quest of their fortune. On the way they are seperated and after many years one after another meets arg and narrates the experience in his adventure. Unlike other prose writers Dandin's narration moves quickly and his style is simple and graceful. The episode depicted reflect the currupt state of

society and the vices practised by men in certain parts of India in those times.

बाण of the 7th century A.D. is the author of the two well-known classical prose works in Sanskrit - (1) कादम्बरी and (2) हर्षचरितम् । कादम्बरी is a fiction written in a highly artistic style. This work was left incomplete owing to the death of the author and. his son भूषणबाण completed the story which is known as the उत्तरभाग of कादम्बरी. According to Bana, a good prose style should have the following merits-

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥

Bana has succeeded in combining all these merits in his masterpiece कादम्बरी. Hence कादम्बरी is given the first place among prose works in Sanskrit. The popular saving –" कादम्बरीरसज्ञानां आहारोऽपि न रोचते" shows the popularity of the work. The main plot is taken from बृहत्कथा of गुणाढ्य but बाण has improved it and has presented it in a highly artistic style. He has depicted emotions like love, grief, hope, despondency etc., with a masterly hand. The main story deals with the love of चन्द्रापोड a prince of Ujjain with कादम्बरी a Gandharva princess. Within that is interwoven the love story of the minister's son वैशम्पायन to महाश्वेता the daughter of a Gandharva chieftain. This makes the story highly complicated and difficult to follow. To make matters worse, the story is narrated by a parrot which is in another birth, to king who is no other than in another birth.

In poetic fancy, in the elaborate descriptions of natural scenery, in the forcible expression of sentiments and in giving graphic accounts of customs and manners of people in and around the courts of kings, there is no other writer who can stand comparison to Bana. Being well-versed in the Vedas and Puranic lore, he has freely alluded to Vedic legends and puranic stories which have embellished his prose. He has touched upon every object in the universe and every aspect of life by way of comparison, er etc., and hence the popular saying "बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्।

Some western scholars however find it very difficult to read, understand and appreciate the long and complicated sentences of Bana which sometimes extend to three or four pages. Prof. Weber remarks – 'Bana's prose is an Indian wood where the undergrowth must be cut away to render a passage possible, and wild beasts in the shape of unknown words lie in wait for the wayfarer'. Indian scholars and critics however find Bana's style and the story of Kadambari most absorbing in their interest.

हर्षचरितं is a work in which ornate prose style is applied to a historical theme. In the introductory verses of this work Bana refers to some of his well-known predecessors and speaks about the merits of good prose. He then proceeds to give a brief account of his family history in two chapters and then begins to narrate the story of Harshavardhana, his patron. The work is left incomplete.

Prose romances in Sanskrit are generally classified into two types-(1) कथा and (2) आख्यायिका. According to this classification कादम्बरी is a कथा and हर्षचरितं is an आख्यायिका. In

the former, the artistic prose style is applied to fiction while in the latter it is applied to a historical theme. Dandin criticises their twofold division of prose works. After giving his reasons for criticising the two fold division, he concludes:-

"तत्कथाख्यायिकत्येका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता "

After Bana, very few have succeeded in writing good and original prose works.

तिलकमञ्जरी of धनपाल - Dhanapala, a Jain author of the 10th century A.D., is the author of a prose work called तिलकमञ्जरी. The theme is a love story taken from Jain legends. The author imitates Bana's कादम्बरी in every respect.

गद्यचिन्तामणिः of वादीभसिंह – Vadibhasimha other wise known as ओडयदेवः of about the 12th century A.D., is the author of a prose work called Gadyachintamani. It describes the life of a prince Jain who became an ascetic.

विद्यानाथ also khown as अगस्त्य who is the author of the popular Alankara work प्रतापरुद्रयशोभूषणं and a महाकाव्य in 20 cantos called बालचरितं is the author of a prose work called कृष्णचरितं based on श्रीमद्भागवम्. He was patronised by king प्रतापरुद्र of 1294 to 1325 A.D.

वेमभूपालचरितं of वामनभट्टबाणः of the 15th century A.D., is a good prose work which rivals with हर्षचरितम् in style. The poet himself says that his ambition is to excel Bana in writing good prose. Though the style is good, the work is much inferior

to हर्षचरितं and कादम्बरी in many respects. The exploits of an Andhra cheiftain are described in this work. The same author has written a drama called पार्वतीपरिणयम् ।

There are a large number of Dandakas and Churni kas which can be included in the गद्यकाव्यम्. Most of them are devotional like the श्यामलादण्डकं attributed to Kalidasa.

# Module IV :

# SUKANASOPADESA FROM KADAMBARISANGRAHA

## By R.V.Krishnamachariar

समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छञ्शुकनासः सविस्तरमुवाच - - "तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति। केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यं अप्रदीपप्रभापनेयम् अतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः। कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वम्, अप्रतिमरूपत्वम् अमानुषशक्तित्वम् चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्। किमुत समवायः। यौवनार्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः। नाशयति च दिमोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम्। अपगतमले हि मनसि, स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः। गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतर- मुपजनयति। हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर गुरूपदेशः। अयमेव इव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य

कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम्। अकारं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः ? किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति बडवानलो वारिणा ? गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम्, अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम् असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम्। विशेषेण तु राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छन्ति जनो भयात्। उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहंकारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता विहला हि राजप्रकृतिः॥

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् इयं हि लक्ष्मी क्षीरसागरात, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम् कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमणेरतिष्ठुर्यम् इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिन्हानि गृहीत्वैवोद्गता। नह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति यथेयमनार्या लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। दृढगुणपाशसंदाननिस्पन्दीकृतापि नश्यति। न परिचयं रक्षति। नाभिजनमीक्षते। न कुलक्रममनुवर्तते। न शीलं पश्यति। न श्रुतमाकर्णयति। न धर्ममनुरुध्यते। न त्यागमाद्रियते। न

विशेषज्ञतां विचारयति। गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति। अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति। पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति। दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः। पातालगुहेव तमोबहुला। प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी। स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति। सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते। सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति। अभिजातमहिमिव लङ्घयति। शूरं कण्टकमिव परिहरति। दातारं दुस्वप्नमिव न मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति ॥ स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति ।

यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति तथा हि इयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम् व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम् परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणाम् विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम् आवासदरी दोषाशीविषाणाम् अकालप्रावृट् गुणकलहंसकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य ॥

न हि तं पश्यामि, यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढः यो वा न विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति श्रुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तितापि वञ्चयति एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवा भवन्ति राजानः सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति। तथाहि अभिषेकसमय एवैषां

मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्। अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीभवति हृदयम्। उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्। आतपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम्। चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता। वेत्रदण्डैरिवोत्सायन्ते गुणाः । तथा हि केचिद्धनबलाभावलेपविस्मृतजन्मानः - विविधविषयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंखैरिवे-न्द्रियैरायास्यमानाः प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति घनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते। गाढप्रहाराहता इवाङ्गानि न धारयन्ति। कुलीरा इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति। अधर्मभन्नगतयः पङ्गच इव परेण संचार्यन्ते। मृषावादविपाकसंजातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति। आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कुपितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते । कालदष्टा इव सर्वं पश्यन्ति इषव इव पानवधिंततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति। श्मशानाम्नय इवातिरौद्रभूतयः। श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति। चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति। अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति। तदवस्थाश्च वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति॥ अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृधैरास्थाननलिनीधूर्तबकैः द्यूतं विनोद इति, मृगया श्रम इति, पानम् विलास इति गुरुवचनावधीरणम् अपरप्रणेयत्वमिति, परिभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति तरलता

उत्साह इति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैधूर्तैरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः वित्तमदमत्तचित्ताः, निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमानाः, मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमात्मान- मुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः, सर्वजनसोपहास्यतामुपयान्ति। आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति। देवताध्यारोपण- प्रतारणादन्तः प्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं संभावयन्ति। मनसा त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाटमाशङ्कते। दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति। संभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति। आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते। स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति। मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः। न पूजयन्ति द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान्। नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून्। अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोग इत्युपहसन्ति विद्वज्जनम्। जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्। आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय। कुप्यन्ति हितवादिने। सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्य- कर्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्भावयति ॥

किं वा तेषां सांप्रतम् येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम् अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, परातिसंधानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारः सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेऽतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यत- न्त्रेऽस्मिन् महामोहकारिणि च यौवने कुमार तथा प्रयतेथाः, यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः। यथा च न प्रहस्यसे बिटैः, न प्रतार्यसे कुशलैः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, नापहृयसे सुखेन। कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः। तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे- विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्बिनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्यौवराज्याभिषेकमङ्गलम्। कुलक्रमागतामुग्रह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् अवनमय द्विषतां शिरांसि उन्नमय बन्धुवर्गं अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुंधराम्। अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति ... इत्येतावदभिधायोपशशाम ॥

ചന്ദ്രാപീഡാ, അറിയേണ്ടതെല്ലാമറിഞ്ഞവനും എല്ലാ ശാസ്ത്രങ്ങളും പഠിച്ചവനുമായ അങ്ങയോട് കുറച്ചു പോലും ഉപദേശിക്കേണ്ടതില്ല. എന്നാൽ സ്വാഭാവികമായും സൂര്യനാൽ നശിപ്പിക്കാനാവാത്തതും വിളക്കിന്റെ പ്രകാശത്താൽ ഒഴിവാക്കാനാവാത്തതും ആഴമേറിയതുമാണ് യൗവ്വനത്തിലുണ്ടാകുന്ന ഇരുട്ട്. ഐശ്വര്യത്തിന്റെ അഹങ്കാരം കാലത്തിനനുസരിച്ച് മാറാത്തതും അതിഭീകരവും ആണ്. കേശം നൽകുന്ന ഐശ്വര്യത്തിൽനിന്നുണ്ടാകുന്ന അന്ധത വൈദ്യൻ നിർദ്ദേശിക്കുന്ന കണ്മഷിയാൽ മാറ്റാനാവാത്തതാണ്. എന്നതിനാൽ വിസ്മരിച്ച് പറയുന്നു.

ഗർഭസ്തനായിരിക്കെ ഭരിക്കാൻ സാധിക്കുക, നവയൗവ്വനം സമാനതകളില്ലാത്ത സൗന്ദര്യം, അതിമാനുഷമായ ശക്തികൾ ഇവയെല്ലാം വലിയ അനർത്ഥങ്ങളുടെകൂട്ടം തന്നെയാണല്ലോ ഇതിൽ ഒരോന്നും എല്ലാ അവിനയങ്ങൾക്കും ഇരിപ്പിടമാകുന്നു. പിന്നെയാണോ ഇവ ഒന്നു ചേർന്നാൽ? മിക്കവാറും ശാസ്ത്രങ്ങളാകുന്ന ജലത്താൽ യൗവ്വനത്തിന്റെ തുടക്കത്തിൽ ബുദ്ധി

കഴുകിയതുവഴി തെളിഞ്ഞതെങ്കിലും കലക്ക പ്രാപിക്കുന്നു. പ്രകൃതി യൗവ്വനാവസ്ഥയിൽ പുരുഷനെ കരിയില കൊടുങ്കാറ്റ് എന്നവണ്ണം പൊടിപടലമുയർത്തി ഭ്രമിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് സ്വന്തം ഇഷ്ടപ്രകാരം കു അകലേക്ക് തട്ടിക്കൊണ്ട് പോകുന്നു. ലൗകികസുഖങ്ങളിലുള്ള അത്യാസക്തി തെറ്റായ മാർഗ്ഗത്തിലൂടെ നയിപ്പിക്കുന്ന ദിശകളെക്കുിച്ചുള്ള അജ്ഞാനമെന്നവണ്ണം പുരുഷനെ നശിപ്പിക്കുന്നു. ഉപദേശങ്ങൾക്ക് പാത്രമാവുന്നത് നിങ്ങളെപ്പോലുള്ളവർ തന്നെയാണ്. പൊടിയകന്ന മനസ്സിൽ മാത്രമാണ് ചന്ദ്രകിരണങ്ങൾ രക്തത്തിലെന്നവണ്ണം ഉപദേശത്തിൽനിന്നുണ്ടാകുന്ന ഗുണങ്ങൾ എളുപ്പത്തിൽ പ്രവേശിക്കുന്നത്.

വിനയമില്ലാത്തവന് തെറ്റില്ലാത്തതെങ്കിലും ഗുരുവിന്റെ വാക്ക് ചെവിയിൽ തങ്ങിനിൽക്കുന്ന ജലമെന്നവണ്ണം വലിയ കഷ്ടപ്പാട് ഉണ്ടാക്കുന്നു. മറ്റൊരുവനാകട്ടെ (വിനയാമ്പിതന് ശംഖ് കൊണ്ടു നിർമ്മിച്ച ആഭരണം ആനക്കെന്നവണ്ണം അത്യധികമായ മുഖശോഭ ജനിപ്പിക്കുന്നു. ഗുരുവിന്റെ ഉപദേശം സന്ധ്യാസമയത്തെ ചന്ദ്രൻ ഇരുട്ടിനെ എന്നവണ്ണം വളരെ മലിനമായതെങ്കിലും എല്ലാ ദോഷങ്ങളേയും അപഹരിക്കുന്നു. ഇന്ദ്രിയസുഖങ്ങൾ അനുഭവിക്കാത്തവനായ നിനക്ക് ഇതുതന്നെയാണ്

ഉപദേശത്തിനു പറ്റിയ സമയം കാമബാണമേറ്റ് തരിപ്പണമായ ഹൃദയത്തിൽ ഉപദേശിച്ചവ ജലമെന്നവണ്ണം ഒഴുകിപ്പോവുകതന്നെ ചെയ്യും. ജന്മമെടുത്തെന്നതും പഠനം ജന്മനാൽ ദുർബുദ്ധിയായവന ഉന്നതകുലത്തിൽ തന്നെയും വിനയത്തിന് കാരണമാകുന്നില്ല. ചന്ദനത്തിൽ നിന്ന് ജനിക്കുന്ന അഗ്നിയെന്താണ് ദഹിപ്പിക്കുകയില്ലേ? കെടാൻ കാരണമായേക്കാവുന്ന ജലത്താൽ പൊലും ബഡവാഗ്നി ആളിക്കത്താതിരിക്കുന്നില്ലല്ലോ?

ഗുരുവിന്റെ ഉപദേശം എന്നൽ പുരുഷന്മാർക്ക എല്ലാ പാപങ്ങളും കഴുകിക്കളയുന്നതിനുതകുന്ന ജലമില്ലാതെ ചെയ്യുന്ന കുട്ടിയാണ്. നരകയറുക തുടങ്ങിയ വൈരൂപ്യങ്ങൾ സംഭവിക്കാത്ത ജീർണ്ണിക്കാത്ത മേൽക്കോയ്മയാണ്. സ്വർണ്ണം കൊണ്ട മിക്കാത്ത ദോഷമില്ലാത്ത കർണ്ണാഭരണമാണ് ഉപദേശികൾ വിരലിലെണ്ണാവുന്നവർത്തന്നെയാണ് രാജാവിൻറ വാക്കുകൾ പ്രത്യേകിച്ച് ജനങ്ങൾ രാജാക പ്രതിധ്വനിയെന്നപോലെ പിൻതുടരുന്നു. അത്യധികമായ അഹങ്കാരമാകുന്ന നീർക്കെട്ടിനാൽ തടയപ്പെട്ട കാതിന്റെ ദ്വാരത്തോടുകൂടിയ അവർ ഉപദേശിക്കപ്പെടുന്നു എങ്കിലും കേൾക്കുന്നില്ല. കേൾക്കുന്നുണ്ടെങ്കിലും നല്ല ഉപദേശം നൽകുന്ന ഗുരുക്കന്മാരെ ആനയെപ്പോലെ കണ്ണടച്ചുകൊണ്ട

അപമാനിക്കുന്നവരായി വേദനിപ്പിക്കുന്നു. രാജാവിന്റെ സ്വഭാവമാകട്ടെ അഹങ്കാരമെന്ന പകർച്ചപ്പനിയാൽ മോഹവും ഇരുട്ടും പകരുന്നതിനാൽ നിരന്തരം പീഡിപ്പിക്കപ്പെടുന്നതായിരിക്കും.

ഐശ്വര്യത്തിന്റേയും രാജകീയസുഖങ്ങളുടേയും അസ്ഥിരത ആദ്യമായി മംഗളകാര്യങ്ങളോട് താൽപര്യമുള്ള അങ്ങ ഐശ്വര്യത്തെതന്നെ നോക്കിയാലും ഈ ഐശ്വര്യദേവതയായ ലക്ഷ്മി പാലാഴിയിൽനിന്ന് ചന്ദ്രൻ ഇടവിട്ട് തെളിയുന്ന കുടിലതയും, ഉച്ചശ്രവസ്സെന്ന കുതിരയുടെ ചഞ്ചലത്വവും, കാളകൂടത്തിൽ നിന്ന് ഉന്മാദിപ്പിക്കാനുള്ള ശക്തിയും മദ്യത്തിൽനിന്ന് ഉന്മാദവും, കസ്തുമെന്ന് രാത്തിൽനിന്ന് കാഠിന്യവും, എന്നിങ്ങനെയുള്ള സഹവാസം കൊണ്ടുണ്ടായ പരിചയത്താൽ കാണാതിരിക്കുമ്പോൾ സന്തോഷിക്കാനുള്ള അടയാളങ്ങൾ സ്വീകരിച്ചു തന്നെയാണ് ഉയർന്നുവന്നത്. ഈ ദുഷ്ട സ്ത്രീയേപ്പോലെ ഈ ലോകത്തിൽ മറ്റാരും തന്നെ ഇത്തരത്തിൽ പരിചയത്തോട വിമുഖതയുള്ളവൾ ഇല്ലതന്നെ. നേടിയെടുത്താലും കേശിച്ചാലേ നിലനിർത്താനാവൂ. സദ്ഗുണങ്ങളാകുന്ന കയറിനാൽ കുറുകെക്കെട്ടി അനങ്ങാൻ കഴിയാത്തവളാക്കിയാലും നശിക്കുന്നു. നേടിയെടുത്ത പരിചയം കാത്തു സൂക്ഷിക്കയില്ല. ആഭിജാത്യമുള്ളവരെ നോക്കുന്നില്ല.

കുടുംബത്തിന്റെ പിൻതുടർച്ചയെ അനുസരിക്കുന്നില്ല. സ്വഭാവം കാണുന്നില്ല. വിദ്യക്ക് ചെവികൊടുക്കുന്നില്ല. ധർമ്മത്തെ പരിഗണിക്കുന്നില്ല. ത്യാഗത്തെ ബഹുമാനിക്കുന്നില്ല. വിവേചനശക്തിയെ പരിഗണിക്കുന്നില്ല. ഗന്ധർവ്വ നഗരത്തിന്റെ രൂപം പോലെ നോക്കിയിരിക്കെ നശിക്കുന്നു. ഇന്നുപോലും കറങ്ങുന്ന മന്ദരപർവ്വതത്തിൽ കയറിയതിനാൽ ജനിച്ച സംസ്ക്കാരത്താലെന്നവണ്ണം ചുറ്റിക്കറങ്ങുന്നു. പാരുഷ്യം പഠിക്കാനെന്നവണ്ണം വാൾമുനകളിൽ താമസിക്കുന്നു. സൂര്യന്റെ ചലനം പൊലെ പലയിടത്തും സഞ്ചരിക്കുന്നു. പാതാളത്തിലെ ഗുഹയെപ്പൊലെ ഇരുളടഞ്ഞതാണ്. മഴക്കാലത്തെപ്പോലെ കുറേ നേരത്തേക്ക് മിന്നൽ തെളിയുന്നില്ല.

നിസ്സാരന്മാരെ ഉന്മത്തയാക്കുന്നു. സരസ്വതീകടാക്ഷമേറ്റ് ആളുകളെ അസൂയകൊണ്ടെന്നവണ്ണം പുൽകുന്നില്ല. മലിനനെയെന്നവണ്ണം ഗുണങ്ങളുള്ള ഒരുവനെ ബഹുമാനിക്കുന്നില്ല. ദുർന്നിമിത്തം എന്നപോലെ നല്ല മനുഷ്യരെ നോക്കുന്നില്ല. സർപ്പത്തെ എന്നവണ്ണം കുലമഹിമയുള്ളവനെ മറികടക്കുന്നു. മുള്ളിനെയെന്നവണ്ണം ധീരനെ ഒഴിവാക്കുന്നു. ദുഃസ്വപ്നത്തെ എന്നവണ്ണം തനിക്ക് ഉപകാരം

ചെയ്തവനെ ഓർക്കുന്നില്ല. വിനയാമ്പിതനെ കടുത്തപാപം ചെയ്തവനെ എന്നപ്പോലെ സമീപിക്കുന്നില്ല. നല്ല മനസ്സുള്ളവനെ ഭ്രാന്തുപിടിച്ചവനെപ്പൊലെ കളിയാക്കുന്നു. എപ്പോഴെല്ലാമാണോ ചാപല്യമുള്ളവൾ തിരിനാളം പൊലെ പ്രകാശിക്കുന്നത്. അപ്പോഴെല്ലാം വിളക്കിലെ കരിയെപ്പോലെ ഇരുണ്ട പ്രവൃത്തികൾ മാത്രം വെളിപ്പെടുന്നു. അതിനാൽത്തന്നെ ഇവർ തൃഷ്ണയാകുന്ന വിഷവള്ളികൾക്ക് വളർച്ചക്കാവശ്യമായ ജലപ്രവാഹവും, ഇന്ദ്രിയങ്ങളാകുന്ന മാനുകൾക്ക് വേട്ടക്കാരുടെ ആകർഷകമായ സംഗീതം പൊലെയും സജ്ജനങ്ങളുടെ കഥ സൂചിപ്പിക്കുന്ന ചിത്രങ്ങൾക്ക് നാശം വിതക്കുന്ന പുകപടലവും മോഹത്തിൻറ സുദീർഘമായ ഉറക്കത്തിന്റെ മയക്കുന്ന കിടക്കയും തെറ്റുകളാകുന്ന സർപ്പങ്ങളുടെ മാളവും, ഗുണങ്ങളെന്ന മനോഹരമായ അരയന്നങ്ങൾക്ക് അസമയത്തു പെയ്യുന്ന മഴയും, കളനാടകത്തിന്റെ ആമുഖവും, ധർമ്മമാകുന്ന ചന്ദ്രബിംബത്തിന് രാഹുവിന്റെ നാവും ആകുന്നു. അപരിചിതയായ ഇവളാൽ ആരാണോ ഇറുകെ പുൽകപ്പെട്ട് പിന്നീട് വിരഹിയായിത്തീരാത്തത് അങ്ങനെ  രു പുരുഷനെ ഞാൻ കണ്ടിട്ടേയില്ല. ഇവ നിശ്ചയമായും ചിത്രത്തിലെഴുതിയവളെങ്കിലും സഞ്ചരിക്കുന്നു. കേട്ടെങ്കിലും കബളിപ്പിക്കുന്നു. ചിന്തിച്ചാൽ പൊലും വഞ്ചിക്കുന്നു.

ഇപ്രകാരത്തിലുള്ള ദുർവൃത്തയായ ഇവളാൽ വിധിവൈപരീത്യം കൊണ്ട് രാജാക്കന്മാർ പരിഭ്രാന്തരാകുന്നു. എല്ലാ എങ്ങനെയെങ്കിലും, ആശ്രയിക്കപ്പെടുന്ന അവിനയങ്ങളുടേയും കുടിയേറ്റഭൂമിയായി മാറുന്നു. അതിനാൽ തന്നെ അഭിഷേകത്തിന്റെ നേരത്തുതന്നെ ഇവരുടെ ദയ മംഗളകരമായ കുടത്തിലെ വെള്ളത്താൽ കഴുകപ്പെടുന്നു. ഹൃദയം അഗ്നിയിൽ നിന്നുയരുന്ന പുകയാലെന്നവണ്ണം മലിനമാകുന്നു. വാർദ്ധക്യം വരുമെന്ന് ഓർമ്മ തലപ്പാവിന്റെ കെട്ടാലെന്നവണ്ണം മറയ്ക്കപ്പെടുന്നു. മരണശേഷമുള്ള ലോകത്തിന്റെ വെൺകൊറ്റക്കുടയുടെ വട്ടത്താലെന്നവണ്ണം മറക്കപ്പെടുന്നു. സത്യം മാത്രം പറയുന്ന ശീലം ചാമരത്തിന്റെ കാറ്റിനാൽ എന്നവണ്ണം അപഹരിക്കപ്പെടുന്നു. ഗുണങ്ങൾ ലാത്തിയാൽ എന്നവണ്ണം തുരത്തപ്പെടുന്നു. അതിനാൽത്തന്നെ ചിലർ കുറച്ച് ധനം ലഭിച്ച അഹങ്കാരത്തിൽ ജന്മം പൊലും മറന്നുകൊണ്ട് പലവിഷയങ്ങൾ സ്വീകരിക്കുന്നതിൽ മുഴുകിയിരിക്കുന്നവരും അഞ്ചെങ്കിലും, അനേകായിരം എണ്ണത്താലെന്നവണ്ണമുള്ള ഇന്ദ്രിയങ്ങളാൽ ക്ലേശിക്കപ്പെടുന്നവരായി ജന്മനാൽത്തന്നെ ചഞ്ചലവും ഒന്നാൽ പോലും വ്യാപ്തി കൈവരിച്ചാൽ പതിനായിരമെന്നഭാവത്തെ പ്രാപിച്ചെന്നവണ്ണമുള്ള മനസ്സിനാൽ ആകുലപ്പെടുന്നവരായി വിഹ്വലതയെ

പ്രാപിക്കുന്നു. സമ്പത്തിൽനിന്നു ജനിക്കുന്ന ചൂടിനാൽ തപിക്കുന്നവരെപ്പോലെ കൈകാലിട്ടടിക്കുന്നു. കഠിനമായ പ്രഹരമേറ്റവരെപ്പോലെ ശരീരഭാഗങ്ങളുടെ നിയന്ത്രണം നഷ്ടമാകുന്നു. ഞണ്ടുകളെപ്പോലെ എതിർ ദിശയിൽ തിരിയുന്നു. അധർമ്മത്താൽ വഴിമുട്ടിയെന്നവണ്ണം ഞൊണ്ടികളെപ്പോലെ മറ്റുള്ളവരാൽ നയിക്കപ്പെടുന്നു. നുണപറഞ്ഞ ദോ□ ം കൊണ്ട് വായിൽ രോഗം പിടിപെട്ടവരെപ്പൊലെ വളരെ വി□ മിച്ച പിറുപിറുക്കുന്നു. മരണമടുത്തവരെപ്പോലെ ബന്ധുക്കളെപ്പോലും തിരിച്ചറിയുന്നില്ല. ദണ്ണം പിടിച്ചവരെപ്പോലെ തേജസ്സുള്ളവരെ നോക്കുന്നില്ല. യമനാൽ കടിക്കപ്പെട്ടവരെപ്പോലെ മഹാമന്ത്രങ്ങളാൽ പോലും ഊർമ്മവിണ്ടെടുക്കുന്നില്ല. വി□ ത്താൽ ബോധം നശിച്ചവരെപ്പോലെ എല്ലാറ്റിനേയും സ്വർണ്ണം കൊണ്ടു നിർമ്മിക്കപ്പെട്ടതെന്ന് കാണുന്നു. മദ്യപാനം തൃഷ്ണയെന്ന വീര്യം വർദ്ധിച്ച മറ്റുള്ളവർ തൊടുത്തുവിട്ട അമ്പുകളെപ്പോലെ നശിപ്പിക്കുന്നു. ശ്മശാനത്തിലെ അഗ്നികളെപ്പോലെ വളരെ ഭീ□ ണമായ ഉമിയുള്ളവരാകും. ശ്രവിക്കപ്പെടുമ്പോഴാകട്ടെ മരണാനന്തരക്രിയാവേളയിൽ പൊട്ടിക്കപ്പെടുന്ന പടക്കങ്ങളെപ്പോലെ പരിഭ്രമിപ്പിക്കുന്നു. ചിന്തിക്കപ്പെടുമ്പോൾപ്പോലും വലിയ പാതകം ചെയ്യാൻ നിശ്ചയമെടുത്തതുപോലെ ഉപദ്രവം

ജനിപ്പിക്കുന്നു. പാപത്താൽ ദിവസേന നിറക്കപ്പെടുന്നവരെപ്പോലെ ചീർത്തശരീരത്തോടുകൂടിയവരായിത്തീരുന്നു. അവസ്ഥയിൽ നിൽക്കുന്നുവെങ്കിലും ചിതൽപ്പുറ്റിനുമുകളിലെ പുൽക്കൊടിത്തുമ്പിൽ നിലകൊള്ളുന്ന ജലബിന്ദുക്കളെപ്പോലെ സ്വയം പതിതനെങ്കിലും മനസ്സിലാക്കുന്നില്ല. മറ്റുള്ളവരാകട്ടെ സ്വന്തം കാര്യം നടത്താനാഗ്രഹിക്കുന്നവരായ ധനമാകുന്ന ഗ്രഹിക്കാനാഗ്രഹിക്കുന്ന കഴുകന്മാരാലും തലസ്ഥാനത്തെ ജലാശയത്തിൽ തമ്പടിച്ചിരിക്കുന്ന വിടന്മാരായ കൊറ്റികളാലും ചൂതാട്ടം വിനോദോപാധിയെന്നും, നായാട്ട് വ്യായാമമെന്നും, മദ്യപാനം സന്തുഷ്ടി നൽകുന്ന കളി എന്നും ഗുരുവിന്റെ വാക്കുകളെ അവഗണിക്കുന്നത്. സ്വാതന്ത്ര്യമെന്നും, അപമാനത്തെ സഹിക്കുന്നത് ക്ഷമയെന്നും, സ്വന്തം ഇഷ്ടം പോലെ പ്രവർത്തിക്കുന്നത് നേതൃഗുണമെന്നും ദേവന്മാരെ അപമാനിക്കുന്നത് വിശാലമായ വ്യക്തിത്വമെന്നും എടുത്തുചാട്ടം ഉത്സാഹമെന്നും ദോഷങ്ങളെപ്പോലും ഗുണത്തിന്റെ ഭാഗത്ത് ആരോപിക്കുന്നവരാൽ ഉള്ളിൽ സ്വയം ചിരിച്ചുകൊണ്ട് മറച്ചുവെക്കുന്നതിൽ മിടുക്കരായ വിടന്മാരാൽ അതിമാനുഷർക്കു യോജിക്കുന്ന സ്തുതിവാക്കുകളാൽ ഉയർത്തപ്പെടുന്നവരും, ധനമുള്ളതിനാൽ മദോന്മത്തമായ

ഹൃദയത്തോടുകൂടിയവരും,ചിന്തിക്കാനാവാത്ത തുകൊണ്ട് അങ്ങനെത്തന്നെ എന്ന് തന്നിൽത്തന്നെ മിഥ്യാഭിമാനം ആരോപിച്ചുകൊണ്ട് മനുഷ്യധർമ്മം പുലർത്തുന്നവരെങ്കിലും ദൈവീകാംശത്തിൽനിന്നു പിറന്നതുപോലെയും, ദൈവീകശക്തികളുള്ളതുപോലെയും, അമാനുഷിക ശക്തികളുള്ളതു പോലെയും സ്വയം സങ്കൽപ്പിച്ചുകൊണ്ട് ദിവ്യർക്ക് യോജിച്ച് ഭാവഹാവങ്ങളെല്ലാം തുടങ്ങിവെച്ച് എല്ലാ ജനങ്ങളുടേയും പരിഹാസത്തിന്റെ പാത്രമാകുന്നു.

അനുചരനായ വ്യക്തിയാൽ ചെയ്യപ്പെടുന്ന ആത്മപ്രശംസയെ അഭിനന്ദിക്കുന്നു. മനസ്സുകൊണ്ട് ദേവതയാണെന്ന് ആരോപിച്ച് നിശ്ചയിച്ചതിനാൽ ഉള്ളിലേക്ക് പ്രവേശിച്ചിരിക്കുന്ന മറ്റു രണ്ടുകൈകളോടുകൂടിയതെന്ന് സ്വന്തം കൈകളെ നിരൂപിക്കുന്നു. സ്വന്തം നെറ്റിത്തടത്തെ ദശക്കടിയിൽ മറഞ്ഞിരിക്കുന്ന മുക്കണ്ണോടു കൂടിയതെന്ന സംശയിക്കുന്നു. ദർശനം നൽകുന്നതുപോലും അനുഗ്രഹമെന്ന കണക്കാക്കുന്നു. നോക്കുന്നതുപൊലും ഉപകാരമെന്നട്ടിൽ സ്ഥിരപ്പെടുത്തുന്നു. സംഭാഷണം പോലും സമ്മാനദാനമായി കണക്കാക്കുന്നു. ആജ്ഞകൾ പോലും വരദാനമായി കണക്കാക്കുന്നു. സ്പർശനം

പൊലും പവിത്രമായി കണക്കാക്കുന്നു. തെറ്റായ മാഹാത്മ്യത്തിന്റെ ഗർവ്വം നിറഞ്ഞ അവർ ദേവന്മാരെ നമിക്കുന്നില്ല. ബ്രാഹ്മണരെ പൂജിക്കുന്നില്ല. മാനിക്കേണ്ടവരെ ബഹുമാനിക്കുന്നില്ല. ഗുരുജനങ്ങളെ ബഹുമാനിക്കാനായി എഴുന്നേറ്റു നിൽക്കുന്നില്ല. പണ്ഡിതരെ നിരർത്ഥകമായ കാര്യങ്ങളിൽ മുഴുകി ലൗകികസുഖങ്ങൾ അനുഭവിക്കാത്തവർ എന്ന് പരിഹസിക്കുന്നു. പ്രായമായവരുടെ ഉപദേശത്തെ വൃദ്ധാവസ്ഥയാലുണ്ടാകുന്ന അസ്വാസ്ഥ്യം കൊണ്ട് പിച്ചും പേയും പറയുന്നതാണെന്ന് കണക്കാക്കുന്നു. മന്ത്രിമാരുടെ ഉപദേശത്തെ സ്വന്തം ബുദ്ധിശക്തിയോടുള്ള ദ്വേഷ്യം എന്ന മട്ടിൽ ഈർഷ്യ പ്രകടിപ്പിക്കുന്നു. ഹിതകരമായ കാര്യം പറയുന്നവനോട് കൊപിക്കുന്നു. എല്ലായിപ്പോഴും ആരാണോ രാവും പകലും ഇടതടവില്ലാതെ കൈകൾ കൂപ്പിക്കൊണ്ട് ദേവത എന്നട്ടിൽ മറ്റെല്ലാ കർത്തവ്യങ്ങളും ഒഴിവാക്കിക്കൊണ്ട് സ്തുതിക്കുന്നത്. ആരാണോ മഹത്ത്വം വെളിപെടുത്തുന്നത്. അയാളോട് സംസാരിക്കുന്നു. അയാളെ കൂടെ നിർത്തുന്നു. അയാളോടൊത്ത് സുഖിച്ചിരിക്കുന്നു. അയാളുടെ വാക്കുകൾ കേൾക്കുന്നു. അയാളിൽ കൃപചൊരിയുന്നു. ആർക്കാണോ ക്രൂരതയേറിയ ഉപദേശങ്ങൾ നിറഞ്ഞ തീക്ഷ്ണമായ കൗടില്യൻ ശാസ്ത്രം പ്രമാണഗ്രന്ഥമായിട്ടുള്ളത്, ആഭിചാരക്രിയകൾ

ചെയ്യുക വഴി ക്രൂരത നിറഞ്ഞ മനസ്സോടുകൂടിയ പുരോഹിതന്മാർ ഗുരുനാഥന്മാരായിട്ടുള്ളത്. മറ്റുള്ളവരെ വഞ്ചിക്കുന്നതു മാത്രം ശ്രദ്ധവെക്കുന്ന മന്ത്രിമാർ ഉപദേഷ്ടാക്കളായുള്ളത്.  ഹജമായ ആർദ്രമായ പ്രിയം കൈവരിച്ച  ഹോദരന്മാർ സ്നേഹത്താൽ ചെയ്യപ്പെടേണ്ടവരായി ഉള്ളത്. അവർക്കിപ്പോൾ ഉചിതമായുള്ളതെന്താകാം. അതിനാൽ ഉന്മൂലനം ഇപ്രകാരത്തിൽ അനേകകുടിലതന്ത്രങ്ങൾ നിറഞ്ഞ് ഭീതി ജനിപ്പിക്കുന്ന ഈ രാഷ്ട്രതന്ത്രത്തിൽ വലിയ മായ ജനിപ്പിക്കുന്ന യ വനത്തിലും അല്ലയോ രാജകുമാരി എപ്രകാരമാണോ ജനങ്ങളാൽ പരിഹ ിക്കപ്പെടാതെയും,  ജ്ജനങ്ങളാൽ നിന്ദിക്കപ്പെടാതെയും ഗുരുജനങ്ങളാൽ കഷ്ടമെന്നു പറയപ്പെടാതെയും  ുഹൃത്തുക്കളാൽ ശകാരിക്കപ്പെടാതെയും, പണ്ഡിതരാൽ  ഹതപിക്കപ്പെടാതെയും, ബുദ്ധിയുള്ളവരാൽ വഞ്ചിക്കപ്പെടാതെയും വിടന്മാരാൽ കളിയാക്കപ്പെടാതെയും പരിചാരകരായ ചെന്നാൽ വെറുതെ സ്തുതിക്കപ്പൊതെയും സ്ത്രീകളാൽ പ്രലോടിക്കപ്പെടാതെയും,  ുഖത്താൽ അപഹരിക്കപ്പെടാതെയും ഇരിക്കുന്നത്. അപ്രകാരത്തിൽ പ്രയത്നിക്കേണ്ടതുണ്ട്. അങ്ങനെയാണെങ്കിലും, അങ്ങയുടെ ഗുണങ്ങളിൽ ജനിച്ച  ന്തോഷമാണ് എന്നെ ഇപ്രകാരത്തിൽ ശബ്ദിപ്പിച്ചത്.ഇതുതന്നെയാണ് വീണ്ടും വീണ്ടും

പറയുന്നത് ഈ മെരുക്കപ്പെടാത്ത ലക്ഷ്മീ പണ്ഡിതനും, ചൈതന്യമുള്ളവനും, വലിയവ്യക്തിത്വമുള്ളവനും, ഉന്നതകുലത്തിൽ ജനിച്ചവനും, ധീരനും, കഠിനാധ്വാനിയും ആയ പുരുഷനെപ്പോലും ദുഷ്ടനാക്കിത്തീർക്കുന്നു. എല്ലായിപ്പോഴും അങ്ങ് പിതാവിനാൽ ചെയ്യപ്പെടുന്ന യുവരാജാവിന്റെ പട്ടാഭിഷേക മെന്ന ഐശ്വര്യം മംഗള കരമായിത്തന്നെ അനുഭവിച്ചാലും. കുലത്തിന്റെ ക്രമമനുസരിച്ച് വന്നെത്തിയതും, പൂർവ്വികരാൽ വഹിക്കപ്പെട്ടതു മായ പദവി വഹിച്ചാലും. ശത്രുക്കളുടെ ശിരസ്സുകൾ താഴ്ത്തിയാലും ബന്ധുജനങ്ങളെ ഉയർത്തിയാലും, അഭിഷേകത്തിനുശേഷമാകട്ടെ ദിഗ്വിജയം തുടങ്ങി ചുറ്റി സഞ്ചരിച്ച് അങ്ങയുടെ പിതാവിനാൽ നേടിയെടുത്തതായ ഏഴുദ്വീപുകൾ അലങ്കാരമായുള്ള ഭൂമിയെ വീണ്ടും വിജയിച്ചു വന്നാലും.  താണ് അങ്ങേക്ക് മഹിമ കൈവരിക്കാനുള്ള സമയം. പ്രതാപം കൈവരിച്ച രാജാവ് തന്നെയാണ് മൂന്നുലോകങ്ങളും കണ്ട് മുനിയെപൊലെ ആജ്ഞകൾ നിറവേറ്റപ്പെടുന്നവൻ ആകുന്നത് എന്നിങ്ങനെ പറഞ്ഞു കൊണ്ട് അവസാനിപ്പിച്ചു.

*****